

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Попова Анна Олександрівна

УДК 349.415:351.777.6 (477)

**ПРАВОВА ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ
РЕЧОВИНАМИ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 12.00.06. – земельне право; аграрне право;
екологічне право; природоресурсне право

Галузь знань 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії
(кандидата юридичних наук)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А.О. Попова

Науковий керівник:
Сидор Вікторія Дмитрівна
доктор юридичних наук,
професор

Одеса – 2017

АНОТАЦІЯ

Попова А. О. Правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» (081-Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2017

Дисертація є першим теоретичним дослідженням у науці земельного права України, у якому було проведено системне, комплексне дослідження правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, котре дозволило обґрунтувати нові теоретичні та прикладні положення, висновки й рекомендації, запропоновані дисертантом особисто.

Уперше: 1) визначено, що землі, які забруднені небезпечними речовинами – це землі, що зазнали негативних змін складу і властивостей внаслідок господарської та іншої діяльності шляхом проникнення в землю токсичних, хімічних, радіоактивних речовин, які суттєво погіршують їх якісний і кількісний стан; 2) розроблено систему заходів планування та контролю у галузі використання й охорони земель щодо джерел забруднення, що включають: визначення потенційних джерел ризиків, їх ідентифікація та окреслення фактичних територіальних зон впливу; розміщення захисних лісових насаджень уздовж доріг з інтенсивним рухом автомобілів, навколо електростанцій, заводів і підприємств металургійної та хімічної промисловості; зниження до мінімуму кількості населення, що проживає чи працює на забруднених територіях; визначення меж забруднених земель; створення реєстру забруднених земель; застосування принципу «забруднювач платить» залежно від інтенсивності та обсягів забруднення земель; вилучення з цивільного обігу чи обмеження обігу земель, забруднених небезпечними речовинами; 3) проведено порівняльний аналіз особливостей застосування заходів щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами у природоохоронному і земельному законодавстві держав пострадянського простору. З'ясовано наявність двох підходів до законодавчого закріплення заходів правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами у земельному законодавстві деяких інших держав: консолідованого, який полягає у закріпленні заходів правової охорони у межах одного структурного підрозділу спеціального кодексу як в Україні, так і в Республіках Таджикистан, Узбекистан, Казахстан; інституційного, який полягає у

визначенні таких заходів у межах різних структурних підрозділів спеціального кодифікованого акту, як у Республіці Абхазії; 4) досліджено зарубіжне законодавство щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, на підставі чого розроблено пропозиції щодо запозичення позитивного досвіду правового регулювання; 5) визначено концептуальні напрямки вдосконалення чинного законодавства у галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами на основі компаративно-правового аналізу законодавства Російської Федерації і Республіки Білорусь шляхом внесення змін і доповнень до деяких нормативно-правових актів (включення до Земельного кодексу України статті 167¹, що визначатиме заходи охорони земель, забруднених унаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції); 6) обґрунтовано доцільність розробки та затвердження Кабінетом Міністрів України Концепції охорони земель від забруднення небезпечними речовинами з метою визначення напрямків, механізмів та строків проведення ефективних заходів збереження і відтворення якості земель, забруднених небезпечними речовинами.

Визначено природничі ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами: 1) нездатність земель до самоочищення та самовідновлення; 2) погіршення родючості і нормального функціонування земель; 3) зміна фізико-хімічних і біологічних властивостей земель; 4) різкий рівень зниження врожайності; 5) накопичення забруднювачів у рослинах і здатність їх викликати захворювання серед людей і тварин.

Запропоновано визначення «охорона земель від забруднення небезпечними речовинами», під яким слід розглядати встановлену правовими нормами систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, які спрямовані на збереження, відновлення, поліпшення **якісних характеристик земель** і захист земель від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою і нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на їх якісний стан та створюють загрозу для життя і здоров'я усього людства.

Розроблено систему принципів, на яких ґрунтується правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: 1) принцип науково-обґрунтованого, комплексного підходу до правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 2) пріоритетність вимог екологічної безпеки над економічними інтересами землекористувачів;

3) принцип необхідності суворого проведення заходів щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 4) нормування і планомірне обмеження впливу антропогенної діяльності на земельні ресурси; 5) принцип неухильного дотримання вимог законодавства про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами; 6) принцип невідворотності настання юридичної відповідальності у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 7) поєднання заходів економічного стимулювання та юридичної відповідальності у сфері охорони якісного стану земель; 8) відшкодування збитків, заподіяних порушенням законодавства України про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами; 9) публічність у вирішенні питань щодо охорони земель, використанні коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів на землеохоронні заходи; 10) принцип міжнародного співробітництва та забезпечення глобальної екологічної безпеки у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

Сформульовано поняття «правова форма охорони земель від забруднення небезпечними речовинами» як процесуальний порядок, закріплений в правових нормах, що сприяє реалізації правових приписів, вимог, повноважень, спрямованих на збереження якісного стану земель.

Обґрунтовано, що досягнення покращення стану використання і охорони земельних ресурсів від забруднення небезпечними речовинами, можливе, зокрема, при ефективному застосуванні заходів юридичної відповідальності. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства у галузі охорони земель є важливою складовою правового забезпечення раціонального використання, охорони та відтворення земель, забруднених небезпечними речовинами. Вона нерозривно пов'язана із державою. Як система заходів державного примусу, які застосовуються до винних у випадку невиконання ними вимог земельного законодавства, юридична відповідальність спрямована на стимулювання дотримання земельно-правових норм, відновлення порушених земельних прав, а також попередження вчинення земельних правопорушень.

Аналіз результатів досліджень із питань охорони земель, що забруднені небезпечними речовинами, у зарубіжних країнах дає змогу констатувати, що цінними для проведення досліджень в Україні й реалізації завдань, спрямованих на збереження й охорону земель від забруднення небезпечними речовинами, можуть бути: 1) впровадження Концепції охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 2) активізація робіт зі створення єдиного

державного реєстру цих земель; 3) створення велико- й середньомасштабних електронних картографічних моделей, що відображають як стан земель, що забруднені небезпечними речовинами, так і ризики, пов'язані з їх використанням; 4) забезпечення відображення статусу земель, що забруднені небезпечними речовинами, в системі Державного земельного кадастру; 5) розроблення й прийняття регіональних і загальнодержавних програм, в яких окремим розділом повинно розглядатися питання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

На підставі проведеного аналізу зарубіжного досвіду у сфері подолання наслідків радіаційних катастроф та здійснення господарської діяльності на радіоактивно забруднених територіях, можливо створити комплексний підхід до адаптації діючого законодавства щодо специфіки впровадження господарювання на радіоактивно забруднених територіях шляхом запозичення й імплементації в українське законодавство такого досвіду, що є кроком до розробки і прийняття Закону України «Про господарську діяльність на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення унаслідок Чорнобильської катастрофи».

Обґрунтовано доцільність розробки та затвердження Кабінетом Міністрів України Концепції охорони земель від забруднення небезпечними речовинами з метою визначення напрямків, механізмів та строків проведення ефективних заходів збереження і відтворення якості земель, забруднених небезпечними речовинами. Концепцією також повинно бути передбачено створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення проведення зазначених заходів. Основними проблемами, що підлягають розв'язанню і повинні бути закріплені в Концепції, є: 1) попередження негативного впливу на земельні ресурси; 2) оцінювання екологічного стану територій в ерозійно небезпечних регіонах; 3) розроблення пропозицій з охорони земель від забруднення та поліпшення стану земельних угідь у небезпечно забруднених регіонах; 4) введення в програми підготовки спеціалістів аграрного, земельного та екологічного права юридичної дисципліни (наприклад, «охорона земель», «охорона земель від забруднення небезпечними речовинами»); 5) розроблення й участь у реалізації міжнародних програм з охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 6) ретельне вивчення міжнародного досвіду у галузі охорони земель від забруднення і використання його для удосконалення вітчизняних підходів і методів у цій сфері; 7) розроблення сучасних міжнародних науково-теоретичних і практичних програм

у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами шляхом співробітництва українських і іноземних вчених-фахівців у рамках певних міжнародних фондів і організацій; 8) приєднання до європейських і світових програм щодо охорони земель від забруднення.

Враховуючи євроінтеграційний напрямок розвитку України та її законодавства, необхідно звернути увагу й на тенденції розвитку законодавства Європейського співтовариства. При цьому слід зазначити, що земля у законодавстві ЄС, як і в міжнародному законодавстві, не розглядається як окремий об'єкт. Вона є складовою навколишнього природного середовища. З урахуванням того, що земля є складовою навколишнього середовища, яке має природне походження, на міжнародному рівні питання щодо охорони землі вирішується комплексно. Це допомагає, зокрема, забезпечити екологічну безпеку всього міжнародного співтовариства на глобальному рівні та досягнути стійкого екологічного розвитку, що не суперечитиме успішному економічному розвитку окремих держав. У зв'язку із цим, вагоме значення міжнародних стандартів полягає у тому, що ці стандарти деталізують і розкривають механізм застосування земельного законодавства у галузі правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

Ключові слова: історичний аспект, земельні ресурси, небезпечні речовини, забруднення небезпечними речовинами, забруднення земель, правова охорона земель від забруднення, правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами, принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових періодичних виданнях:

1. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони // Юридичний вісник. 2014. № 2. С.217-222.
2. Попова А.О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види //Актуальні проблеми держави і права: зб.наук.праць. Вип.73. О. Юрид. л-ра, 2014. С.443-450.
3. Попова А.О. Історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні //Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. Вип.9-2. Т.2. О.,2014. С.46-49.

4. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2015. № 1. С. 200-209.

5. Попова А.О. Правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2016. № 4. С. 163-176.

6. Попова А.О. Підстави та умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2016. № 5. С. 173-177 URL: http://www.pap.in.ua/5_2016/52.pdf (дата звернення: 25.01.2017).

Статті в іноземних наукових журналах:

7. Попова А.А. Ответственность за преступные посягательства, предусмотренные статьями 239 и 239¹ Уголовного кодекса Украины // Legia si viata, 2017. № 1. С. 144-148.

8. Попова А. О. Правове регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в європейських країнах // Visegrad Jurnal on Human Rights. 2017. № 2. С. 154-160.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування*: матеріали Міжнар. наук. – практ. конф. (м. Київ, 12-13 верес. 2014 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2014. С. 54-58.

10. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони. *Сучасна цивілістика*: матеріали X Міжнар. наук. – практ. конф. (м. Одеса, 27-28 квіт. 2015 р.). Одеса: Юридична література, 2015. С. 504-507.

11. Попова А.О. Джерела забруднення земель та їх основні види. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.). У 2 Т. Т. 1/ відп. ред. М.В. Афанасьєва. О: Юрид. л-ра, 2016. С. 567-570.

12. Попова А.О. Моніторинг землі як правова форма охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: матеріали Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наук. проблем та методики викладання аграрного,

земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 194-197.

13. Попова А.О. Порівняльно-правовий аналіз заходів охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в деяких країнах пострадянського простору. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15 - річчю юрид. ф-ту (м. Київ, 4-5 лист. 2016 р.). Київ, 2016. С.160-161.

14. Попова А.О. Еволюція формування правового інституту охорони земель від забруднення в Таджикистані та Узбекистані від радянських часів до сучасності. *Тенденції та новації юридичної науки: минуле, сучасність і майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2 Т. Т. 1/ відп. ред. Г.О. Ульянова. О: Видав. Дім «Гельветика», 2017. С. 659-661.

15. Попова А.О. Генеза розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в українському законодавстві в XI – XVI століттях. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. конгр., м.Одеса, 2-4 черв. 2017 року. Одеса, 2017. С. 194-197.

16. Попова А.О. Рециклінг як перспективний напрямок охорони земель від забруднення небезпечними речовинами: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.) Івано-Франківськ. 2017. С.162-164.

17. Попова А.О. Правова охорона земель, забруднених внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС в Україні, Росії та Білорусі. *Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. І.М. Сироти (м. Одеса, 31 жовт. 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 190-196.

18. Попова А.О. Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами: міжнародно-правовий аспект. *Концепція розвитку правової держави в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-14 жовт. 2017). Київ: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2017. С.98-102.

19. Попова А.О. Досвід країн ЄС та США в галузі правового забезпечення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. *Політико-правові реформи та*

становлення громадянського суспільства в Україні: Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 6-7 жовт. 2017 р.) Херсон, 2017. С. 32-38.

20. Попова А.О. Проблеми забруднення земель небезпечними речовинами та їх охорони на території України у військові та повоєнні роки. *Актуальні проблеми права на сучасному етапі розвитку державності: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Люблін, 20-21 жовт. 2017 р.),* Люблін, 2017, С. 111-114.

SUMMARY

Popova A.O. The legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in Ukraine.-Qualification science work on the right of a manuscript.

Dissertation for candidate of law degree for juridical science (doctor of philosophy) specialty 12.00.06. «Land law; agrarian law; environmental law; natural resources law». National University «Odessa Law Academy», Odessa, 2017

The thesis is the first comprehensive , systematic research in science of land law of Ukraine that has been allowed to substantiate the new theoretical and applied provisions, conclusions and recommendations, which has been proposed by author.

For the first: 1) this was defined that land which has been polluted by hazardous substances there is land that was contaminated because of penetration and other activities through the occurrence of land to toxic, chemical, radioactive substances which is essentially exacerbated the qualitative and quantitative status of land ; 2) the system of measures of planning and control in the field of land protection concerning sources of pollution has been developed in industry, which includes: identification of potential sources of risks, their identification and delineations of actual territorial zones of influence; the placement of protective forest coverings along the tracks around power plants, factories and subcontracting of metallurgy, chemical industry; resent to the minimum number of people who are working or who are living in this territory; identification of borderline of land that has been polluted before; formation of register of land that has been polluted; application of the principles “polluter pays” fine. It depends on intensity and extent of land pollution; removal of civilian traffic or limitation of land plots which has been polluted by hazardous substances; 3) has been conducted a comparative analyses of measures of legal protection of land that has been polluted

by hazardous substances in environmental and land legislation of the post-Soviet states. Beside that, has been ascertained the existence of two approaches to the legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in land legislation of other states: consolidated, which is engaged in closure of measures of legal protection within a singular structural subdivision of the special code as in Ukraine as in the republics of Tajikistan, Uzbekistan, Kazakhstan; the institutional, which is field of definition of such measures within the limits various structural subdivision of a special codified act, as in Republic of Abkhazia; 4) foreign legislation of the legal protection of land that has been polluted by hazardous substances has been researched, on the basis of which it proposals were developed for the borrowing of positive legal experience; 5) conceptual directions to improvement of the current legislation in the field of protection of land that has been polluted by hazardous substances on basis of compulsory legal analysis of legislation of the Russian Federation and the Republic of Belarus by way of amendments and additions to some normative acts (inclusion in article 167¹ which will determine the measures of land contaminated as a result of the Chernobyl accident were researched; 6) it is reasonable to validate the development and implementation by the Cabinet of Ministry of Ukraine a concept of land protection from the purpose to determine directions, mechanisms and time frames for effective measures of conservations and restorations the quality of land which has been polluted by hazardous substances.

It was defined that natural attributes of land has been polluted by hazardous substances in Ukraine: 1) inability to land to self-clearing and self-cleanse itself and land restoration; 2) deterioration of land's quality and normal functions of land; 3) their changes of land's biological, physical and chemical properties; 4) drastically redoing the level of precise of yield reductions 5) storage of pollutant accumulation by pollutants into plants and ability of this pollutants will be being existed diseases among people and animals.

It was proposed a definition of legal protection of land that has been polluted by dangerous substances in Ukraine, need to understand: we must be understood by established of a system of legal, organized, economic and other measures, which it is aimed at preservation, restoration, improvement from land's quality and their pollution's protection from heavy metals, pesticides, mineral fertilizers, agro-chemicals, oil and petroleum products, various type of inorganic waste products, radio nuclides which has negative influence on their quality and it will make a damage to human's life and health.

It was developed a system of principles for which the legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in Ukraine is based: 1) principle of scientifically sound, comprehensive approach to the legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in Ukraine; 2) priority of ecological safety requirements over economics interests in land users; 3) common but different responsibility principle in branch of legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in Ukraine; 4) normalization and limitation of influence to anthropogenic activity on land resources; 5) principle of strict observance of the legislation on the protection of land that has been polluted by hazardous substances; 6) principle of non-equality of legal responsibility into branch of legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in Ukraine; 7) a combination of measures to economic stimulation and legal responsibility in the field of protection of the quality of land; 8) polluter pays principle in branch of the legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in Ukraine; 9) pending enforcement proceedings involving environmental issues are disclosed; uses of state Budget of Ukraine and monthly budgets for land's protection measures; 10) principle of international cooperation and ensuring global security in the branch of legal protection of land that has been polluted by hazardous substances.

It is formulated the legal forms of land which has been polluted by hazardous substances as a procedural that has been fixed in legal norms which contribute to realization of promotes the implementation of legal provisions, requirements authorizations is aimed at preservation of the land's quality.

It is grounded that the achievement to improving the state of use and protection of land resources that has been polluted by hazardous substances is possible with the effective application of measures of legal responsibility. This is the most important component of legal provision for rational use, protection and reproduction of land that has been polluted by hazardous substances, there is a system of measures of state coercion, which is applied to perpetrators in cases of non-fulfillment of them requirements of the land legislation. The legal responsibility is directed at stimulating in the observance of land law standards, restoration of validation of land rights, as use the prevention of land violation.

An analyses of the results of the research on the issues of protecting the land that has been polluted by hazardous substances in foreign countries makes it possible to state that the following

can be valuable for conducting research in Ukraine and realizing the tasks is aimed at preservation and protection of land: 1) implementation of the Land Conservation Concept; 2) activation of work on creating register of that land in unified state; 3) creation of large scale and medium - scale electronic cartographic models, reflecting both the state of the earth and the risks has been associated with them; 4) ensuring the display of the status of land that has been polluted by hazardous substances in the system of the State Land Crash; 5) development and adoption of regional and national programs in which will have been a separate section should be considered on basis of the analysis of foreign experience in the field of overcoming the consequences of radiation catastrophes and implementation to economic activities into contaminated territories, there is possible to create an integrated approach to the introduction of management of radioactive territories that has been contaminated by radioactive substances which it will have been being borrowed and it will have been being implemented to the adaptation of existing legislation, which is a step towards to elaboration and adaptation of the law of Ukraine “About economic activities in the territories that has been suffered by radioactive contamination as a result of Chernobyl disaster”.

The expediency of developing and introducing a land protection concept by the Cabinet Ministers has been substantiated in order to determine the directions, mechanisms and timing of effective conservation and reproduction of land that has been polluted by hazardous substances. Beside that, the concept should be provide for creation to appropriate material, financial and organizational conditions to ensure the implementation of these measures. The main problems to be solved and to be strengthened in the Concept are: 1) prevention from negative impact on land resources; 2) development of proposals for the protection of land from pollution and 3) improvement of state of land; 4) introduction to legal, disciplinary, agricultural, land and environmental law training programs, for instance, land protection; protection of land from contamination; 5) development and participation in the implementation of international programs for the protection of land from pollution by hazardous substances; 6) careful study of international experience in the field of land protection against pollution and it will be using for improving domestic approaches and methods in this area; 7) development of modern international scientific, theoretical and practical programs in the field of protection of land that has been polluted by hazardous substances by means of cooperation between Ukrainian and foreign scientists in the framework of certain international funds and organizations; 8) joining European and world programs to protect land from pollution.

Taking into account the European direction of development of Ukraine and legislation, it is necessary to pay attention to the tendencies of development of the European Community. It should be noted that land in the European Union is not considered as a separate object. There is a part of natural environment. Despite the fact that the land is an integral part of the environmental level, issues concerning the protection of land are solved in an integrated manner. In particular, it helps to ensure the environmental safety of all international cooperation at the global level and it helps to achieve sustainable environmental development, which will not contradict the successful economic development of individual states. In this regards, the importance standards is that the standards detail and disclose mechanisms for the application of land legislation in the field of the legal protection of land that has been polluted by hazardous substances in Ukraine.

Key words: historical aspect, land resources, hazardous substances, pollution by hazardous substances, pollution of land, legal protection of land, legal protection of land from contamination, legal principles of protection of land.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових періодичних виданнях:

1. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони // Юридичний вісник. 2014. № 2. С.217-222.
2. Попова А.О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види //Актуальні проблеми держави і права: зб.наук.праць. Вип.73. О. Юрид. л-ра, 2014. С.443-450.
3. Попова А.О. Історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні //Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. Вип.9-2. Т.2. О.,2014. С.46-49.
4. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2015. № 1. С. 200-209.
5. Попова А.О. Правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2016. № 4. С. 163-176.

6. Попова А.О. Підстави та умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2016. № 5. С. 173-177 URL: http://www.pap.in.ua/5_2016/52.pdf (дата звернення: 25.01.2017).

Статті в іноземних наукових журналах:

7. Попова А.А. Ответственность за преступные посягательства, предусмотренные статьями 239 и 239¹ Уголовного кодекса Украины // *Legia si viata*, 2017. № 1. С. 144-148.

8. Попова А. О. Правове регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в європейських країнах // *Visegrad Jurnal on Human Rights*. 2017. № 2. С. 154-160.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування*: матеріали Міжнар. наук. – практ. конф. (м. Київ, 12-13 верес. 2014 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2014. С. 54-58.

10. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони. *Сучасна цивілістика*: матеріали X Міжнар. наук. – практ. конф. (м. Одеса, 27-28 квіт. 2015 р.). Одеса: Юридична література, 2015. С. 504-507.

11. Попова А.О. Джерела забруднення земель та їх основні види. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.). У 2 Т. Т. 1/ відп. ред. М.В. Афанасьєва. О: Юрид. л-ра, 2016. С. 567-570.

12. Попова А.О. Моніторинг землі як правова форма охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: матеріали Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наук. проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 194-197.

13. Попова А.О. Порівняльно-правовий аналіз заходів охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в деяких країнах пострадянського простору. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15 - річчю юрид. ф-ту (м. Київ, 4-5 лист. 2016 р.). К., 2016. С.160-161.

14. Попова А.О. Еволюція формування правового інституту охорони земель від забруднення в Таджикистані та Узбекистані від радянських часів до сучасності. *Тенденції та новації юридичної науки: минуле, сучасність і майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2 т. Т. 1/ відп. ред. Г.О. Ульянова. О: Видав. Дім «Гельветика», 2017. С. 659-661.

15. Попова А.О. Генеза розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в українському законодавстві в XI – XVI століттях. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. конгр., м.Одеса, 2-4 черв.2017 року. Одеса, 2017. С. 194-197.

16. Попова А.О. Рециклінг як перспективний напрямок охорони земель від забруднення небезпечними речовинами: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017р) Івано-Франківськ. 2017. С.162-164.

17. Попова А.О. Правова охорона земель, забруднених внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС в Україні, Росії та Білорусі. *Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. І.М. Сироти (м. Одеса, 31 жовт. 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 190-196.

18. Попова А.О. Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами: міжнародно-правовий аспект. *Концепція розвитку правової держави в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-14 жовт. 2017). Київ: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2017. С.98-102.

19. Попова А.О. Досвід країн ЄС та США в галузі правового забезпечення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні*: Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 6-7 жовт. 2017 р.) Херсон, 2017. С. 32-38.

20. Попова А.О. Проблеми забруднення земель небезпечними речовинами та їх охорони на території України у військові та повоєнні роки. *Актуальні проблеми права на сучасному етапі розвитку державності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Люблін, 20-21 жовт. 2017 р.), Люблін, 2017, С. 111-114.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ В УКРАЇНІ.....	14
1.1. Історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні.....	14
1.2. Поняття і ознаки земель, забруднених небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони.....	31
1.3. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.....	44
РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ В УКРАЇНІ.....	61
2.1. Правова характеристика та класифікація джерел забруднення земель небезпечними речовинами.....	64
2.2. Підстави та умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.....	77
2.3. Правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.....	83
2.4. Юридична відповідальність за порушення вимог законодавства щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.....	101
РОЗДІЛ 3 ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ.....	135
3.1. Порівняльно-правовий аналіз європейського та міжнародного законодавства в галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.....	135
3.2. Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами у країнах пострадянського простору: порівняльно-правовий аспект.....	167

ВИСНОВКИ.....	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ.....	222

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГДК – гранично допустимі концентрації

ГКУ – Господарський кодекс України

ДДТ – дихлордифеніл трихлорметилметан

ЄС – Європейський Союз

ЗК – Земельний кодекс

ЗКУ – Земельний кодекс України

ЗУ – Закон України

ККУ – Кримінальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

ЛКУ – Лісовий кодекс України

ПЗФ – природно-заповідний фонд

СОЗ – стійкі органічні забруднювачі

УНР – Українська Народна Республіка

ЦКУ – Цивільний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми. Сталий розвиток нашої держави в сучасних умовах значною мірою варто пов'язувати із створенням умов щодо раціонального використання землі, забезпечення її охорони, оскільки земля є основним національним багатством. Одним із загрозливих чинників, які впливають на якісний стан земель, є антропогенне забруднення земель небезпечними речовинами, а це призводить до порушень рівноваги у природі й негативно впливає на життя та здоров'я людей. В Україні забруднення земель небезпечними речовинами досягло останніми роками небачених масштабів. Катастрофою планетарного масштабу стала аварія на Чорнобильській АЕС, яка спричинила високий рівень забруднення.

Часто сама діяльність людини негативно впливає на об'єктивні закони природи і тягне за собою настання невідворотних шкідливих наслідків і для самої себе, і для природи в цілому. Тому Конституція нашої держави у ст. 66 закріпила обов'язок кожного громадянина не заподіювати шкоди природі, а в разі заподіяння, відшкодовувати завдані збитки. Одночасно держава взяла на себе обов'язок правової охорони довкілля, у тому числі і земельних ресурсів, від впливу небезпечних чинників. Так, статтею 16 Конституції України закріплено, що держава зобов'язана забезпечувати екологічну безпеку, підтримувати екологічну рівновагу на території України, подолати наслідки Чорнобильської катастрофи, зберігати генофонд українського народу.

Незадовільний стан земельних ресурсів в Україні, зокрема земель, що забруднені небезпечними речовинами, вимагає застосування інноваційних підходів до їх правової охорони.

Науковою і теоретичною базою даного дисертаційного дослідження стали визначні роботи таких радянських і сучасних учених у галузі земельного, екологічного та аграрного права, як: В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, О.Г. Бондар, О.А. Вівчаренко, Н.С. Гавриш, О.В. Гафурова, А.П. Гетьман, В.К. Гуревський, А.Й. Годованюк, В.М. Єрмоленко, Ю.Г. Жариков, Є.О. Платонова, І.І. Каракаш, Т.О. Коваленко, Т.Г. Ковальчук, Н.Р. Кобецька, В.В. Костицький, І.О. Костяшкін, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич, В.І. Курило, Н.Р. Малишева, А.М. Мірошніченко, Г.В. Мороз, В.Л. Мунтян, В.В. Носік, Т.К. Оверковська, О.Ю. Піддубний, О.О. Погрібний, В.І. Семчик, В.Д. Сидор, О.В. Степська, Н.І. Титова, В.Ю. Уркевич, Т.Є. Харитонova, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга, В.О. Юрескул, В.З. Янчук та ін.

Вирішення проблеми вдосконалення правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами потребує спеціальних наукових знань, які можна отримати на основі проведення ґрунтовних міждисциплінарних досліджень. Враховуючи багатоаспектність і багатогранність теми, в процесі дослідження були використані також праці таких відомих учених різних галузей наук – екології, географії, сільського господарства, як: М.Т. Бакка, М.С. Богіра, П.Г. Вакулюк, М.М. Воробець, С.А. Генсірук, Н.Г. Гороховська, Б.В. Онищенко, О.Є. Совга, С.В. Совгіра, В.С. Міщенко, В.О. Мошинський та ін.

Нормативну основу дослідження становлять Конституція України, Земельний кодекс України, Закони України «Про охорону земель», «Про державний контроль за використанням та охороною земель», інші законодавчі та підзаконні нормативно - правові акти в галузі охорони земель, а також міжнародні конвенції та договори в сфері охорони довкілля.

Емпіричну основу дисертаційного дослідження складають Постанови Пленуму Верховного Суду України, Конституційного Суду України, узагальнення судової практики Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, господарського суду Одеської області, апеляційного суду Одеської області, а також рішення місцевих судів України, в тому числі розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація була виконана відповідно до плану у межах теми науково-дослідної роботи кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове забезпечення сталого розвитку земельних та екологічних відносин у Південному регіоні України» на 2011-2015 рр. як складової плану науково-дослідної роботи у межах комплексної теми Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» на 2011-2015 рр. (державний реєстраційний номер 0110U000671), а також плану науково-дослідної роботи кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія еволюції аграрних, земельних та екологічних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку» на 2016-2020 рр. як складової плану науково-дослідної роботи у межах комплексної теми Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України:

правовий та культурний вимір» на 2016-2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета та завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у формуванні теоретичних засад та розробці на їх основі пропозицій і практичних рекомендацій щодо вдосконалення правового забезпечення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Відповідно до поставленої мети визначено такі задачі дисертаційного дослідження:

- дослідити історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами;
- розкрити поняття та ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами;
- визначити поняття й принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами;
- здійснити класифікацію основних джерел забруднення земель небезпечними речовинами;
- охарактеризувати підстави й умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами;
- розкрити сутність та особливості правових форм охорони земель від забруднення небезпечними речовинами;
- з’ясувати специфіку настання юридичної відповідальності за порушення законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами;
- провести порівняльно-правовий аналіз європейського та міжнародного законодавства в галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами;
- розкрити особливості правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами у країнах пострадянського простору;
- сформулювати теоретичні висновки і практичні рекомендації для удосконалення правового регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Предметом дослідження є правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Методи дослідження спираються на методологічний інструментарій, концептуальні підходи, методи і принципи, вироблені юриспруденцією. Методологічну основу дисертаційного дослідження складають дві групи методів: загальнонаукові (філософські) методи, до яких відносяться діалектичний метод, метод аналізу та синтезу, формально-логічний метод, системний метод і спеціально-правові, зокрема, історико-правовий, формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод тлумачення правових норм. Діалектичний метод становить методологічну основу всього дисертаційного дослідження, його застосування дозволило розглянути правову охорону земель від забруднення небезпечними речовинами у взаємозв'язку із соціальними, економічними і правовими факторами (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2). Метод аналізу покладено в основу вивчення наукових підходів до розуміння юридичної природи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, метод синтезу застосовувався з метою використання комплексу заходів правової охорони земель (підрозділи 1.2, 1.3, 2.4). Формально-логічний метод використовувався для дослідження понятійно-категоріального апарату (підрозділи 1.2, 1.3, 2.3). Впровадження системного методу дозволило визначити класифікацію джерел забруднення та визначити правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні (підрозділи 2.1, 2.3). За допомогою історико-правового методу досліджувався процес становлення правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні (підрозділ 1.1). Формально-юридичний метод дозволив сформулювати ключові поняття та категорії за темою дослідження (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.3, 2.4). Використання порівняльно-правового методу дозволило провести порівняльний аналіз законодавства України, окремих європейських, зарубіжних та пострадянських країн у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами (підрозділи 3.1, 3.2). Виявити відповідність норм права логіці і тенденціям розвитку суспільних відносин допоміг метод тлумачення правових норм. Формулювання висновків і пропозицій, які містяться у дисертації, зроблено за допомогою методу догматичного (логічного) аналізу і тлумачення правових норм.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у науці земельного права України на дисертаційному рівні було проведено системне, комплексне дослідження правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, котре

дозволило обґрунтувати нові теоретичні та прикладні положення, висновки й рекомендації, що виносяться на захист:

вперше:

– запропоновано періодизацію процесу історичного розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами на території сучасної України: 1) XI-XV ст. – період зародження законодавства, у тому числі, перших правових пам'яток, які безпосередньо стосувалися правової охорони земель від забруднення; 2) XVI-XIX ст. – період розвитку законодавства щодо правової охорони земель (переважно сільськогосподарських та мисливських угідь) від забруднення; 3) 1917-1986 рр. – період формування законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, який умовно можна поділити на такі три етапи: 1917-1949 рр. (націоналізація земельного фонду, поділ земель залежно від промислового значення, засекречення даних щодо забруднення земель, відновлення стану земель після Другої світової війни); 1950-1970 рр. (розвиток науково-технічного прогресу і, внаслідок цього, посилення антропогенного навантаження на земельні ресурси, техногенний, природоруйнівний тип землекористування без урахування екологічних обмежень); 1970-1986 рр. (зародження ідей збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку, активізація наукових досліджень та законодавчої діяльності у галузі правової охорони земель); 4) 1986-1991 рр. – постчорнобильський період розвитку законодавства, що позначився посиленням вимог екологічної безпеки та розвитком превентивних землеохоронних заходів; 5) 1991 р. – до сьогоднішнього дня – новітній період розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами за часів існування незалежної України (поширення ідеології екоцентризму, концепції сталого розвитку, екологічна обґрунтованість землекористування);

– розроблено систему заходів планування та контролю у галузі використання й охорони земель щодо джерел забруднення, що включають: 1) визначення потенційних джерел ризиків, їх ідентифікація та окреслення фактичних територіальних зон впливу; 2) розміщення захисних лісових насаджень уздовж доріг з інтенсивним рухом автомобілів, навколо електростанцій, заводів і підприємств металургійної та хімічної промисловості; 3) зниження до мінімуму кількості населення, що проживає чи працює на забруднених територіях; 4)

визначення меж забруднених земель; 5) створення реєстру забруднених земель; 6) застосування принципу «забруднювач платить» залежно від інтенсивності та обсягів забруднення земель; 7) вилучення з цивільного обігу чи обмеження обігу земель, забруднених небезпечними речовинами;

– проведено порівняльний аналіз особливостей застосування заходів щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами у природоохоронному і земельному законодавстві держав пострадянського простору. З'ясовано наявність двох підходів до законодавчого закріплення заходів правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами у земельному законодавстві деяких інших держав: 1) консолідованого, який полягає у закріпленні заходів правової охорони у межах одного структурного підрозділу спеціального кодексу як в Україні, так і в Республіках Таджикистан, Узбекистан, Казахстан; 2) інституційного, який полягає у визначенні таких заходів у межах різних структурних підрозділів спеціального кодифікованого акту, як у Республіці Абхазії;

– обґрунтовано доцільність включення до Земельного кодексу України статті 167¹, що визначатиме заходи охорони земель, забруднених унаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції;

– доведено необхідність розробки та затвердження Кабінетом Міністрів України Концепції охорони земель від забруднення небезпечними речовинами з метою визначення напрямків, механізмів та строків проведення ефективних заходів збереження і відтворення якості земель, забруднених небезпечними речовинами.

удосконалено:

– поняття «охорона земель від забруднення небезпечними речовинами», яке розглядається як встановлена правовими нормами система правових, організаційних, економічних та інших заходів, що спрямовані на збереження, відновлення, поліпшення якісних та кількісних характеристик земель і захист земель від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою і нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на їх якісний стан та створюють загрозу для життя і здоров'я усього людства;

– поняття «правова форма охорони земель від забруднення небезпечними речовинами», під якою запропоновано розглядати процесуальний порядок, закріплений правовими нормами, що сприяють реалізації правових приписів, вимог, повноважень, заходів діяльності щодо збереження якісного стану земель, мають обов’язковий характер і впливають на вирішення проблем охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні;

– природничі ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, а саме: нездатність земель до самоочищення та самовідновлення; зниження родючості земель; зміна фізико-хімічних і біологічних властивостей земель; різкий рівень зниження врожайності; накопичення забруднювачів у рослинах і їх здатність викликати захворювання серед людей і тварин.

набули подальшого розвитку:

– висновок про те, що правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами здійснюється правовими нормами шляхом виконання комплексу заходів, які можна звести до таких основних напрямків: покращення якісного стану земель, відновлення кількісного стану земель;

– пропозиція про доцільність використання позитивного досвіду законодавчого регулювання країн-членів Європейського співтовариства у галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в нашій державі і впровадження правових механізмів, закладених у Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля та Конвенції про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища;

– положення про посилення ролі міжнародних стандартів у застосуванні заходів правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами у вітчизняному законодавстві;

– пропозиції щодо удосконалення правових норм діючого законодавства у галузі правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами шляхом внесення змін і доповнень до діючих нормативно-правових актів України, а саме: 1) включення до Земельного кодексу України статті 167¹, що буде закріплювати порядок використання земель, забруднених радіоактивними речовинами внаслідок Чорнобильської катастрофи; 2) прийняття Закону

України «Про господарську діяльність на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»;

– юридичні ознаки забруднення земель небезпечними речовинами, а саме: 1) земельні ресурси вважаються забрудненими, якщо кількість речовин- забруднювачів у них перевищує нормативи, закріплені у природоохоронному і земельному законодавстві; 2) суспільна небезпечність забруднення (негативний вплив забруднюючих речовин не лише на земельні ресурси, а й на інші компоненти довкілля, життя та здоров'я людей).

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання теоретичних положень, висновків та рекомендацій дисертаційного дослідження:

– у науково-дослідній роботі – для проведення подальших наукових пошуків у сфері розвитку правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами;

– у навчальному процесі – при викладанні і розробці навчальних методичних матеріалів теоретичних курсів «Земельне право України», «Аграрне право України» та спецкурсів земельно-правового спрямування «Набуття та реалізація прав на землю в Україні», «Управління земельним фондом України», «Забезпечення прав на землю», «Особливості розгляду та вирішення земельних спорів в Україні», «Міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища» (Акт впровадження наукових розробок у навчальну та науково-дослідну діяльність Національного університету «Одеська юридична академія» від 10 жовтня 2017) ;

– у правотворчій діяльності – при подальшій розробці і вдосконаленні законодавства стосовно правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні;

– у правозастосовній діяльності – для вдосконалення практики впровадження норм діючого законодавства у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися і обговорювалися на Міжнародній науково-практичній конференції «Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування» (Київ, 12-13 вересня 2014 р.), Міжнародній науковій цивілістичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Сучасна цивілістика» (Одеса, 27-28

квітня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (Одеса, 20 травня 2016 р.), Першому зібранні фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладення аграрного, земельного, екологічного та природоресурсового права у вищих навчальних закладах України (Одеса, 9-10 вересня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку національного законодавства» (Київ, 4-5 листопада 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Тendenції та новації юридичної науки: минуле, сучасність і майбутнє» (Одеса, 19 травня 2017 р.), Міжнародному Конгресі «Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції» (Одеса, 2-4 червня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політико-реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (Херсон, правові 31 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Концепція розвитку правової держави в Україні» (Київ, 13-14 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми права на сучасному етапі розвитку державності» (Люблін, 20-21 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції» (Одеса, 31 жовтня 2017 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертаційного дослідження викладено в 20 наукових працях, з яких 6 статей у наукових фахових виданнях України, 2 статті у наукових виданнях інших держав та 12 тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 225 сторінок, із них основного тексту – 190 сторінок, список використаних джерел налічує 365 найменувань і розміщений на 31 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ В УКРАЇНІ

1.1. Історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні

Дбайливе ставлення до землі може виникати і розвиватися тільки при дотриманні певних умов. На всіх етапах свого розвитку людина була тісно пов'язана із землею. У зв'язку з цим, всю історію людства можна розглядати крізь призму взаємовідносин у системі «людина – природа», «суспільство – навколишнє природне середовище». Історично такі взаємовідносини склалися виключно на базі цільових установок максимального задоволення потреб усього людства за рахунок природи. Навколишнє природне середовище виступало у даній системі тільки як первооснова щодо отримання людиною всіх необхідних ресурсів і благ для власного життєзабезпечення. При цьому, рівень і характер впливу суспільства на навколишнє природне середовище в значній мірі визначилися науково-технічним прогресом. Зауважимо, що історія людського суспільства демонструє нерівномірний і стрибкоподібний характер розвитку науково-технічного прогресу у різні часи: періоди поступового, повільного розвитку виробничих сил змінюються бурхливими підйомами, які призвели технологічні перевороти з усе новими способами впливу на земельні ресурси і природу [223, с.5]. Як наслідок, нераціональне використання людиною земельних ресурсів, економічні наслідки науково-технічного прогресу перетворилися на найактуальніші проблеми сьогодення.

Історичний досвід творення земельного законодавства все більше привертає увагу вітчизняних дослідників у зв'язку із пошуком шляхів ефективного вирішення земельної реформи в Україні [173, с.87], а потреба у здійсненні будь-яких історико-правових досліджень завжди зумовлюється об'єктивною необхідністю нагромадження ретроспективного досвіду розв'язання подібних або схожих проблем у регулюванні відповідних суспільних відносин [174, с.117]. Саме тому справедливо і виправдано визначає відомий вчений Г.Ф. Шершеневич, що «поняття людини самі складають продукт історичного розвитку. Для того, щоб оцінити значення здобутих сучасними знаннями теоретичних понять та поставлених сучасним життям практичних цілей, необхідно співвіднести їх з поняттями та цілями інших епох» [186, с.132].

Найбільш яскравою серед правових пам'яток Київської Русі є «Руська Правда», яка датується XI століттям. Ця пам'ятка являла собою звіт давньоруського звичаєвого права в епоху Київської держави та феодальної роздробленості. Так, «Руська Правда» зберегла інформацію «про розподіл земель за видами угідь (дворові, орні землі, пустопорожні, мисливські угіддя), але не розподіляла їх за якісними характеристиками». На нашу думку, на відсутність спеціальних знань і потреби в них у першому зводі законів «Руської Правди» вплинув той факт, що всі землі були родючими, на це вказував їх якісний стан. Проте більшість статей «Руської Правди» на той час стояли на охороні приватної власності на землю. Наприклад, ст. 34 Короткої редакції «Руської Правди» передбачала штраф у розмірі 12 гривень за псування межового знаку: «А иже межу переореть либо перетес, то за обиду 12 гривне» [144, с.27]. Крім того, власники земельних ділянок оброблювали ці межові знаки отрутою для захисту своєї приватної власності від зазіхань.

У кінці XIII – початку XIV ст. на території Київської Русі існувало приблизно п'ятдесят князівств. У 1320 р. ці князівства об'єдналися з Литовським князівством (за винятком Галичини). Позитивним було те, що в цей період на Україні-Русі «Руська Правда» мала чинність основного закону. Так, поряд з раніше досліджуваними джерелами права, які діяли на території України, з'явилися нормативні акти польсько-литовського походження. Наприклад, на територію нашої держави поширювалися положення «Уставу на волоки» 1528 року та Литовського статуту 1529 року. Про розподіл земель за їх станом та якістю йдеться в «Уставі на волоки» 1528 р., а саме в статті 16 регламентувалося, що за оброблення земельних ділянок в залежності від їх якості та ступеня забруднення встановлювалося різне винагородження: «з волоки сеножатное, где могут быть дрова и проробки, з сеножати добрые - 50 грошей, а з середние - 30 грошей, а с подлые - 20 грошей, а з велми подлые, болотливые або песковатые - 15 грошей» [144, с.57].

Отже, з цього випливає, що «подлыми, велми подлыми, болотливыми и песковатыми» волоками є землі, що вже були забруднені, і це, безумовно, вплинуло на їхні якісні показники [245, с.46]. У XV-XVI століттях в українському праві ми знаходимо дані про те, що землі, які заростали бур'янами, оброблювалися селянами отрутою рослинного походження для того, щоб легше було доглядати за цими землями, тим самим скорочуючи свій час перебування на цій земельній ділянці. Робота на таких землях була найважчою справою для селян. На нашу

думку, на це вплинуло і встановлення найменшої грошової суми для селян-кріпаків, яке стало причиною для ще більшого забруднення земель.

Для того, щоб перешкодити цьому, Литовський статут 1529 року встановив у розділі восьмому вимоги щодо регулювання земельних відносин: «володілець землі, що протягом трьох років жив із цієї землі, мав право пред'явити позов навіть проти власника, якщо той завдав збитків землі» [244, с.44]. Під завданими збитками слід розуміти шкоду, яка настає у разі використання земель не за цільовим призначенням, яке, на нашу думку, тягне забруднення земель. Наприклад, забруднення земель може спостерігатися, якщо власник землі використовує її для скидання сміття [266, с.215].

У період Національно-визвольної війни 1648-1654 років для регулювання поточних відносин, в тому числі і земельних, мало значення гетьманське законодавство (Гетьманські універсали). Так, у Березневих статтях 1654 р. закріплюється існування правового ладу, який сформувався на той період в Україні. Після їх підписання Б. Хмельницьким Україна почала входити до складу Росії, як невід'ємна її частина.

Окремі норми відносно правової охорони земель ми знаходимо в актах царської влади. Вже у середині XVII століття у Валуовому наказі царя Михайла Федоровича для писарів та піддячих, які були уповноважені на пісцові межування, знайшли своє відображення правові норми щодо стимулювання охорони та раціонального використання земель сільськогосподарського призначення в залежності від їх стану та рівня родючості: «окремо описувати орні землі, які заросли лісом, надавати на них пільги в усіх державних податях строком на 15 років; на ділянки, які заросли чагарником, – 10 років, на чисті перелogi – 5 років для того, щоб стимулювати їх освоєння і раціональне використання» [198, с.8]. Звернемо нашу увагу на те, що основним недоліком цього документа є відсутність безпосереднього посилання на забруднення земель. Проте ми бачимо, що саме це положення у Валуовому наказі стало основою для раціонального і більш ефективного використання земель, на це безпосередньо вказує надання пільг у залежності від строку користування землею. Крім того, заслуговує на увагу той факт, що «по государевым писцовым книгам Мирона Вельяминова с товарищи и по оброчной памяти на те все угоды написано оброку платить, и тот государев оброк и пошлина платить всем нам ровно тожь по вытно» [286, с.362].

Таким чином, на нашу думку, найбільш довгострокові пільги надавалися на родючі землі, які повинні були використовуватися у сільському господарстві за цільовим призначенням, а саме: для їх обробки і збирання врожаю, що на той час вважалося головним стратегічним завданням у державі. Однак, найбільш ефективні заходи, що мали безумовне та безпосередньо пряме відношення до збереження якості та родючості землі, були розпочаті Петром I, який видав у 1722 році Указ, що закріплював «ліси вирубати лише на гнилісній місцевості, а не на болотах та сухих ґрунтах» [186, с.132]. Окремі норми щодо правової охорони земель містилися і у Жалувальній грамоті містам Катерини II (1785 р.). У ній було закріплено обов'язкове будівництво міст лише за затвердженим планом (ст. 1) і конкретними нормативами використання міських земельних ділянок [244, с.45]. Це, на нашу думку, є позитивним досвідом, тому що будівництво, котре здійснювалося не за затвердженим планом, як наслідок, забруднювало землі будівельними відходами.

Найбільших змін землекористування в Україні зазнало в 20-х рр. XIX ст. у зв'язку з бурхливим ростом промисловості, внаслідок чого еродовані землі і землі, що забруднені небезпечними речовинами, стали займати чималу територію країни. Якщо у 1825 р. в Україні налічувалося 649 підприємств, то з 1825 по 1858 роки їхня кількість збільшилася у чотири рази. У 1854 р. тільки на території Слобідської України функціонувало 243 підприємства у сфері промисловості (у 1825 р. їх було лише 76) [276, с.257]. У зв'язку з цим, у 60-70 рр. XIX ст. почала бурхливо розвиватися металургія, транспорт (була прокладена перша колія залізниці), машинобудівельна галузь, підвищився рівень забруднення земель, атмосферного повітря хлороводнем. Таким чином, на цей період земля розглядалася лише як просторовий базис для розміщення об'єктів народного господарства та основний засіб виробництва, який не має здатності до виснаження.

Поштовхом щодо знищення кріпосного законодавства став Маніфест імператора Олександра II від 19.02.1861 року, яким на території всієї Росії, у складі якої була й Україна, скасовувалось кріпосне право і були затверджені певні законодавчі акти про відміну кріпосного права. Так, наприклад, Маніфест складався із Загального положення і положення про викуп [284, с.119]. Прийнята селянська реформа 1861 року поклала початок формуванню земельного законодавства. Від 19 лютого 1861 року на територію України поширювалися дев'ять нормативно-правових актів «загальної дії», зокрема: «Маніфест», «Загальні

положення», «Положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності», «Положення про викуп селянами, що вийшли з кріпосної залежності, їх садибної осілості і про сприяння влади щодо придбання цими селянами у власність земельних угідь з метою створення общинної земельної власності», «Положення про губернських і повітових по селянським справам установах», «Правила про порядок приведення в дію Положення про селян», три «Місцеві положення про поземельний устрій селян». Так, «Місцевим положенням про поземельний устрій селян, оселених на поміщицьких землях в губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських» від 19 лютого 1861 року усі землі губерній були поділені на три смуги: «перша – нечорноземна, друга – чорноземна, третя – степова» [198, с.44]. З цього ми припускаємо, що дане Положення закріпило розподіл земель на смуги в залежності від їх якості та стану. Так, на нашу думку, метою даного розподілу було відокремлення забруднених земель і земель, що втратили свою продуктивність, від якісних і родючих земель. Разом з тим реформою 1861 року ще більше були покращені і вдосконалені певні умови для швидкого розвитку промислового капіталізму, обумовленого попитом на продукцію чорної металургії та машинобудування, кам'яне вугілля, залізну руду. У 1900 р. в Україні налічувалося 5301 підприємство у сфері промисловості з кількістю працюючих у кожному близько і понад 16 чоловік [276, с.280]. З цього ми безпосередньо бачимо, що вся ця діяльність у галузі господарювання тільки сприяла ще більшому забрудненню земель небезпечними речовинами.

Новим етапом земельного законодавства слід визначити період Столипінської земельної реформи, спрямованої на руйнування селянської общини, ліквідацію общинного землеволодіння і закріплення за селянами в приватну власність тих земельних ділянок, якими вони володіли до цього. У зв'язку із збільшенням народонаселення з'явилася необхідність отримувати з однієї і тієї ж ділянки землі все більшу і більшу кількість сільськогосподарської продукції. Як наслідок, це стало передумовою прагнень наблизити орачів до ріллі, щоб дати їм можливість краще удобрювати та обробляти свої землі [248, с.24]. На наш погляд, дана тенденція згодом призвела до їх забруднення. Так, нові реформи, які були запропоновані та здійснені урядом П. Столипіна, надали змогу отримати селянам статус приватного власника і скасували викупні платежі. Указом від 03.11.1905 року було визнано особисте право власності на землю, яке впроваджено від права общини на земельний наділ до права селянського двору на частину наділу. Передбачалось право члена общини на вихід із общини зі своїм наділом

для створення хутора. Були прийняті основні документи реформи: Указ від 09.11.1906 р. «Про новий пільговий порядок виділу з общини», Указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 09.11.1906 р., Закон Державної Думи від 14.06.1910 р., Закон про землевпорядкування від 24 травня 1911 року [190, с.42], Закон «Про зміну та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» від 14.11.1910 р., Положення «Про землеустрій» від 29.05.1911 р. Основні положення Указів від 09.11.1906 р. і Закону від 14.06.1910 р. трактували наступне. По-перше, в тих громадах упродовж значного періоду не було загальних переділів, общинний порядок землеволодіння визначався ліквідованим, громади переходили до подвірного порядку землеволодіння, а окремі домогосподарства розглядалися як приватні власники ділянок, що знаходилися в їх володінні. По-друге, кожному домогосподарнику надавалося право в усякий час, а не тільки при загальних переділах, вимагати закріплення в приватну власність надільної землі, що знаходилася в його власності [185, с.44]. Отже, дані акти закріпили принципові положення земельних перетворень, а землевпорядні комісії, створені Указом від 04.03.1906 р., стали головним виконавцем столипінського земельного законодавства [190, с.42].

Таким чином, до початкових законодавчих актів столипінської реформи слід віднести: 1) царський указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосуються селянського землеволодіння і землекористування» від 09.11.1906 р.; 2) Указ «Про новий пільговий порядок виділу з общини» від 09.11.1906 р.; 3) затверджений царем і схвалений Державною Думою Закон «Про зміну і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» від 14.11.1910 р.; 4) Положення «Про землеустрій» від 29.05.1911 р. [275, с.120-121].

Наступний етап розвитку земельного законодавства тісно пов'язаний з подіями 1917 року: громадянська війна і військова інтервенція принесли величезні страждання народу та знищили господарське життя країни. Держава не розпоряджалася промисловими товарами для обміну на продукти сільського господарства, і це не давало можливості отримати їх засобами товарообігу. Період української революції 1917-1921 рр. відзначається подібністю цілей та завдань, що впливають з необхідності зламу попередніх земельних відносин і побудови принципово іншої системи земельного законодавства [175, с.1]. Тому одним із перших законодавчих актів Радянської влади у галузі земельних відносин був ленінський Декрет «Про

землю», що поклав початок виникненню та розвитку у нашій країні зовсім нової галузі – радянського земельного права. На III Всеросійському з'їзді Ради, що відбувся 26-27 жовтня (8-9 листопада) 1917 року проголошувалось, що вся власність на землю скасовувалась та передавалася трудовому народу – збіднілим селянам. Безсумнівним також є факт, що Декрет «Про землю» виражав сподівання селян, бо був складений на основі 242 наказів місцевих Рад селянських депутатів, основні положення яких консолідовані в «Селянському наказі про землю» [176, с.44].

У цьому Декреті також були описані основні умови землеволодіння, землекористування та переходу земель до державної власності, але ні слова не було сказано щодо їх правової охорони і раціонального використання [238, с.43]. У Декреті «Про землю» була проголошена націоналізація земель. Земельні ресурси, що раніше належали трудящим, насамперед селянам, залишались у володінні колишніх власників, але не на праві власності, а на праві користування, тому всі угоди з землею – купівля-продаж, оренда, застава – заборонялись. Допускались різні форми користування залежно від бажання громадян, окремих населених пунктів: подвірні, хуторські, общинні, артільні. Цей Декрет створив основу для всього земельного фонду Радянської держави і подальшого земельного законодавства. Поряд із цим необхідно вказати на декларативно-програмний характер Декрету «Про землю», положення якого лише проголошувалися, а життя вимагало їх подальшої деталізації іншими нормативно-правовими актами земельного законодавства [178, с.44].

7 листопада 1917 р. Центральна Рада УНР затвердила Третій універсал, в якому і було проголошено УНР. Даним документом було скасовано право власності на поміщицькі та інші нетрудові землі. Припинення права власності на землю здійснювалось без викупу. Були встановлені правила надання землі у трудове користування, а Положенням «Про земельні комітети та про регулювання ними сільськогосподарських відносин» від 4.12.1917 р. була затверджена Інструкція «Про регулювання земельними комітетами земельних і сільськогосподарських відносин», що закликала селян перейти від боротьби за землю до її колективної обробки, до впровадження досягнень науки, техніки.

Землі всенародного земельного фонду Інструкція розподілила на дві категорії: 1) землі спеціальної культури та промислового значення, які не підлягали роздробленню; 2) землі, які підлягали розподілу у користування на рівних трудових началах [104, с.15]. Таким чином, усі

землі розподілялися на певні категорії в залежності від їх промислового значення, що безпосередньо вказувало на той факт, що держава та суспільство сприймали землю тільки як засіб виробництва, тобто для діяльності у промисловій сфері та діяльності у сфері господарювання людини.

11-12 грудня 1917 року, за старим стилем, відбувся перший з'їзд Ради, який прийняв резолюцію і проголосив Україну Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і постановив Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітету України негайно розповсюдити на територію Української Республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-селянського уряду Федерації, які мають загальне для всієї Федерації значення, - про землю, про робітничий контроль над виробництвом і про повну демократизацію армії, оголосити недійсними всі розпорядження Центральної Ради і Генерального секретаріату, що спрямовані проти інтересів робітників і найбідніших селян України.

Аналіз історичних подій того часу, на думку І.М. Заріцької, свідчить, що вирішення земельного питання було одним із першочергових завдань української революції та політики національно-демократичних сил Української Центральної Ради (далі – УЦР). Основні засади земельної реформи були зазначені у програмах політичних партій, які увійшли до складу УЦР; у резолюціях численних селянських з'їздів, що проходили навесні – влітку 1917 р.; у постанові Першого Всеукраїнського селянського з'їзду (28 травня -2 червня 1917 р.) [177, с.16]. 18 січня 1918 року Українською Центральною Радою було ухвалено земельний закон, який передбачав скасування без викупу права власності на всі землі. Вони проголошувались добром народу УНР, а також були визначені засади користування землею, яка за загальним правилом була безоплатною.

У структурі актів земельного законодавства, крім законів («Закон про землю в УНР» від 8.01.1919 р., «Закон про додаткове наділення землею козаків Української Народної Республіканської Армії» від 18.01.1919 р.) можна виокремити значну частку підзаконних актів – «Розпорядження Директорії УНР» від 15.12.1918 року, яке заклало підвалини земельної реформи; «Постанова Директорії УНР» від 26.11.1918 р., згідно з якою землю заборонялося продавати, дарувати, закладати і здавати в оренду; «Декларація Директорії УНР» від 26.12.1918 року, яка у галузі земельних відносин не містила нічого нового і фактично копіїувала формулювання з актів, на яких вона базувалася; наказів Директорії УНР, а також інструкцій та

роз'яснень Міністерства земельних справ та локальних правових актів земельних управ різних рівнів [177, с.18]. Так, 8 січня 1919 р. Директорія УНР прийняла Закон «Про землю в УНР». За своєю структурою і змістом він був подібний до земельного закону від 18.01.1918 р.

Зміст земельного законодавства Директорії УНР формували нормативні приписи щодо заборони укладення договорів купівлі-продажу та довгострокових договорів оренди земельних ділянок; першочергового наділення земельними ділянками козаків Української Народної Республіканської Армії; запровадження безстрокового землекористування; встановлення нижньої та верхньої меж землекористування (відповідно - 5 та 15 десятин); утворення запасного земельного фонду УНР; визначення мінімального 10-річного строку оренди сільськогосподарських земель; дозволу спадкування землекористування; вилучення необроблених земель у розпорядження земельних управ; ведення обов'язкових робіт із землеустрою [177, с.19].

Закон «Про соціалізацію землі» став прямим продовженням Декрету «Про землю». Відповідно до ст. 20 Закону «Про соціалізацію землі» регламентувалося, що окремими ділянками землі для здійснення сільського виробництва могли користуватися: держава, в особі органів Радянської влади, громадські організації, сільськогосподарські комуні і товариства, окремі сім'ї та особи [104, с.26]. Зазначеною статтею цього Закону було встановлено, що земельними ділянками можуть користуватися для суспільних і особистих потреб з метою забудови: органи Радянської влади, громадські організації, окремі сім'ї та особи (якщо забудова не є засобом отримання прибутку), торговельно-промислові і транспортні підприємства (з особливого дозволу та під контролем радянської влади) [198, с.96].

Проведений аналіз, як зазначає І.М. Заріцька, дає змогу визначити такі особливості досліджуваного періоду: 1) розширення компетенції з'їздів Рад і КП(б)У відносно прийняття правових земельних приписів; 2) спрямованість земельної політики на надання пріоритету господарюванню з розподілом земель неефективних радгоспів за споживчо-трудою нормою; 3) закріплення земель за одноосібними господарствами, що надає право переходу до колективного землекористування; 4) запровадження нормативних приписів щодо вилучення землі у куркулів; 5) обмеження у часі одноосібного землекористування дев'ятирічним строком, а також заборона землекористування селянам, що виступали проти радянської влади; 6) подолання наслідків самозахоплень землі; 7) заміна продрозкладки продовольчим податком;

8) наявність у структурі земельного законодавства значного масиву актів аграрного (у сучасному розумінні) законодавства, які містили земельні нормативні приписи або були тісно пов'язані з ефективністю землекористування; 9) завершення етапу формування основ системи радянського земельного законодавства і перехід до нової економічної політики, що вимагала різних концептуальних підходів до створення нових правових актів вітчизняного радянського земельного законодавства [178, с.31]. Саме прийнята 27 березня 1921 р. у галузі аграрного права постанова ВУЦВК «Про заміну продрозкладки податком» й знаменувала собою завершення етапу формування основ радянського земельного законодавства, а також перехід до нової економічної політики. Відображаючи політичні й економічні реалії того часу, у 1922 році в Україні вперше була введена кодифікація земельного законодавства, і внаслідок цього Резолюцією третьої сесії ВУЦВК від 25.10.1922 р. був ухвалений Кодекс законів про землю. Цей Кодекс було затверджено постановою VII Всеукраїнського з'їзду Рад 14.12.1922 року. Під час розроблення Земельного кодексу 1922 р. перед державою стояло завдання відбудувати сільське господарство, що було зруйновано імперіалістичною та громадянською війною, та юридично оформити головні досягнення того часу в галузі сільського господарства [178, с.31].

Цей Кодекс закріплював націоналізацію землі й скасування приватної власності на неї, забороняв купівлю-продаж, а також інші угоди, пов'язані з відчуженням землі. Усі громадяни, незалежно від статі, віросповідання та національності, наділялися повноваженнями на одержання землі в користування безоплатно [104, с.15]. У цьому ЗК УРСР не приділялося належної уваги врегулюванню проблеми відносно правової охорони земель і, як наслідок, правовій охороні земель від їх забруднення небезпечними речовинами, а навпаки, сприяло ще більшому забрудненню земель небезпечними речовинами, що прискорило процеси їхньої деградації. Отже, виходячи з вищевикладеного, зробимо висновок про те, що прийнятий у 1922 р. Земельний кодекс УРСР мав економічну і політичну, а не екологічну спрямованість. І, як наслідок цього, вже у 30-ті роки в СРСР і у радянських республіках, включаючи УРСР, відбулися кардинальні зміни в державі, які були пов'язані із швидким та інтенсивним розвитком промисловості, транспорту, енергетики, містобудівництва і сільського виробництва. Усі ці види діяльності людини, які слугували прогресом для суспільства, стали основними і головними джерелами забруднення земель небезпечними речовинами.

У Положенні «Про Всесоюзний фонд», яке було прийняте 27.03.1937 року, визначалось,

що об'єм і спосіб добування природних багатств, ступінь техногенного забруднення земель небезпечними речовинами був засекречений [238, с.44]. А в Конституції СРСР 1936 року і в Конституції УРСР 1937 року ще не знайшли своє відображення норми права, які регулювали питання щодо правової охорони земель від антропогенного і техногенного навантаження з боку людини [144, с.479]. Конституцією УРСР, затвердженою постановою Надзвичайного XIV Українського з'їзду Рад 30 січня 1937 р., земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти та інші об'єкти визнавались власністю держави, тобто всенародним добром, а землі, які займали колгоспи, закріплювались за ними в безоплатне і безстрокове користування.

Історія XX століття ряснує сумними прикладами, пов'язаними із завданням значної екологічної шкоди територіям однієї або декількох держав через воєнні конфлікти. Прикладом цього можуть слугувати і події Другої світової війни. Будь-яка війна стає практично світовою у розумінні її впливу на Землю як на планету. Однак, якою не була б війна, накопичений історичний досвід свідчить, що за кінцевим результатом війна є механізмом, інструментом боротьби за владу, власність, територію, монополію на ресурси [118, с.94-96]. Саме через це, на нашу думку, найбільш страждають земельні ресурси, яким завдається не виправна шкода. І, як наслідок, вони потерпають від забруднення небезпечними речовинами. У зв'язку із цим, питання щодо правової охорони земель у даний історичний період є досить вагомим і актуальним напрямком дослідження на дисертаційному рівні. Відомо, що під час воєнних конфліктів законодавець, як правило, не приділяє значної уваги правовій охороні природних ресурсів, включаючи земельні ресурси, а їх збереження і відновлення відходить на другий план. Потерпаючи від забруднення небезпечними речовинами, землі помітно деградують. На нашу думку, саме через це, у воєнний та повоєнний період не приділялося значної уваги правовій охороні земель від забруднення небезпечними речовинами [271, с.111]. В повоєнні роки помічена тенденція до більш широкого впровадження науково-технічних розробок на виробництві, однак вона отримала розвиток в основному на підприємствах військово-промислового комплексу, де розроблялась ядерна і термоядерна зброя, нові ракетні системи, нові зразки танкової та авіаційної техніки. Окрім цього, пріоритетним розвитком військового і промислового комплексу перевагу віддавали також машинобудуванню, металургії, паливній енергетичній промисловості, на розвиток яких припадало 88% капіталовкладень у промисловість. Таким чином, усього за чотири роки (1946-1950 рр.) було відновлено і

побудовано 6200 великих підприємств. У 1950 році, за офіційними даними, промислове виробництво перевищило довоєнні показники на 13% (а в нових союзних республіках – Литві, Латвії, Естонії, Молдавії – в 2-3 рази). Значно виросло, порівняно з довоєнним, виробництво сталі та добування нафти. Все це істотно нанесло шкоду земельним ресурсам і стало потужним джерелом їх забруднення небезпечними речовинами.

Таким чином, з досліджуваного матеріалу ми можемо зробити висновок, що земельне законодавство УРСР часів Великої Вітчизняної і Другої світової війни, включаючи законодавство повоєнного періоду, характеризувалося незначними змінами у галузі правової охорони земельних правовідносин, що, безперечно, в значній мірі негативно вплинуло на стан не тільки землі, а й довкілля.

Зауважимо, що домінуючим напрямом в охороні земель з 50-х років ХХ ст. стало вирішення продовольчої проблеми. Це означає, що головним об'єктом правової охорони земель стала їх охорона як засобу виробництва і оперативного базису. Охорона ж цих земель як частини навколишнього природного середовища відійшла на другий план. Держава нещадно експлуатувала природну родючість земель у галузі сільського господарства, яка сформувалася впродовж багатьох мільйонів років свого еволюційного розвитку.

Усвідомлення державою і суспільством того, що землі мають здатність до виснаження та забруднення, призвело до того, що перед ними виникло та гостро постало питання про раціональне використання земель та їх охорону. Сутність цієї задачі полягала, з одного боку, у тому, щоб правильно визначити господарське цільове призначення тієї чи іншої земельної ділянки, маючи на увазі її використання для досягнення найбільшої користі для суспільства. З іншого боку, раціональне використання землі полягає в досягненні найбільш корисного ефекту від експлуатації земельної ділянки [196, с.9].

Епоха Ренесансу наукових ідей та досліджень присвячена такій проблемі як охорона довкілля, включаючи земельні ресурси, що безпосередньо пов'язана з прийняттям ряду комплексних законів у галузі охорони природи у союзних республіках колишнього СРСР. У період з 1957 року по 1963 рік у кожній союзній республіці були прийняті закони про охорону природи. У них був наведений перелік об'єктів довкілля, які підлягали охороні, та визначені організаційні і правові норми за порушення правил природокористування та природоохорони. Прийнятий Закон УРСР «Про охорону природи Української РСР» від 30 червня 1960 року

визначив, що охорона природи - це збереження, раціональне використання, розширене відтворення природних ресурсів, серед яких в першу чергу, виділив найпріоритетніше – земельні ресурси. В інтересах правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами закон забороняв таку господарську діяльність, яка могла б шкідливо впливати на стан і якість земель [244, с.53]. У зв'язку з цим, закони союзних республік про охорону природи встановлюють відповідальність за порушення законів про охорону природи, зокрема і за порушення законодавства про охорону земель [187, с.74].

ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР в березні 1967 р. прийняли Постанову «Про невідкладні заходи щодо захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозії». Цією Постановою правова охорона земель визначена найважливішою справою, яка має державне значення і стає міцною базою науково обґрунтованого планування [165, с.29]; у вересні 1960 р. була прийнята Постанова РМ УРСР «Про обов'язковий для всіх землекористувачів мінімум заходів у боротьбі з ерозією ґрунтів і відновленню родючості та продуктивному використанню ерозійних земель в УРСР» [55]. Крім того, ще одним нормативно-правовим актом, який діяв у цій галузі, було Положення «Про державних контролерів по охороні ґрунтів і захисних лісонасаджень на території УРСР» від 19.09.1962 р.

Черговий етап становлення і розвитку науки земельного права пов'язаний із проведеною на теренах колишнього СРСР кодифікацією земельного законодавства (1968 р.). Саме з нею вчені пов'язують надзвичайно потужне зростання наукових, методологічних та теоретичних досліджень найрізноманітніших проблем правового регулювання охорони й використання земельних ресурсів, появи невідомих до цього напрямів теоретичного пошуку та доктринального тлумачення прийнятих Основ земельного законодавства і земельних кодексів, що виводило науку земельного права на її принципово новий, якісно змістовний рівень. Тому у преамбулі Основ земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1968 р.) визначалося, що земля – найважливіше багатство радянського народу, що науково обґрунтоване, раціональне використання усіх земель, їх охорона і всіляке підвищення родючості ґрунтів є загальнонародним завданням [185, с.18].

Таким чином, у результаті виникнення загрози глобальної кризи у природі, земельне законодавство почало розвиватися в напрямку екологізації. Так, 1 липня 1969 року набули законної сили Основи земельного законодавства СРСР і радянських республік, які були

затверджені на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР сьомого скликання 13.12.1968 року. Вони засвідчили на всесоюзному рівні свідоме і дбайливе ставлення нашого суспільства до природних ресурсів, перш за все це стосується земельних ресурсів. Опрацьовані документи дають підстави зробити висновок, що правовій охороні земель приділяли особливу увагу. Основи земельного законодавства СРСР і радянських республік вперше у ст. 13 на всесоюзному законодавчому рівні закріпили обов'язкову вимогу до «промислових, будівельних підприємств, організацій та установ не допускати забруднення земель виробничими, іншими видами відходів» [243, с.40].

Саме цей документ став базою для прийняття нового ЗК УРСР та докорінно змінив парадигму землекористування. З цього моменту підприємства, установи та організації були зобов'язані не допускати забруднення земель виробничими та іншими відходами.

Другий ЗК УРСР був прийнятий 8.07.1970 року і введений у дію 1.01.1971 року. У цьому Кодексі вперше у главі 6 знайшли своє відображення правові норми, що стосувалися правової охорони земель, які забруднені небезпечними речовинами. Треба мати на увазі, що даний кодекс забороняв усякий вид забруднення земель, а також «процеси, які погіршують стан ґрунтів» [165, с.32]. Тому викладені в законі вимоги щодо проведення заходів з охорони земель та підвищення родючості ґрунтів адресовані в першу чергу землевласникам і сприяють формуванню у них ряду обов'язків [107, с.192]. У ст. 28 ЗК УРСР було закріплено правило про те, що землекористувачі зобов'язані проводити ефективні заходи щодо підвищення родючості ґрунтів, не припускати засолення, заболочування, забруднення земель, інші процеси, що погіршують стан ґрунтів. Так, у ч. 1 ст. 30 цього нормативно-правового акту регламентувалося, що промислові й будівельні підприємства, організації та установи зобов'язані не допускати засмічення та забруднення сільськогосподарських та інших земель виробничими та іншими відходами. Крім цього, ч. 2 ст. 30 доповнює, розширює вимоги ч. 1 ст. 30 ЗК УРСР відносно забруднення земель небезпечними речовинами, відображаючи їх у наступному: «підприємства, організації та установи, які виробляють або застосовують у виробництві отруйні речовини та отрутохімікати, зобов'язані вживати заходів для запобігання їх небезпечного впливу на землю» [24]. Порівняно із ЗК УРСР 1922 р. новим кодексом значно розширювався єдиний державний земельний фонд, який містив: землі сільськогосподарського призначення, надані в користування колгоспам, радгоспам та іншим землекористувачам для

сільськогосподарських цілей; землі населених пунктів (міст, селищ міського типу і сільських населених пунктів); землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого сільськогосподарського призначення; землі державного лісового фонду; землі державного водного фонду; землі державного запасу [306, с.9].

Наступний етап розвитку законодавства у сфері використання і охорони природних ресурсів, за нашими спостереженнями, припадає на початок 70-х – середину і кінець 80-х рр. минулого століття. Певною мірою це пов'язується із прийняттям нормативно-правових актів союзного рівня, зокрема, постанови Верховної Ради СРСР «Про заходи щодо подальшого поліпшення охорони природи і раціонального використання природних ресурсів» від 20.09.1972 р., постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» від 29.12.1972 р., якими передбачена система кардинальних організаційно-правових заходів, спрямованих на ефективне використання природних ресурсів та їх охорони, зафіксовано комплексний підхід до використання конкретних компонентів природних ресурсів, системи упорядкування діяльності міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій та інших юридичних і фізичних осіб з обов'язковим виконанням природоохоронних вимог, відвернення негативного впливу будь-якої особливо небезпечної діяльності на стан природи. Цією постановою було визначено:

1) додаткові повноваження центральних органів виконавчої влади у сфері здійснення управління і контролю за організацією охорони і використання земельних, водних, лісових та інших природних ресурсів, реалізацією державного контролю за проведенням заходів щодо попередження їх нераціонального використання, забруднення виробничими відходами, посилення нагляду за безпечністю ведення робіт у галузі промисловості та гірничого нагляду, ліквідації забруднення зовнішнього природного середовища, за рівнем забруднення земель;

2) систему зобов'язань та додаткові повноваження, що покладаються на органи центральної виконавчої влади та союзних республік щодо розроблення заходів з охорони природи і раціонального використання природних ресурсів, розроблення планових, прогностичних документів, нормативів і стандартів, а також спеціальних розділів та заходів з охорони ґрунтів від забруднення промисловими викидами, проведення робіт щодо рекультивації земель, підвищення продуктивності лісів, а також проведення перепрофілювання шкідливих і небезпечних виробництв у містах та інших населених

пунктах;

3) низку зобов'язань щодо запровадження заходів з охорони природи і раціонального використання природних ресурсів, посилення ролі центральних органів управління стосовно координації і контролю в галузі планування, стандартизації, науки і техніки, охорони здоров'я, академій наук, сільського господарства, гідрометеорологічної служби, інших міністерств і відомств та передбачено утворення Міжвідомчої науково-технічної ради з комплексних проблем охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів [272, с.106].

Звернемо нашу увагу безпосередньо на те, що за порушення законодавства про охорону земель також була встановлена юридична відповідальність. Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про адміністративну відповідальність за порушення земельного законодавства» від 14.05.1970 р. передбачалась юридична відповідальність у вигляді штрафу, який стягувався в адміністративному порядку за такі порушення: псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення земель виробничими та іншими відходами, стічними водами; невиконання обов'язкових заходів щодо покращення стану земель та охорони ґрунтів від вітрової і водної ерозії, а також інших процесів, що погіршують стан ґрунтів, – в розмірі до 100 карбованців [165, с.47]. Уперше на конституційному рівні у Радянській державі знайшли своє відображення норми щодо правової охорони земель у Конституціях СРСР і УРСР 1978 року. Наприклад, у ст. 18 Конституції СРСР закріплювалося, що в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в СРСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі. Ідентичний зміст цієї статті ми бачимо і в Конституції УРСР [144, с.656].

За часів Радянського Союзу, коли Україна входила до СРСР, заступником Головного державного санітарного лікаря СРСР були затверджені наступні нормативні документи, які регулювали санітарні нормативи допустимих концентрацій хімічних речовин у ґрунті: № 2264-80 від 30.10.1980 року «Гранично допустимі концентрації хімічних речовин у ґрунті; № 3210-85 від 01.02.1985 року «Гранично допустимі концентрації хімічних речовин у ґрунті», № 4433-87 від 30.10.1987 року «Граничні норми допустимих концентрацій хімічних речовин у ґрунті». Однак, не дивлячись на негативні наслідки, які відбулися внаслідок Чорнобильської катастрофи на атомній електростанції, ці стандарти змінені не були [283, с.561].

Натомість, в Україні нормативи ГДК небезпечних речовин у ґрунті встановлені і закріплені ЗУ № 4004-XII від 24.02.1994 року «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», віднесені до повноважень головного державного санітарного лікаря України. На виконання його приписів постановою Головного санітарного лікаря України № 29 від 01.07.1999 року затверджені Державні санітарні правила та норми, якими, поряд з іншими правилами та нормами, також визначені ГДК хімічних речовин у ґрунті за показниками шкідливості. У період активних земельних перетворень, починаючи з 1990 року, були здійснені значні кроки в галузі правового регулювання охорони земель. Спочатку в Основах земельного законодавства СРСР і союзних республік від 28.02.1990 р., а потім і в ЗК УРСР від 18.12.1990 р. був закріплений розділ III «Охорона земель» [39].

Після проголошення незалежності України 13.03.1992 р. був прийнятий ЗКУ, яким встановлено такі форми власності на землю в Україні: державну, колективну, приватну. Варто зазначити, що нова редакція ЗКУ була прийнята 14.03.1992 року. Так, ст. 85 цього кодексу закріпила порядок визначення ГДК хімічних, радіоактивних та інших небезпечних речовин у ґрунті [40]. Також у нашій країні приймається низка нормативно-правових актів, які мають безпосередній вплив на розвиток і формування інституту правової охорони земель в незалежній та суверенній державі. Конституцією України, яка була прийнята 28.06.1996 р., проголошувалось у ст. 14, що «земля є головним національним багатством, яке перебуває під особливою охороною держави». Вперше в ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III закріплено окрему ст. 167, яка має назву «Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами» [4].

Розвиток земельного законодавства України після прийняття Земельного кодексу України був спрямований на вирішення проблем охорони земель саме правовими нормами земельного законодавства. Ця тенденція особливо чітко проявилася з прийняттям у 2003 р. ЗУ «Про охорону земель» № 962-IV, у якому міститься ст. 45 із ідентичною назвою [16]. На виконання вимог ЗКУ 19.06.2003 р. також був прийнятий ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель» № 963-IV [12]. Таким чином, у земельному законодавстві були визначені норми, які містили найбільш жорсткі вимоги у галузі охорони земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, ніж норми екологічного законодавства.

Отже, аналіз розвитку земельного права України в кінці XX – на початку XXI ст. дає підстави стверджувати, що його формування відбувається не еволюційним шляхом, коли

основні законодавчі акти діють 50-100 років, а революційним, коли основні закони досить швидко змінюють один одного, вносячи кардинальні нововведення в систему правового регулювання земельних відносин. Тому, враховуючи викладене вище та на основі діючого земельного законодавства України, зробимо такі висновки:

У результаті історичного і правового аналізу становлення та розвитку на сучасних українських землях законодавства в галузі правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами можна виділити наступні періоди. Перший період розвитку законодавства у XI-XV ст. відзначався тим, що земля підлягала лише правовій охороні в межах охорони права власності на землю і була спрямована лише на охорону приватної власності. Другий період розвитку законодавства XVI-XIX ст. характеризується формуванням окремих норм, що стосуються правової охорони земель (переважно сільськогосподарських та мисливських угідь) від забруднення, незважаючи на те, що здійснюються в межах права власності на землю. Третій період тривав з грудня 1917 р. і до 1986 року. Четвертий період розпочався з 1986 року і продовжувався до 1991 року. Цей період можна визначити як «чорнобильський». Зона відчуження та зона безумовного (обов'язкового) відселення були вилучені з цивільного обігу та використання як непридатні для проживання і господарської діяльності. Окрім того, цей період характеризувався активізацією наукових досліджень, присвячених правовій охороні земель. П'ятий – це сучасний період розвитку земельного законодавства у сфері правової охорони від забруднення небезпечними речовинами в Україні, який бере свій початок з 1991 року і триває до сьогодні.

1.2. Поняття і ознаки земель, забруднених небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони

Однією із найбільш актуальних проблем сьогодення в науці земельного права України є проблема правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Надзвичайно вона загострюється в той період, коли внаслідок науково-технічного прогресу зростає інтенсивність використання земель, яка часто є причиною негативних екологічних наслідків техногенного впливу, що завдають шкоди земельним ресурсам і можуть негативно вплинути на життя і здоров'я людей. Так, на всій території України поширені процеси деградації земель, серед яких найбільш масштабними є забруднення земель, яке становить близько 20% території

[183, с.304], що за офіційними даними на 2017 рік становить 1,1 млн. га забруднених земель. Тому, з метою реалізації конституційного права людини на сприятливе навколишнє середовище та права на охорону здоров'я в ч. 3 ст. 167 ЗКУ, встановлюються обмеження щодо використання земельних ділянок, забруднених небезпечними речовинами, обов'язкові до виконання вимоги щодо запобігання небезпечному впливу цих ділянок на здоров'я людини та стан довкілля [4].

У доктрині земельного права відносно визначення поняття «забруднення земель» серед науковців немає єдиної точки зору. Тому це питання є досить дискусійним. Наприклад, одні вчені не виділяють окремо термін «забруднення земель небезпечними речовинами», але «визначають забруднення навколишнього природного середовища як надходження у навколишнє природне середовище речовин та енергії, які завдають або можуть завдати шкоди екологічній рівновазі, природним ресурсам, здоров'ю людей, їх життю і діяльності» [312, с.449]; інші – розглядають забруднення земель небезпечними речовинами безпосередньо через забруднення ґрунту, а саме: надходження в ґрунт різних забруднювачів (нагромадження пестицидів, незасвоєних мінеральних добрив, відходів тваринництва, рільництва, промисловості, патогенних організмів, нафтопродуктів тощо), що не розкладаються в процесі самоочищення ґрунту й змінюють його фізико-хімічні і біологічні властивості [234, с.147].

Заслуговує на увагу також і думка О.І. Крассова про те, що забруднення земель – це «результат погіршення якості земель внаслідок антропогенного впливу, у тому числі позбавлених родючого шару, а саме: кам'янисті поверхні, кар'єри, і характеризується появою чи збільшенням вмісту хімічних речовин або рівня радіації порівняно з їхнім значенням, що існували (фоновим чи на початку порівняльного періоду)». Тобто автор робить наголос на тому, що слід вважати забрудненими землі, якщо в них виявлено несприятливі якісні зміни, що сталися в результаті антропогенних впливів (у тому числі й господарської діяльності) шляхом проникнення в землю різних забруднюючих речовин [205, с.255].

Проаналізувавши погляди вчених щодо визначення поняття забруднення земель, ми безпосередньо з'ясували, що термін «забруднення земель» широко вживається і в доктрині земельного права, і в нормативно-правових актах [261, с.505]. Так, у ст. 1 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. за № 963-IV зазначається, що «забруднення земель – це накопичення в ґрунтах і ґрунтових водах внаслідок

антропогенного впливу пестицидів, агрохімікатів, важких металів, радіонуклідів та інших шкідливих речовин, вміст яких перевищує природний фон, призводить до їх кількісних або якісних змін» [12].

Аналіз цієї статті дає підстави для висновку про те, що законодавче визначення поняття «забруднення земель» дублює і Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, яка затверджена Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27.10.1997 р. № 171 в редакції від 4.04.2007 р. № 149. Адже, відповідно до п. 3.1. зазначеної Методики, землі вважаються забрудненими, якщо в їхньому складі виявлено кількісні або якісні зміни, які сталися в результаті господарської діяльності та впливу інших чинників [52]. Проте, на відміну від забруднення інших природних ресурсів при забрудненні земель небезпечними речовинами простежуються інші, специфічні, особливості, оскільки земля являє собою комплексну систему, і всі її основні фактори знаходяться у відповідній рівновазі, порушення якої при забрудненні земель небезпечними речовинами, навіть при усуненні причин забруднення, не може бути швидко поновлена. Фактично йде мова про забруднення центральної ланки біосфери, що забезпечує життя і продуктивну діяльність людини. Крім того, забруднення земель небезпечними речовинами являє собою не лише втручання ззовні, але й пошкодження деяких компонентів ґрунтів, що призводить до погіршення родючості і нормального функціонування земель. У зв'язку з цим, земля, задіяна в процес суспільного матеріального виробництва чи в іншу сферу соціальної діяльності, залежно від мети, з якою її використовують, виконує різні функції, чим і обумовлюється не тільки її цивільно-правова і земельно-правова цінність, але й необхідність дотримання тих заходів правової охорони, які встановлені природоохоронним законодавством з метою збереження земель [152, с.32].

Можна сказати, що законодавчі акти і нормативні документи розглядають забруднення земель небезпечними речовинами як антропогенне, тобто таке, що є результатом господарської діяльності людини і, як наслідок, погіршує стан земель через потрапляння до ґрунту різних небезпечних забруднюючих речовин. Саме тому у ч. 1 ст. 167 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III законодавець визначає, що господарська та інша діяльність, яка призводить до забруднення земель і ґрунтів небезпечними речовинами вище гранично

припустимих концентрацій, забороняється [4]. Таким чином, підсумовуючи усе вищезазначене, можна сказати, що під землями, що забруднені небезпечними речовинами, необхідно визначати землі, що зазнали негативних змін складу і властивостей внаслідок господарської та іншої діяльності шляхом проникнення в землю токсичних, хімічних, вибухових, інфекційних, радіоактивних, легкозаймистих твердих речовин, які суттєво погіршують їх якісний стан.

Виходячи з аналізу даного поняття можна визначити такі їх юридичні ознаки: 1) земельні ресурси вважаються забрудненими, якщо кількість речовин-забруднювачів у них перевищує нормативи, встановлені у природоохоронному та земельному законодавстві; 2) суспільна небезпечність забруднення (негативний вплив забруднюючих речовин не лише на земельні ресурси, а й на інші компоненти довкілля, життя та здоров'я людей). Так, на нашу думку, до ознак земель, що забруднені небезпечними речовинами, можна віднести такі: 1) нездатність земель до самоочищення та самовідновлення; 2) погіршення родючості; 3) зміна фізико-хімічних і біологічних властивостей земель; 4) різкий рівень зниження врожайності; 5) накопичення забруднювачів у рослинах і їх здатність викликати захворювання серед людей і тварин [252, с.225].

Для того, щоб оцінити реальну загрозу, спричинену забрудненням земель небезпечними речовинами, потрібно розуміти, що відповідно до ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про об'єкти підвищеної екологічної безпеки» від 18.01.2001 року № 2245-III небезпечною речовиною є хімічна, токсична, вибухова, окислювальна, горюча речовина, біологічні агенти та речовини біологічного походження (біохімічні, мікробіологічні, біотехнологічні препарати, патогенні мікроорганізми тощо), які становлять небезпеку для життя та здоров'я людей і довкілля, сукупність властивостей речовин, внаслідок яких за певних обставин може створюватися загроза життю і здоров'ю людей, довкіллю, матеріальним і культурним цінностям [37].

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про перевезення небезпечних вантажів» від 6.04.2000 року за № 1644-III, небезпечними речовинами визнаються речовини, віднесені до таких класів: клас 1 – вибухові речовини та вироби; клас 2 – гази; клас 3 – легкозаймисті рідини; клас 4.1 – легкозаймисті тверді речовини; клас 4.2 – речовини, схильні до самозаймання; клас 4.3 – речовини, що виділяють легкозаймисті гази при стиканні з водою; клас 5.1 – речовини, що окислюють; клас 5.2 – органічні пероксиди; клас 6.1 – токсичні речовини; клас 6.2 –

інфекційні речовини; клас 7 – радіоактивні матеріали; клас 8 – корозійні речовини; клас 9 – інші небезпечні речовини та вироби [38].

Порядок поводження з небезпечними речовинами регламентується правилами щодо їх використання на земельних ділянках, які встановлені ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII [17], «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. № 4004-XII [14], «Про пестициди і агрохімікати» від 2.03.1993 р. № 86/95-ВР [20], «Про відходи» від 5.03.1998 р. № 187/98-ВР [11], «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 2.03.2015 р. № 222-VIII [51], «Про перевезення небезпечних вантажів» від 06.04.2000 р. № 1644-III [38], «Про об'єкти підвищеної безпеки» від 18.01.2001 р. № 2245-III [37], постановами КМУ «Про затвердження переліку особливо небезпечних хімічних речовин, виготовлення та реалізація яких підлягає ліцензуванню» від 17.08.1998 р. № 1287 [72], «Про затвердження переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку» від 28.08.2013 р. № 808 [53]; наказом Міністерства екології та природних ресурсів «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва особливо небезпечних хімічних речовин» від 21.10.2013 р. № 430, який втратив свою чинність [73], а нині діє постанова КМУ «Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва особливо небезпечних хімічних речовин, перелік яких визначається КМУ» від 13.07.2016 р. № 445 [71].

Забруднення земель небезпечними речовинами можливо класифікувати за різними критеріями. Зокрема, в залежності від джерела забруднення основними видами забруднення є такі: хімічне, радіоактивне, фізичне, біологічне, газове, пилове, теплове. За часом взаємодії з довкіллям і моментом формування забруднення поділяють на: стійкі (не руйнуються впродовж тривалого часу); середньотривалі; нестійкі (швидко руйнуються під дією природних фізико-хімічних або біологічних процесів). У залежності від природи забруднення земель небезпечними речовинами ці джерела можна поділити на енергетичні й матеріальні. Енергетичні – ті, що акумулюються (теплові, іонізуючі), ті, що не акумулюються (електромагнітні поля, світлові, ультразвукові, лазерні випромінювання, шум, вібрація, інфра- та ультразвук). Матеріальні: хімічно-інертні (нетоксичні: гази, рідини, тверді речовини, суміші); хімічно-активні (токсичні); загально соматичні (спричиняють отруєння всього

організму), це оксиди карбону, ціаністі сполуки, свинець, ртуть, арсен та його сполуки; подразнювальні (спричиняють подразнення дихальних шляхів та слизової оболонки), це хлор, амоніак, сірчистий газ, оксиди нітрогену, ацетон, фтор, оводень; сенсibiliзуючі діють як алергени (розчинники, лаки); канцерогенні – призводять до появи ракових пухлин (азбест, оксиди хрому, радон та ін.); мутагенні – зумовлюють зміну спадкової інформації (свинець, радій, уран та ін.).

Залежно від масштабу розповсюдження, забруднення земель небезпечними речовинами може бути глобальним, регіональним і локальним. Перелік видів діяльності, які можуть завдати шкоду земельним ресурсам, затверджений постановою КМУ «Про затвердження переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку» від 28.08.2013 р. № 808. До таких видів діяльності віднесено: атомну енергетику і атомну промисловість, теплову енергетику, виробництво у галузі чорної та кольорової металургії, видобування і перероблення корисних копалин, виробництво будівельних матеріалів, виробництво, зберігання, утилізація і знищення боєприпасів, вибухових речовин, ракетного палива та інших токсичних хімічних речовин, поводження з відходами, виробництво целюлози, паперу, виробництво з оброблення деревини, нафтопереробних заводів, збирання, обробка, зберігання, поховання, знешкодження і утилізації всіх видів промислових і побутових відходів [53]. Кваліфікація небезпечної діяльності для земельних ресурсів залежить від виділення в ній ознак, що обумовлюють її ризиковий характер, можливість випадкового заподіяння шкоди. Небезпечну діяльність можна виділити за такими критеріями: 1) мета та завдання діяльності; 2) зміст діяльності; 3) суб'єктний склад (особи, що здійснюють діяльність); 4) методи здійснення діяльності; 5) засоби здійснення діяльності [132, с.65].

Досліджуючи забруднення земель небезпечними речовинами, зауважимо, що до таких основних видів діяльності, які завдають шкоди земельним ресурсам, належать: хімічне виробництво (виробництво основних хімічних речовин, хіміко-біологічне і фармацевтичне виробництво, виробництво засобів захисту рослин, регуляторів їх росту, мінеральних добрив, полімерних і полімервмісних матеріалів), транспорт, промисловість.

Розглядаючи проблему промислового забруднення земель сільськогосподарського призначення, не можна не звернути увагу на необхідність окремого виділення в законодавчому плані даного негативного антропогенного впливу, тому що землі

сільськогосподарського призначення є, на нашу думку, найбільш вразливою категорією земель. Така необхідність обумовлюється тим, що забруднення земель, в тому числі і сільськогосподарського призначення, можуть здійснювати не тільки промислові підприємства. Даний негативний вплив можуть вчиняти фізичні, юридичні особи, що безпосередньо не здійснюють господарську діяльність. Навіть промислові підприємства можуть бути притягнені до відповідальності при існуючому формулюванні забруднення. Звернемо увагу на той факт, що при промисловому забрудненні земель існують та простежуються два аспекти. Перший - це явне забруднення земель, другий - характеризується забрудненням, що має триваючий характер. Проте промислові підприємства будуть нести відповідальність лише при явному, очевидному забрудненні (розлив нафти на великих площах земель, аварії на хімічних підприємствах).

Так, на сільськогосподарських землях, забруднених небезпечними речовинами, необхідно застосовувати комплекс агрохімічних, меліоративних і організаційних заходів, які забезпечують отримання продукції, що відповідає чинним санітарно-гігієнічним вимогам. Далі підкреслюється, що згідно зі Стратегією удосконалення механізму управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними, яка затверджена постановою КМУ від 7.06.2017 р. № 413, у складі еродованих земель сільськогосподарського призначення перебуває 4,5 млн. га [65]. У зв'язку з цим, при віднесенні сільськогосподарських угідь до деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель ураховуються основні показники, що характеризують ґрунтові властивості і зумовлюють необхідність консервації земель за природно-сільськогосподарськими зонами, які затверджені Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 26 квітня 2013 року № 283 «Про порядок консервації земель». Відповідно до ст. 172 ЗКУ [4] та ст. 51 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV [16], консервації підлягають деградовані та малопродуктивні землі, господарське використання яких є екологічно небезпечним і економічно не вигідним, а також техногенно забруднені земельні ділянки, на яких неможливо одержати екологічно чисту продукцію, а це загрожує здоров'ю людей.

При цьому потрібно пам'ятати, що техногенно забруднені землі сільськогосподарського призначення (агроландшафти), на яких не забезпечується одержання продукції, яка б

відповідала встановленим вимогам, підлягають вилученню із сільськогосподарського обігу та подальшій консервації (ч. 1 ст. 170 ЗКУ). Але вилучення з обігу та консервація становить не особливості використання техногенно забруднених земель, а є заходом правової охорони, з початком якого припиняється господарська діяльність і вони виводяться з відповідної категорії земель у землі запасу. Крім того, дана стаття визначає особливості правової охорони техногенно забруднених земель сільськогосподарського призначення, а техногенно забрудненими можуть бути категорії земель різного цільового призначення. Крім того, у використанні сільськогосподарських земель відбуваються негативні процеси, які в цілому впливають на стан земель і їх стабільність. У першу чергу це стосується ґрунтового покриву, який значною мірою втратив присутні йому властивості саморегуляції [209, с.8].

Втрата землею здатності до саморегуляції може мати в різних випадках різний характер. Наприклад, землі завдяки внесенню найбільш прийнятих доз органічних та мінеральних добрив при дотриманні всіх протиерозійних вимог стають більш родючими. Для землекористувача такі зміни вважаються позитивними та схвалюються, проте варто зазначити, що при цьому природна стійкість і здатність до саморегуляції таких земель суттєво погіршується. Використання земельних ділянок з прогресуючими процесами деградації, забруднених земель небезпечними речовинами є екологічно обтяжливим для суб'єктів землекористування. Однак при кількісній обмеженості чисельності екологонебезпечних земель таке використання і досі здійснюється попри те, що використання цих земель у неврожайні роки є екологічно недопустимим та екологічно невігідним.

Виявляється, що дані норми при специфічних особливостях промислового забруднення земель сільськогосподарського призначення на практиці застосувати досить важко, і ймовірніше, неможливо. Це твердження обумовлюється наступними обставинами. При функціонуванні промислових підприємств здійснюються викиди важких металів та інших токсичних речовин, що осідають на землях сільськогосподарського призначення. Окрім екологічної шкоди, оскільки земля є центральним компонентом екосистеми, існує й економічний аспект шкоди. Специфіка промислового забруднення полягає у тому, що шкода, яка наноситься земельним ресурсам, чітко не виражена. Більше того, виявляється проблемним визначення розмірів завданої шкоди, оскільки її можна довести тільки при впливі певного проміжку часу, бо на первісній стадії шкода чітко не виражена, отже, не є доведеною. Крім

того, необхідно знати, що при даному виді забруднення земель сільськогосподарського призначення можливе вирощування сільськогосподарських культур, які з екологічної точки зору є небезпечними. До того ж, врожайність забруднених сільськогосподарських земель постійно зменшується і досягає величини, яка створює нерентабельність сільськогосподарського виробництва. Проміжок часу при цьому може бути або достатньо коротким, або достатньо довгим в залежності від ступеня та інтенсивності викидів промисловими підприємствами важких металів і токсичних речовин. Безумовно, крім промислового забруднення, землі ще забруднюються від діяльності сільськогосподарських підприємств шляхом внесення агрохімікатів, нітратів, стимуляторів росту та інших видів агрохімізації, і проблема забруднення земель сільськогосподарськими підприємствами є досить складною і потребує негайних заходів щодо попередження наступного забруднення і погіршення екологічної обстановки в цілому. Проте забруднення земель викидами підприємств у сфері промисловості становлять найбільшу небезпеку [323, с.53-54].

Хоча забруднення земель промисловими відходами носить локальний характер, ступінь їх забруднення у таких зонах стає досить суттєвим. Там, де земля найбільш забруднена важкими металами, токсикантами, спостерігається загальний ріст захворюваності населення, у тому числі відставання у фізичному розвитку дітей. Загальна захворюваність збільшується на 10-20% уже при помірному забрудненні земель. Відходи підприємств кольорової металургії негативно впливають на органи дихання і призводять до збільшення захворюваності серцево-судинної системи. Населення, що проживає у безпосередній близькості до підприємств чорної та кольорової металургії, найчастіше хворіє на ниркову патологію. Алергічні захворювання найбільш розповсюджені у населення, яке проживає біля підприємств хімічної промисловості та об'єктів нафтохімії [323, с.44].

Таким чином, неприйняття заходів з поліпшення екологічної обстановки в галузі охорони земель сільськогосподарського призначення може привести до негативних процесів глобального масштабу. Тому господарська й інша діяльність, яка призводить до забруднення земель і ґрунтів небезпечними речовинами вище гранично припустимих концентрацій, забороняється (ч. 1 ст. 167 ЗКУ) [4]. У зв'язку із цим слід розрізняти такі земельні правопорушення як забруднення земель та забруднення ґрунтів. При забрудненні земель забруднюючі речовини розташовуються на поверхні земельної ділянки, а при забрудненні

ґрунтів вони проникають у ґрунтовий покрив, погіршуючи його природні чи набуті позитивні властивості [206, с.501]. Ґрунт має виключно велику ємність поглинання забруднювачів, що знаходяться у ньому, та продуктів їх взаємодії. Інтенсивна їх сорбція у ґрунтах забезпечує створення у наземному середовищі депо забруднюючих речовин і продуктів їхнього метаболізму [172, с.131].

У значній мірі ґрунти деградують з причин забруднення їх важкими металами. Основним джерелом надходження їх у ґрунт стають промислові емісії та відпрацьовані гази автомобільного транспорту. Загальна маса шкідливих речовин, що потрапляє в атмосферу від підприємств України, сягає понад 15,5 млн. тонн [117, с.90]. Так, відповідно до п. 3.4. Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, яка затверджена Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27 жовтня 1997 р. № 171, в редакції від 4 квітня 2007 р. № 149 зазначено, що за наявності інформації про кількість (об'єм, масу) забруднюючої речовини, яка проникла у певний шар землі, визначаються площа, глибина проникнення [52]. Питання екологічної безпеки, захисту навколишнього середовища, збереження природних ресурсів, у тому числі і земель, є пріоритетним завданням для органів виконавчої та законодавчої влади України. Зазначимо, що Основні засади (Стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року констатують збереження високого ризику виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру на території України, в межах якої функціонують більше 23 тисяч потенційно небезпечних підприємств, потенційний ризик аварій на яких може призвести до виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру різного рівня. Адже щороку реєструється до 300 надзвичайних ситуацій, внаслідок яких гинуть люди. Вони завдають великі економічні збитки й не сприяють поліпшенню екологічної ситуації, підвищенню рівня екологічної безпеки, створення умов щодо безпечного для здоров'я людини стану навколишнього природного середовища [103]. У відповідності до ч. 3 ст. 16 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 р. № 2059-VIII регламентується, що підставою для припинення діяльності підприємства чи окремих його цехів (дільниць) і одиниць обладнання є провадження планованої діяльності, яка підлягає оцінці впливу на довкілля, без здійснення такої оцінки та отримання рішення про провадження планованої діяльності або систематичні

порушення у сфері оцінки впливу на довкілля, що не можуть бути усунені з технічних, екологічних або інших причин [325].

Отже, при виявленні фактів забруднення отруйними та іншими небезпечними речовинами земель і ґрунтів слід вжити невідкладних заходів щодо їх негативного подолання, припинення; провести роботи по консервації, дезактивації і оздоровлення забруднених земель; визначити режим їх подальшого використання. Наголошуємо, що основними факторами ризику, які негативно впливають на якісний стан земель, забруднюють їх, чим зумовлюють настання негативних екологічних наслідків, є забруднення земель несанкціонованими звалищами відходів промислових, сільськогосподарських, інших виробництв та відходів споживання, включаючи побутове сміття. Ось чому збереження земель від негативних екологічних наслідків пов'язане, насамперед, із можливостями накопичення забруднюючих речовин у ґрунті, які в певні моменти часу, при досягненні критичної межі, можуть негативно себе проявити, тому дуже важливо при виявленні рівня забруднення ґрунтів засобами захисту рослин визначати не лише обсяги, а й їх токсичність, а також враховувати частоту залишкових кількостей у ґрунті, яка залежить від виду вирощуваних сільськогосподарських культур, типу ґрунтів та кліматичних умов.

Таким чином, екологонебезпечний стан земель і ґрунтів вказує на порушення життєво важливих функцій у ґрунтах, які можуть призводити до зниження їх родючості на 10-20 % або 25 %. Так, при вивченні екологічних аспектів стану ґрунтів, особливо ґрунтів агроландшафтів, ключовим моментом є не стільки виявлення рівня їхнього забруднення, скільки визначення впливу різних техногенних факторів на їх родючість, що є найбільш інтегральною серед усієї сукупності аналізованих функцій, тим більше, що специфікою його є резервність, довгостроковість і стійкість [129, с.136]. Тому найбільшу загрозу спричиняють сучасні радіаційні аварії і катастрофи, які відбуваються на теренах сучасної України. Останнім часом на території нашої держави відбулися такі види природних катаклізмів: ядерний вибух на Харківщині 1972 року і підземний ядерний вибух на шахті Юнком 1979 р., Печорська катастрофа 1995 р., аварії на шахті ім. Засядько 1999 р. і 2007 р., Ожидівська фосфорна аварія 2007 р., екологічна катастрофа у Калуші 2010 р., аварія у Кропивницькому 2017р. Як відомо, у 1979 році з метою запобігання частим викидам вугілля та породи, у шахті Юнком на глибині 900 метрів було здійснено підземний ядерний вибух. Цей вибух став першим в історії

Радянського Союзу вибухом на території України. У той час держава не надавала належного значення негативним наслідкам, які мали настати у цьому випадку. Загроза посилювалася ще тим, що забруднені шахтні води із сусідніх шахт «Полтавська» і «Вуглегірська» почали перетікати у виборки «Юнкома». Їх переповнення спричинило підйом радіоактивних речовин на земну поверхню, в результаті чого значно підвищився рівень радіоактивного забруднення земель [145, с.154]. І тільки через десятиріччя суспільство почало звертати увагу на цю ситуацію. Тому у 2002 році була підписана постанова КМУ «Про ліквідацію збиткових шахт та внесення змін до постанови КМУ від 28 березня 1997 р № 280» від 28 лютого 2002 р. № 224, якою було ліквідовано дану шахту, тому що внаслідок вибуху у даній місцевості розповсюджувалися небезпечні речовини. Далі визначається, що території міста Калуш Івано-Франківської області були близькі до екологічної катастрофи. Указом Президента України «Про оголошення міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації» від 12 лютого 2010 р. ці території набули статусу зони надзвичайної ситуації. Крім того, частина земель Південного регіону України Указом Президента «Про оголошення територій у межах населених пунктів Болеславчик, Мічуріне, Підгір'я, Чаусове, Чаусове Другого Первомайського району Миколаївської області зоною надзвичайної екологічної ситуації» від 31.08.2000 р. № 1039/2000 були визначені як зони надзвичайної екологічної ситуації на Півдні України.

У доктрині земельного права України основою формування системи юридичних обов'язків власників та суб'єктів інших прав на земельні ділянки є якісні характеристики земель відповідної категорії. Згідно ст. 19 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III, земельний фонд країни поділяється на дев'ять категорій земель, кожна з яких має специфічний, притаманний даній категорії земель, правовий режим. Землі кожної з категорії призначені для різного використання, для здійснення на них різного роду діяльності, які завдають різного за наслідками антропогенного (як правомірного, так і неправомірного) впливу на земельні ділянки, формуючи тим самим відповідний стан останніх, тому специфічні риси правової охорони земель різних категорій визначені у нормативно-правових актах різного галузевого походження. Найбільшою цінністю є землі сільськогосподарського призначення, що обумовлює пріоритетність їх регулювання у ЗК. Цінність цих земельних ресурсів підтверджується тим, що із 60,3 млн. га усіх земель країни майже 70 % (41,88 млн. га)

складають саме ці землі. Ось чому вони становлять одне з головних багатств України і підлягають посиленій правовій охороні.

Специфічною складовою земель сільськогосподарського призначення є ґрунти, які визначені як об'єкт особливої охорони. У ст. 1 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV зазначено, що ґрунти – це природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості [16]. На вагомій екологічній ролі ґрунтів наголошує також Н.С. Гавриш, зазначаючи, що ґрунти посідають особливе місце серед природних ресурсів. Взаємодіючи з іншими природними компонентами (повітрям, водою, мінеральними, органічними речовинами) вони створюють так звану «зону життя», яка є наслідком їх природної родючості [134, с.4]. Тому законодавець пов'язує рівень забруднення ґрунтів з конкретними наслідками погіршення стану земель. У зв'язку із цим, у відповідності до ч. 4 ст. 167 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III рівень забруднення ґрунтів враховується при наданні земельних ділянок у користування, вилученні з господарського обігу та зміні характеру і режиму використання [4]. Врахування рівня забруднення ґрунтів при наданні земельних ділянок у користування, вилученні земель з господарського обігу та зміні характеру і режиму використання передбачає: 1) встановлення, зміну цільового призначення земель з урахуванням їх природних та набутих якісних показників; 2) проведення консервації деградованих земель; 3) проведення рекультивації земель; 4) встановлення особливостей правової охорони особливо цінних земель; 5) визначення пріоритетності земель за певним видом цільового призначення в залежності від їх якісного стану.

Отже, раціональне використання земель, запобігання їх забрудненню небезпечними речовинами, захист земельних ресурсів від шкідливого антропогенного впливу, відтворення та підвищення родючості ґрунтів - це найважливіші природоохоронні завдання нашої держави, що здійснюються в результаті виконання системи правових, організаційних, економічних та інших заходів.

1.3. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами

Останнім часом в Україні особливої актуальності набувають проблеми правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Деградаційні процеси, які досить інтенсивно розвиваються на землях, що були забруднені небезпечними речовинами, є вражаючими, про що свідчать офіційні дані. У Національній доповіді про стан навколишнього природного середовища України у 2015 р. визначається, що загальна площа малопродуктивних та сильно деградованих земель, які потребують консервації, складає 1,1 млн. га, з них – 644 тис. га деградовані, 435,4 тис. га – малопродуктивні і 11,9 тис. га – техногенно забруднені землі [236]. Подані матеріали засвідчують, що найбільшою небезпекою для навколишнього природного середовища є забруднення земель і ґрунтів небезпечними речовинами, зокрема, хімічними, біологічними компонентами, а також радіонуклідами, важкими металами, пестицидами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб.

Законодавче визначення поняття охорони земель закріплено у ст. 162 ЗКУ, згідно з якою охорона земель – це «система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення» [4]. На техніко-юридичному рівні охорона земель у чинному ГОСТ 17.5.1.05-80 «Охорона природи. Землі. Терміни та визначення» представлена як «комплекс організаційно-господарських, агрономічних, технічних, меліоративних, економічних та юридичних заходів з відвернення та усунення процесів, які погіршують стан земель, порушують порядок користування землями» [283, с.164].

У науковій літературі поняття правової охорони земель тлумачиться у різних значеннях. П.Ф. Кулинич відзначав, що правова охорона земель – це «система врегульованих нормами права організаційних, економічних та інших суспільних відносин з метою забезпечення раціонального використання земельного фонду країни, запобігання необґрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського обігу, захисту земельних ресурсів від шкідливих

антропогенних впливів, а також відтворення та підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого юридичного режиму земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення» [183, с.305].

Як справедливо зазначав В.І. Андрейцев, «правову охорону земель необхідно визначати як сукупність регулятивних правових відносин, у яких опосередковуються економічні, організаційні, науково-технічні заходи, спрямовані на забезпечення збереження земель та їх ощадливе, дбайливе, раціональне, ефективне використання» [283, с.633]. З цього приводу В.Л. Мунтян висловлює думку, що «правова охорона земель являє собою систему правових норм, які містять приписи, спрямовані на збереження земель, відновлення й підвищення їх родючості, що здійснюються з метою раціонального використання землі» [233, с.117].

Г.О. Аксеньюк, навпаки, відстоює іншу точку зору, згідно з якою правова охорона земель – це «система юридичних заходів, які спрямовані на збереження, відновлення і покращення якісного стану поверхні Земної кулі в межах відповідної території» [109, с.29].

З цього приводу Б.В. Єрофєєв стверджує, що «правова охорона земель – це їх охорона правовими засобами, тобто шляхом встановлення прав та обов'язків щодо землі державних органів, підприємств, установ і громадян шляхом заборони, дозволу, заохочення дбайливих землевласників, орендарів та покарання правопорушників» [184, с.393].

На думку О.І. Крассова, правова охорона земель являє собою «встановлення і дотримання норм і правил раціонального їх використання в цілях збереження, відновлення і поліпшення земельних ресурсів» [205, с.134].

Т.К. Оверковська вважає, що правова охорона земель – це сукупність правовідносин, реалізація яких на основі правових норм і науково обґрунтованих заходів економічного, екологічного, організаційного, земельно-правового, еколого-правового, науково-технічного, технологічного та іншого характеру повинна гарантувати і забезпечувати запобігання й усунення негативних наслідків забруднення земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами, агрохімікатами понад визначені гранично допустимі концентрації, захищати природний стан земель від небезпечних техногенних та природних процесів, є небезпечними не тільки для

довкілля, а й для життя і здоров'я людей, а також застосовувати юридичну відповідальність за порушення вимог законодавства у галузі охорони земель від забруднення і псування [242, с.9].

Отже, підсумовуючи зазначені наукові позиції, можна сказати, що з юридичної точки зору правову охорону земель в Україні слід визначати як: юридичний інститут земельного права і законодавства; один із визначальних принципів земельного права; юридичну гарантію у правовому механізмі захисту земельних прав; систему юридичних обов'язків учасників земельних правовідносин; елемент правового режиму земель; форму управлінської діяльності в галузі використання, відтворення та збереження земельних ресурсів; сукупність правових процедур із відповідними стадіями й етапами. На наш погляд, відсутність єдності в доктринальному розумінні відносно поняття правової охорони земель є одним із найважливіших факторів недостатньої ефективності правових норм у даній сфері. Виходячи із цього, вважаємо доцільним надати визначення поняттю правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами тільки після дослідження, встановлення і з'ясування її сутності [260, с.55].

Щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, то її визначні положення закріплені й визначені у ст. 167 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III. У ній зазначено, що господарська та інша діяльність, яка спричиняє забруднення земель і ґрунтів понад встановлені ГДК небезпечних речовин, забороняється [4]. Вимоги цієї статті спрямовані на дотримання чіткої системи критеріїв безпечного використання земель і ґрунтів, що опосередковуються системою гранично допустимих нормативів можливого негативного впливу на стан земель, які мають екологічний та санітарно-гігієнічний характер.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 року № 962-IV, ГДК забруднюючих речовин – це максимально допустима кількість забруднюючих речовин у ґрунтах, яка не викликає негативних екологічних наслідків для їх родючості, загального стану довкілля, якості сільськогосподарської продукції та здоров'я людини [16]. З цього ми робимо висновок, що з юридичної точки зору нормативи ГДК небезпечних речовин у ґрунтах є правовим критерієм правомірності чи неправомірності діяння, що впливає на якісний стан земель і ґрунтів. Відносно перевищення ГДК виділяють такі рівні забруднення: допустимий, низький, середній, високий і дуже високий [320, с.9]. Саме тому комплексна оцінка ґрунту проводиться шляхом порівняння фактичного вмісту хімічних і біологічних забруднювачів з

ГДК хімічних речовин у ґрунті і показниками епідеміологічної небезпеки ґрунтів. Натомість в Україні нормативи гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин у ґрунті встановлені як санітарно-гігієнічні нормативи (тобто орієнтовані на охорону життя та здоров'я людини) і закріплені у санітарних нормах і правилах, затвердження яких, відповідно до пункту «а» статті 40 ЗУ «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 року № 4004-XII, віднесено до повноважень головного державного санітарного лікаря України [14].

Таким чином, можна з достатньою визначеністю сказати, що завданнями правової охорони земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, є напрямки правового впливу на поведінку учасників земельних відносин, які спрямовані на досягнення мети державної політики охорони земель. Визначаючи зміст охорони земель, земельне законодавство передбачає її складовою захист земель від забруднення відходами виробництва, а серед завдань землеустрою окремо виділяється захист земель від забруднення промисловими відходами, хімічними речовинами та інших видів їх деградації.

ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV містить окремі приписи щодо охорони земель і ґрунтів від забруднення відходами (ст. 46) і покладає обов'язки на суб'єктів господарської діяльності, пов'язаної із зберіганням, обробленням, утилізацією, видаленням, знешкодженням і захороненням відходів щодо: 1) виконання заходів із запобігання або зменшення обсягів їх утворення та екологічно безпечного з ними поводження; 2) максимального збереження ґрунтового покриву на основі оптимального територіального розміщення об'єктів поводження з відходами; 3) зняття родючого шару ґрунту, його збереження і використання у процесі рекультивації місць розташування відходів, покращення малопродуктивних земель та благоустрою населених пунктів; 4) запобігання негативному впливу об'єктів поводження з відходами, що використовуються для їх збирання, зберігання і оброблення, утилізації, видалення, знешкодження і захоронення на прилеглих територіях з обов'язковим проведенням рекультивації земель після ліквідації цих об'єктів. У ст. 35 цього закону чітко визначені вимоги до власників і землекористувачів, у тому числі орендарів земельних ділянок, які при здійсненні господарської діяльності зобов'язані: дотримуватися вимог земельного та природоохоронного законодавства України; проводити на земельних ділянках господарську діяльність способами, які не завдають шкідливого впливу на стан і

родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологобезпечних технологій обробітку і техніки, здійснювати інші заходи, які зменшують негативний вплив на ґрунти, запобігають безповоротній втраті гумусу, поживних елементів; дотримуватися стандартів, нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів [16].

Результати дослідження існуючого стану правового забезпечення раціонального використання та охорони земель свідчать, що, незважаючи на досконалість інженерних методів використання та охорони земель, а також природоохоронного законодавства, землевласники та землекористувачі не будуть їх раціонально використовувати, якщо це не стане їм вигідно. Таким чином, поряд із поліпшенням земельного законодавства, важливим завданням держави є створення таких умов діяльності землевласників і землекористувачів, за яких вони були б і матеріально зацікавлені раціонально використовувати землю та, водночас, були б змушені також займатися землеохоронною діяльністю [209, с.10]. На сучасному етапі розвитку суспільства особливу актуальність мають проблеми методичних основ вибору раціональної стратегії природокористування, тому правове регулювання господарської діяльності підприємств, які здійснюють спеціальне використання природних ресурсів, у тому числі і земельних, вимагає узгодження норм господарського, земельного, екологічного та природоресурсного права.

Однак, необхідно звернути нашу увагу на те, що значна частина суб'єктів господарювання ставляться до врахування екологічного фактору у своїй діяльності як до видаткового механізму, а отже – «явища скоріше негативного, ніж позитивного відносно результатів своєї діяльності». У зв'язку з цим, ч. 2 ст. 45 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV закріплює, що в разі виявлення фактів забруднення ґрунтів небезпечними речовинами спеціально уповноважені органи виконавчої влади у галузі охорони земель вживають заходів щодо обмеження, тимчасової заборони (призупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності, притягнення винних до відповідальності згідно із законом, проведення в установленому порядку робіт з дезактивації, відновлення забруднених земель, консервації угідь і визначення режимів їх подальшого використання [16]. Зауважимо, основні чинники такого бездієвого

положення у сфері охорони земель від промислового забруднення являють собою комплекс небезпечних дій господарських суб'єктів, які мало приділяють уваги екології, допускають необдуманість дій в прийнятті екологічних заходів при будівництві промислових підприємств. Необхідно звернути увагу й на те, що відповідно до ч. 4 ст. 46 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV у районах можливого забруднення земель небезпечними техногенними й аварійними викидами в атмосферне повітря від стаціонарних і пересувних джерел за рішенням місцевих рад проводяться періодичні обстеження екологічного та агрохімічного станів ґрунтів з метою визначення їх негативного впливу на здоров'я людини, на окремі природні ресурси й довкілля в цілому. Чіткі вимоги передбачені і щодо охорони земель при використанні нових технічних засобів і технологій. Так, у ч. 2 ст. 49 даного закону регламентується, що розміщення об'єктів, які справляють негативний вплив на екологічний стан і якість земельних ресурсів, проводиться з урахуванням результатів інтегральної оцінки цього впливу і розробки відповідних заходів щодо запобігання небезпечним екологічним і санітарно-гігієнічним наслідкам та раціонального використання і охорони земель лише після проведення державної експертизи в порядку, визначеному законом [16].

Окремими нормами ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV встановлюються вимоги щодо земель при здійсненні господарської діяльності, містобудівної діяльності та при спорудженні й експлуатації лінійних інженерних споруд. Зокрема, у ч. 2 ст. 44 цього закону визначено, що підприємства, установи та організації трубопровідного транспорту несуть відповідальність за забруднення земель небезпечними речовинами, що транспортуються трубопроводами, та відшкодовують збитки, завдані власникам земельних ділянок і землекористувачам, у тому числі орендарям, у порядку, визначеному КМУ [16]. Використання та охорона кожної із зазначених категорій земель регулюються як загальними, так і спеціальними нормами земельного права, які враховують соціально-економічну та екологічну специфіку земель кожної категорії. Причому питома вага спеціальних норм земельного права в регулюванні суспільних відносин щодо використання земель різних категорій є досить великою. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність здійснення охорони земель з урахуванням їх специфіки. Враховуючи зміст правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні та з огляду на правовий режим земель природно-заповідного фонду України, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного

призначення, доцільно б було дослідити правовий режим їх охорони за чинним законодавством України. При цьому слід урахувати, що всі вони мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, закріплену в законодавстві про землі природно-заповідного фонду, оздоровчого призначення та в інших нормативно-правових актах спеціального законодавства.

Вагомим превентивним засобом охорони природно-заповідного фонду згідно до ч. 3 ст. 7 ЗУ «Про природно-заповідний фонд» від 16.02.1992 р. № 2456-XII на землях ПЗФ та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення має бути заборона будь-якої діяльності, яка негативно впливає або може негативно впливати на стан природних та історико-культурних комплексів та об'єктів чи перешкоджає їх використанню за цільовим призначенням. Зауважимо, що ч. 3 ст. 7 цього закону доповнена положенням про те, що на землях територій та об'єктів ПЗФ, які створюються в зоні відчуження й зоні безумовного (обов'язкового) відселення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, забороняється будь-яка діяльність, що не сприяє режиму радіаційної безпеки, а ч. 3 ст. 5 доповнена новелою, яка регламентує те, що завдання, особливий природоохоронний режим територій та об'єктів ПЗФ, які створюються на територіях зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи [23], визначаються у положеннях про них, що затверджуються відповідно до ЗУ «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. № 791а-XII.

Так, навколо об'єктів і територій ПЗФ для забезпечення їх захисту від негативних антропогенних впливів створюються охоронні зони. А.Й. Годованюк для забезпечення кращого збереження та охорони земель заповідників пропонує закріпити в законі правило, згідно з яким усі будівлі (адміністративні, житлові, лабораторні, культурно-побутові) та об'єкти, пов'язані з діяльністю заповідників, розташувалися б на території охоронних зон, проте значення зон із спеціальним режимом використання зводиться не лише до забезпечення режимоутворюючих об'єктів та правової охорони земель. Їх необхідність зумовлена забезпеченням захисту й охорони довкілля, людей від шкідливого впливу господарської та

іншої діяльності об'єктів, навколо яких створюються зони із спеціальним режимом використання [142, с.13].

Особливості правової охорони земель оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення встановлюються спеціальними нормативними актами, які визначають правові режими таких об'єктів, а також главами 8-10 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III, а специфіка правової охорони земель оздоровчого призначення відображена у ст.ст. 13-15, 27-34 ЗУ «Про курорти» від 05.10.2000 р. за № 2026-III. Це пов'язано, насамперед, із тим, що ці категорії земель використовуються громадянами України найчастіше для задоволення своїх потреб, естетичних і культурних цілей. Тому і правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами викликає науковий і практичний інтерес у зв'язку із тим, що ці землі є однією із забруднених категорій земель [15]. З метою інтеграції правового регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, безпечного для здоров'я населення використання всіх земель в Україні у межах територій курортів обов'язковим є встановлення округів санітарної охорони. У межах курортів, які в лікувально-оздоровчому процесі використовують підземні води, лікувальні корисні копалини, встановлюються округи гірничо-санітарної охорони. Відповідно до ст.ст. 27-28 ЗУ «Про курорти» від 05.10.2000 р. № 2026-III, його суть полягає в тому, що в межах округу санітарної (гірничо-санітарної) охорони курорту забороняються будь-які роботи, що призводять до забруднення ґрунту, повітря, води, завдають шкоди лісу, іншим зеленим насадженням, сприяють розвитку ерозійних процесів і негативно впливають на природні лікувальні ресурси, санітарний та екологічний стан природних територій курортів.

У зв'язку з цим, загальним правилом для цих категорій земель є обмеження діяльності на їх територіях, яке полягає в забороні здійснювати діяльність, що порушує їх правовий режим та, зокрема, суперечить цільовому призначенню цих земельних ділянок і може негативно вплинути чи впливає на природний стан або на їх властивості. Тому можна вважати, що ці заходи спрямовані на здійснення правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. Як приклад, можна навести заборону будівництва на курортах нових, розширення вже діючих промислових підприємств, інших об'єктів, що не пов'язані безпосередньо із задоволенням потреб відпочиваючих і місцевого населення, потреб культурного та житлового будівництва або таких, що можуть негативно впливати на природні

лікувальні фактори, тим самим забруднюючи їх, закріплену в ст. 12 ЗУ «Про курорти» від 05.10.2000 р. № 2026-III. Як правило, щодо господарської діяльності в межах цих територій встановлюються більш жорсткі вимоги, ніж на інших територіях відповідної категорії земель, тому що правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами передбачає певні особливості. У ст.ст. 31-33 даного закону встановлюються дозволи та заборони щодо діяльності на територіях відповідних зон округів санітарної охорони. Отже, правова охорона земель оздоровчого призначення від забруднення небезпечними речовинами передбачає «комплекс природоохоронних засобів і заходів, основними з яких є встановлення округу санітарної (гірничо-санітарної) охорони та зонування земель курортів і лікувально-оздоровчих місцевостей, а також охоронного режиму в кожній із зон округу санітарної (гірничо-санітарної) охорони із чіткою правовою регламентацією запровадження обмежень прав на ці землі».

Досить специфічні види забороненої діяльності встановлені у ст. 62 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III для прибережних захисних смуг уздовж морів, морських заток і лиманів, островів внутрішніх морських вод: 1) влаштування полігонів побутових та промислових відходів і накопичувачів стічних вод; 2) влаштування вигребів для накопичення господарсько-побутових стічних вод понад 1 кубічний метр на добу; 3) влаштування полів фільтрації та створення інших споруд для приймання і знезаражування рідких відходів; 4) застосування сильнодіючих пестицидів. Такий широкий перелік заборонених видів господарської діяльності у прибережних захисних смугах обумовлений біологічними характеристиками природного об'єкта, навколо якого встановлюється прибережна захисна смуга – об'єкта водного фонду [4]. Крім того зазначається, що введення заборон та встановлення спеціального порядку користування землями водного фонду та водними об'єктами впливають з необхідності встановлення обов'язків землекористувачів. Так, відповідно до ст. 100 ВКУ від 06.06.1995 р. № 213/95 підприємствам, установам, організаціям і громадянам забороняється забруднювати, засмічувати поверхні водозборів, льодового покриву водойм, водотоків, а також морів, їх заток і лиманів виробничими, побутовими та іншими відходами, сміттям, нафтовими, хімічними та іншими забруднюючими речовинами. Проте, ст. 74 ВКУ закріплює, що підприємства, установи та організації, що мають накопичувачі промислових забруднених стічних чи шахтних, кар'єрних, рудникових вод,

зобов'язані впроваджувати ефективні технології для їх знешкодження й утилізації та здійснювати рекультивуацію земель, зайнятих цими накопичувачами [2].

Аналогічні положення в частині встановлення охоронних зон та обмеження господарської діяльності передбачаються й щодо земель історико-культурного призначення (ст. 54 ЗКУ), земель водного фонду (ст.ст. 58-64 ЗКУ), земель морського транспорту (ст. 69 ЗКУ). Охоронні зони встановлюються, зокрема, навколо: 1) об'єктів ПЗФ (ч. 2 ст. 4, ст.ст. 18, 21, 39, 40 ЗУ «Про природно-заповідний фонд» [23]); 2) об'єктів культурної спадщини (ч. 2 ст. 54 ЗКУ, ст. 32 ЗУ «Про охорону культурної спадщини» [33]); 3) об'єктів транспорту (ст.ст. 67-74 ЗКУ, ст. 41 Повітряного кодексу України [10], ст. 11 ЗУ «Про транспорт» [34], ст. 6 ЗУ «Про залізничний транспорт» [35], ст. 11 ЗУ «Про трубопровідний транспорт» [36]); 4) об'єктів зв'язку (ст. 75 ЗКУ, ст. 10 ЗУ «Про телекомунікації» [25], Постанова КМУ «Про затвердження правил охорони ліній електрозв'язку» від 29.01.1996 р. № 135 [27]); 5) об'єктів енергетики (ст.ст. 1, 19 ЗУ «Про електроенергетику» [28], постанова КМУ «Про затвердження Правил охорони електричних мереж» від 04.03.1997 р. № 209); 6) об'єктів гідрометеорологічної діяльності (ст. 13 ЗУ «Про гідрометеорологічну діяльність» [29], Постанова КМУ «Про затвердження Порядку встановлення охоронних зон навколо об'єктів, призначених для гідрометеорологічних спостережень та інших видів гідрометеорологічної діяльності, та режиму їх використання» від 11.12.1999 р. № 2262); 7) геодезичних пунктів (ст. 22 ЗУ «Про топографно-геодезичну і картографічну діяльність» від 23.12.1998 р. [30], Постанова КМУ «Про порядок охорони геодезичних пунктів» від 19.07.1999 р. № 1284); 8) інженерних комунікацій (п. 21, 25, 28, 35 Єдиних правил ремонту, утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правил користування ними і охорони, затверджених постановою КМУ від 30.03.1994 р. № 198 [32]).

Тому для здійснення заходів щодо посиленої правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами згідно зі ст. 114 ЗКУ створюються санітарно-захисні зони навколо об'єктів, які є джерелами виділення шкідливих речовин, підвищених рівнів шуму, вібрації, ультразвукових і електромагнітних хвиль, електронних полів, іонізуючих випромінювань з метою відокремлення таких об'єктів від території житлової забудови. Відповідно до Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19.06.1996 р. № 173, промислові,

сільськогосподарські й інші об'єкти, що є джерелами забруднення навколишнього середовища хімічними, фізичними та біологічними факторами, при неможливості створення безвідходних технологій повинні відокремлюватись від житлової території санітарно-захисними зонами. Як і хімічне забруднення, вібрація, електромагнітні випромінювання, радіація, шум знижують, деформують якість навколишнього середовища, забруднюють його. Метою встановлення таких зон, перш за все, є забезпечення нормальних умов експлуатації даних об'єктів, запобігання їх ушкодженню, відокремлення таких об'єктів від території житлової забудови, забезпечення їх санітарно-епідемічного стану. Таким чином, за своєю метою та змістом встановлення цих охоронних зон відрізняється від встановлення округів та зон навколо окремих земельних ділянок, в яких, як правило, обмежується господарська діяльність, насамперед, в інтересах охорони земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Ще одним основним напрямом правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні є забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя. Згідно із ЗУ «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. № 4004-ХІІ санітарне та епідемічне благополуччя населення – це стан здоров'я населення та середовища життєдіяльності людини, при якому показники захворюваності перебувають на усталеному рівні для даної території, умови проживання сприятливі для населення, а параметри факторів середовища життєдіяльності знаходяться в межах, визначених санітарними нормами [14].

Виконання вимог ЗКУ в частині правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами забезпечується дотриманням визначеної схеми взаємодії між виконавчою владою і землекористувачем. Так, відповідно до цієї схеми, повинні проводитися: 1) попередня ґрунтово-екологічна експертиза земельної ділянки й видача землекористувачу екологічного паспорта з фіксованими вихідними даними, що характеризують рівень забруднення ґрунтів на час проведення експертизи і нормативно-граничних концентрацій небезпечних речовин у ґрунтах; 2) періодичний контроль ділянок землекористувачів фахівцями Державної екологічної інспекції України.

Важливим аспектом судової охорони земель є матеріали судової практики з розгляду земельних спорів та інших справ, пов'язаних із використанням і охороною земель, та

доведення до відома місцевих органів державної влади й управління, а також до власників землі і землекористувачів фактів щодо найтипівіших порушень земельного законодавства. Така робота є впливовим чинником поширення правових знань, а відтак підвищення правової культури широких верств населення, що задіяне у земельних відносинах. Ухвалою господарського суду Одеської області від 11.06.2010 р. було порушено провадження у справі № 20/71-10-2520 за позовом Військового прокурора Одеського гарнізону в інтересах держави в особі Державної екологічної інспекції Одеської області до військового інституту Одеського національного політехнічного університету. На території військового містечка № 17 утворилися тверді будівельні, побутові та інші типи відходів на земельній ділянці загальною площею 49 м². Рішенням господарського суду Одеської області від 18.08.2010 р. було стягнуто з військового інституту ОНПУ на користь держави збитки у розмірі 171118 грн. 90 коп. [338].

Розглядаючи особливості правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами на землях транспорту, зауважимо, що комплекс вимог щодо забезпечення екологічної безпеки транспортних та інших пересувних засобів і установок міститься у ст. 56 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» [17]. Частина 4 ст. 11 ЗУ «Про транспорт» від 10.11.1994 р. за № 232-94 ВР регламентує, що підприємства транспорту зобов'язані раціонально використовувати надані їм земельні ділянки, не порушувати інтереси інших землекористувачів, не допускати заболочення, погіршення якості земель і забруднення їх промисловими та іншими відходами, неочищеними стоками, вживати заходів для захисту ґрунтів від ерозії, здійснювати укріплення ярів, крутих схилів, пісків, а також дотримуватися інших вимог щодо охорони земель [34]. Вважаємо за необхідне впровадження спеціальної державної програми забезпечення екологічної безпеки усіх видів засобів транспорту – автомобільного, залізничного, авіаційного, морського, річкового тощо, експлуатація яких становить реальну загрозу здоров'ю та життю населення, стану довкілля. Доцільно розробити ефективну національну екологічну політику в зазначених сферах діяльності, посилення організаційно-правових стимулів та юридичних засобів впливу, вдосконалення економіко-правових важелів упередження екологічного ризику в цій сфері.

На охорону земель лісогосподарського призначення спрямовані вимоги ст.ст. 22, 64, 93 ЛКУ та ін. Наприклад, п. 3 ч. 2 і п. 7 ч. 2 ст. 105 ЛКУ від 08.02.2006 р. № 34-04 встановлює юридичну відповідальність за знищення, пошкодження лісу внаслідок забруднення хімічними,

радіоактивними речовинами, відходами, стічними водами та іншими видами шкідливих речовин; порушення правил зберігання і транспортування, а також застосування стимуляторів росту, мінеральних добрив та інших препаратів [8]. Окремими нормами передбачаються вимоги щодо охорони земель при здійсненні господарської діяльності на землях сільськогосподарського призначення, при веденні лісового та водного господарства, у процесі містобудівної діяльності та при спорудженні й експлуатації лінійних інженерних споруд. Зокрема ст. 41 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV передбачає, що заготівля деревини на схилах повинна проводитися на основі екологічнобезпечних та ґрунтозахисних технологій, які зводять до мінімуму руйнування ґрунтового покриву земельних ділянок [16].

Використання природних ресурсів вважається ефективним, якщо при цьому дотримуватися екологічних вимог, визначених у ст. 40 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII: 1) раціональне й економічне використання природних ресурсів на основі широкого застосування новітніх технологій; 2) здійснення заходів щодо запобігання псуванню, забрудненню, виснаженню природних ресурсів, негативному впливу на стан навколишнього природного середовища; 3) здійснення заходів щодо відтворення відновлювальних природних ресурсів [17]. Здійснення усіх цих заходів реалізується за допомогою державно-владного впливу на поведінку учасників земельних правовідносин, дозволяє вести мову про наявність системи правових заходів, з одного боку, як форму юридичної реалізації економічних, науково-технічних, організаційних заходів, а з другого боку – про відносно самостійну групу заходів щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Тому сутність охорони земель від забруднення небезпечними речовинами полягає у забезпеченні виконання комплексу заходів охорони земель. Усі заходи щодо охорони земель спрямовані на збереження їх кількості та їх якісного стану. Підсумовуючи усе вищезазначене, можна сказати, що під правовою охороною земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні необхідно розуміти встановлену правовими нормами систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, які спрямовані на збереження, відновлення, поліпшення і захист земель від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою і нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками

інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на їх якісний стан та створюють загрозу для життя і здоров'я усього людства [255, с.207].

Розглянемо основні принципи, на яких базується правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. Передусім можна виділити принцип науково-обґрунтованого, комплексного підходу до правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, який полягає в науково-обґрунтованому поєднанні екологічних та економічних інтересів, аналізі та оцінці впливу різних забруднювачів на земельні ресурси з урахуванням взаємопов'язаності природних процесів. Йдеться про те, що, з одного боку, треба заборонити окремі галузі виробництва, як виробництво ядерного палива та галузі, які пов'язані з експлуатацією радіаційних джерел, а з іншого – необхідно запроваджувати нові прогресивні технології й обладнання (безвідходних, маловідходних, очисних споруд, лісовідновлення).

Ще одним принципом є принцип пріоритету вимог екологічної безпеки над економічними інтересами землекористувачів. Цей принцип знаходить свій прояв у неухильному дотриманні останніми умов раціонального використання й охорони земель, реалізації заходів, спрямованих на збереження й охорону ґрунтів. Земельні ресурси, як правило, зазнають хімічного й механічного забруднення ґрунтового покриву отрутохімікатами, мінеральними добривами, яке спостерігається в сільськогосподарському виробництві. Досить поширеними можна назвати й випадки забруднення земель токсичними відходами внаслідок їх неконтрольованого зберігання. Водночас землі, які зазнали такого забруднення, негативно впливають на інші природні ресурси – повітря, води, об'єкти рослинного світу, які зростають на забруднених ділянках. Через споживання продуктів рослинництва відбувається накопичення шкідливих речовин в організмах людей і тварин. У зв'язку із цим, принцип пріоритету вимог екологічної безпеки над економічними інтересами землекористувачів безпосередньо і нерозривно пов'язаний із принципом нормування і планомірного обмеження впливу антропогенної діяльності на земельні ресурси.

Варто підтримати точку зору А.С. Євстігнєєва, що «за неможливості забезпечити зазначені вимоги відповідного положення земельного законодавства це положення не підлягає застосуванню. Доречно підтримати також його позицію, що в межах будь-яких дозвільних процедур у сфері земельних відносин потрібно нормативно визначити неможливість

прийняття рішення про надання такого дозволу у випадку, якщо його було надано на здійснення діяльності, яка може порушувати екологічну безпеку; якщо при здійсненні певного виду землекористування неможливо забезпечити вимоги екологічної безпеки, такий вид землекористування не може бути нормативно дозволений» [161, с.64].

Слід також урахувати й точку зору А.М. Мірошніченка, який, «аналізуючи зазначені погляди, доходить висновку щодо широкого розуміння нормування як засобу правового регулювання, тобто діяльності з установлення обов'язкових якісних і кількісних показників, які можуть позначатися як нормативи, стандарти, певні норми – технічні, техніко-юридичні, а також правила, вимоги, регламенти» [230, с.43].

На думку А.М. Третьяка, «комплекс стандартів та екологічних норм повинен забезпечувати нормативну основу досягнення балансу між рівнями шкідливого впливу на земельні ресурси та спроможністю до відновлюваності ґрунту. При цьому сталість ґрунту необхідно розглядати як комплекс властивостей, що забезпечує його фізичну, хімічну та біологічну буферність, а також здатність до трансформації (процесів розкладу та синтезу), оновлення складу, саморегуляції і детоксикації» [298, с.51]. Крім того, близьким до принципу нормування і планомірного обмеження впливу антропогенної діяльності є принцип поєднання економічного стимулювання та юридичної відповідальності у сфері охорони якісного стану земель. Згаданий принцип здійснюється шляхом: 1) надання певних податкових пільг суб'єктам господарської діяльності при дотриманні ними вимог законодавства щодо охорони земель; 2) надання кредитів, позичок на пільгових умовах для вжиття низки заходів у сфері охорони земель і 3) застосування санкцій до осіб, які порушують землеохоронне законодавство у процесі їх господарської діяльності.

Не менш важливим принципом є принцип необхідності суворого проведення заходів щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, який полягає в поєднанні господарської діяльності із дотриманням екологічних вимог щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Доцільно підкреслити, що за сучасних умов господарська діяльність повинна бути еколого-економічною. Тому охорона земель від забруднення небезпечними речовинами тісно пов'язана з подальшим розвитком виробничих сил, що зумовлює екологізацію господарської діяльності, а також її структурних елементів на всіх стадіях, починаючи від проектування й закінчуючи експлуатацією промислових об'єктів.

Екологізація господарської діяльності вимагає врахування законів природи, існуючих взаємозв'язків у навколишньому природному середовищі при прийнятті будь-якого рішення щодо використання природних ресурсів.

Принцип неухильного дотримання вимог законодавства про охорону земель полягає в тому, що за невиконання природоохоронних заходів, за забруднення земель небезпечними речовинами громадяни та юридичні особи згідно із законодавством України притягуються до кримінальної, адміністративної та цивільно-правової відповідальності. Як зазначає Н.Д. Казанцев, «у відповідності до діючого законодавства установи, підприємства й організації, яким були надані в користування або експлуатацію земельні ділянки та інші природні багатства, зобов'язані забезпечувати охорону, раціональну експлуатацію і відтворення природних ресурсів» [187, с.36]. Саме тому велике значення має ЗУ «Про охорону земель», в якому наголошується на те, що застосування заходів дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від відшкодування шкоди, заподіяної земельним ресурсам, а шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, підлягає відшкодуванню в повному обсязі. Відомо, що за порушення вимог законодавства про охорону земель до юридичної відповідальності можуть притягуватися і посадові особи. Так, наприклад, ст. 22 ЗУ «Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції» від 14.01.2000 р. № 1393-XIV регламентує, що посадові особи органів виконавчої влади у сфері вилучення з обігу неякісної та небезпечної продукції і подальшого поводження з нею несуть відповідальність відповідно до закону [19]. Принцип неухильного дотримання вимог законодавства про охорону земель небезпечними речовинами тісно пов'язаний із наступним принципом.

Принцип невідворотності настання юридичної відповідальності у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами полягає у наступному: між правосуддям і юридичною відповідальністю конкретної особи існує генетичний зв'язок: правопорушення породжує відповідальність. Іншими словами, немає юридичної відповідальності без правопорушення так само, як немає або не повинно бути правопорушення без юридичної відповідальності. Якщо здійснюється факт правопорушення, а відповідальність не настає, то це завжди завдає моральної шкоди авторитету закону, підриває

ідею законності та справедливості у свідомості громадян нашої держави. Принцип невідворотності настання юридичної відповідальності у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами тісно пов'язаний із принципом відшкодування збитків, заподіяних порушенням законодавства України про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами. Так, принцип відшкодування збитків, заподіяних порушенням законодавства України про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами полягає у тому, що відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам проводиться особами, яким відведено земельні ділянки, що вилучаються (викуповуються), а також підприємствами, установами, організаціями та громадянами, діяльність яких призводить до обмеження прав власників землі і землекористувачів (у тому числі орендарів), або погіршення якості земель, розташованих у зоні їх впливу. Тому, як зазначає В.І. Семчик, «при вилученні або викупі земель, забруднених радіоактивними та хімічними речовинами, відшкодування збитків в повному розмірі, у тому числі витрат на поліпшення якості землі за час використання земельних ділянок, з урахуванням кадастрової оцінки, а також неoderжаних доходів, власникам землі й землекористувачам, у тому числі орендарям, проводиться підприємствами, установами та організаціями, діяльність яких призвела до радіоактивного і хімічного забруднення» [283, с.438].

Ще одним із найважливіших є принцип міжнародного співробітництва у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Тому принцип міжнародного співробітництва у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами вимагає гармонізації українського земельного природоохоронного законодавства із законодавством розвинених країн світу: США, Німеччини, Великобританії, а також проведення міжнародних конференцій і нарад з метою удосконалення правового регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Як відомо, принцип міжнародного співробітництва у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами логічно пов'язаний із принципом забезпечення глобальної екологічної безпеки у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Зміст цього принципу опосередковано відображений у положеннях міжнародних конвенцій та угод, які закріплюють, що держави мають право використовувати свої природні багатства, але вони повинні нести відповідальність перед іншими державами за діяльність на своїй території, що завдає шкоди

навколишньому середовищу в інших країнах, інформувати їх про потенційно можливі і ті, що відбулися, техногенні і природні катастрофи, нарощувати ефективність природоохоронного законодавства, сприяти недопущенню на території інших держав діяльності, яка може завдавати серйозної шкоди довкіллю або здоров'ю людей. Так, земельні ресурси, як правило, зазнають хімічного й механічного забруднення ґрунтового покриву отрутохімікатами, мінеральними добривами, яке спостерігається в сільськогосподарському виробництві. Водночас землі, які зазнали такого забруднення, негативно впливають на інші природні ресурси – повітря, води, об'єкти рослинного світу, які зростають на забруднених ділянках. Через споживання продуктів рослинництва відбувається накопичення шкідливих речовин в організмах людей і тварин. Саме тому в Основних напрямках державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджених постановою ВРУ від 5 березня 1998 р. за № 188/98-ВР, виділено важливі завдання держави в галузі захисту і збереження земельних ресурсів від забруднення, виснаження і нерационального використання, встановлення рівнів забруднення ґрунтів викидами промисловості і агрохімікатами [54].

Також зауважимо, що суб'єкти господарювання мають чітко дотримуватися і принципу публічності з питань щодо охорони земель, використанні коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, призначених на охорону цих земель. Земля є основним елементом довкілля, на неї теж поширюється основний принцип охорони навколишнього природного середовища – безоплатність загального і платність спеціального використання природних ресурсів для здійснення господарської діяльності [163, с.132].

На підставі проведеного дослідження в першому розділі можна зробити такі висновки.

Запропоновано періодизацію процесу історичного розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами на території сучасної України: 1) XI-XV ст. – період зародження законодавства, у тому числі, перших правових пам'яток, які безпосередньо стосувалися правової охорони земель від забруднення; 2) XVI-XIX ст. – період розвитку законодавства щодо правової охорони земель (переважно сільськогосподарських та мисливських угідь) від забруднення; 3) 1917-1986 рр. – період формування законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, який умовно можна поділити на такі три етапи: 1917-1949 рр. (націоналізація

земельного фонду, поділ земель залежно від промислового значення, засекречення даних щодо забруднення земель, відновлення стану земель після Другої світової війни); 1950-1970 рр. (розвиток науково-технічного прогресу і внаслідок цього посилення антропогенного навантаження на земельні ресурси, техногенний, природоруйнівний тип землекористування без урахування екологічних обмежень); 1970-1986 рр. (зародження ідей збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку, активізація наукових досліджень та законодавчої діяльності у галузі правової охорони земель); 4) 1986-1991 рр. – постчорнобильський період розвитку законодавства, що позначився посиленням вимог екологічної безпеки та розвитком превентивних землеохоронних заходів; 5) 1991 р. – до сьогодні – новітній період розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами за часів існування незалежної України (поширення ідеології екоцентризму, концепції сталого розвитку, екологічна обґрунтованість землекористування).

Досліджено, що земельне законодавство УРСР часів Великої Вітчизняної і Другої світової війни, включаючи законодавство повоєнного періоду, характеризувалося незначними змінами у галузі правової охорони земельних правовідносин, що, безперечно, в значній мірі негативно вплинуло на стан не тільки землі, а і довкілля.

Сформульоване авторське визначення поняття «землі, що забруднені небезпечними речовинами» — це землі, що зазнали негативних змін складу і властивостей внаслідок господарської та іншої діяльності шляхом проникнення в землю токсичних, хімічних, вибухових, інфекційних, радіоактивних, легкозаймистих твердих речовин, які суттєво погіршують їх якісний стан.

З'ясовано природничі ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами. До них віднесено: 1) нездатність земель до самоочищення та самовідновлення; 2) погіршення родючості земель; 3) зміна фізико-хімічних і біологічних властивостей земель; 4) різкий рівень зниження врожайності; 5) накопичення забруднювачів у рослинах і здатність їх викликати захворювання у людей і тварин.

Запропоновано розглядати охорону земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні як встановлену правовими нормами систему правових, організаційних, економічних та інших заходів, які спрямовані на збереження, відновлення, поліпшення якісних

характеристик земель і захист земель від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою і нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на їх якісний стан та створюють загрозу для життя і здоров'я людства.

Досліджено і з'ясовано, що правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні базується на таких основних принципах, як: 1) принцип науково-обґрунтованого, комплексного підходу до правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 2) пріоритетність вимог екологічної безпеки над економічними інтересами землекористувачів; 3) принцип необхідності суворого проведення заходів щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 4) нормування і планомірне обмеження впливу антропогенної діяльності на земельні ресурси; 5) публічність у вирішенні питань щодо охорони земель, використанні коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів на землеохоронні заходи; 6) принцип неухильного дотримання вимог законодавства про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами; 7) принцип невідворотності настання юридичної відповідальності у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 8) поєднання заходів економічного стимулювання та юридичної відповідальності у сфері охорони якісного стану земель; 9) відшкодування збитків, заподіяних порушенням законодавства України про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами; 10) принцип міжнародного співробітництва та забезпечення глобальної екологічної безпеки у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ В УКРАЇНІ

2.1. Правова характеристика та класифікація джерел забруднення земель небезпечними речовинами

Як зазначається і підкреслюється в літературі, джерелом в етимологічному значенні є: «1) те, з чого береться, запозичується що-небудь, 2) письмова пам'ятка, документ, на основі якого будується наукове дослідження, 3) висхідне місце або позиція, що служить основою для розвитку чого-небудь» [206, с.415]. Переносячи нашу думку в юридичну площину, підкреслимо, що джерелом небезпеки для земельних ресурсів є такі властивості речей, які не піддаються повному контролю з боку людини, яка використовує ці речі в своїх інтересах. Такими джерелами забруднення земель небезпечними речовинами є транспорт, промисловість, чорна і кольорова металургія, радіонукліди, пестициди і агрохімікати, мінеральні добрива, нафта і нафтопродукти, відходи, стійкі органічні забруднювачі.

Зауважимо, що небезпечність речовин для земельних ресурсів залежить не лише від їх якісних характеристик, а й від кількісних. Отруйні, хімічні речовини, якими, наприклад, є пестициди та агрохімікати, у відповідній нормативній кількості не створюють підвищеної небезпеки для земельних ресурсів, оскільки небезпека заподіяння шкоди, пов'язаної з можливістю отруєння хімічними речовинами, виникає лише при використанні їх у достатньо великій, понадмірній кількості. Ці джерела створюють відповідні поля (ореоли) забруднення земель небезпечними речовинами. Їх розташування та конфігурація вказує на ступінь небезпеки цих джерел. Первинне поле забруднення формується на поверхні ґрунту внаслідок прямого надходження забруднюючих речовин від джерела забруднення, що залежить від: 1) розташування джерела забруднення; 2) технологічних характеристик джерела забруднення (потужності підприємства, виду сировини, технологічних процесів, інтенсивності, тривалості викидів та скидів); 3) агрегатного стану, хімічної форми, фізико-хімічних властивостей забруднювачів; 4) шляхів надходження техногенних елементів та їхніх сполук; 5) метеорологічного режиму; 6) ландшафтно-морфологічної структури земель; 7) просторових

особливостей та видового складу рослинного покриву; 8) структури природокористування і шляхів надходження забруднюючих речовин. Вторинне поле забруднення формується внаслідок процесів міжтериторіального та міжкомпонентного перерозподілу забруднюючих речовин (механічної, фізико-хімічної, біогенної міграції) та їхньої акумуляції в природних компонентах, насамперед – у біоті та у ґрунтах [232, с.35].

Щорічний обсяг шкідливих речовин, які потрапляють на 1 км² площі України, у 6,5 разів більший, ніж у США і в 3,2 рази – ніж у країнах Європи. Тому, відповідно до ст. 45 Закону України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV у разі виявлення фактів забруднення ґрунтів небезпечними речовинами, спеціально уповноважені органи виконавчої влади у галузі охорони земель вживають заходів щодо обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, притягнення винних до відповідальності, згідно із законом, і проведення в установленому порядку робіт з дезактивації, відновлення забруднених земель [16].

На сьогоднішній час найбільш масштабним і вагомим за негативними наслідками є хімічне забруднення. Відходи хімічної промисловості – це тверді, нерідко токсичні, речовини. В останнє десятиріччя такі забруднення стають найбільш значущими, їх патологічний ефект починає привертати увагу не тільки екологів, а й фахівців в області людської і ветеринарної патології. Багато з цих забруднень за своїм значенням набувають характеру «лімітуючих факторів», які загрожують не тільки нормальному розвитку, але й самому існуванню різних біологічних видів [253, с.444]. Наприклад, забруднення хімічними речовинами відбувається у разі їх використання як добрив і засобів захисту рослин. Велика кількість хімічних речовин-забруднювачів є найбільш небезпечними й екологічно значимими за своїм токсико-біологічним ефектом, а хімічне забруднення ґрунтів, викликане роботою об'єктів гірничої промисловості, є причиною погіршення санітарно-гігієнічної обстановки на територіях, що є зоною їх впливу [262, с.568] Це сприяє росту захворюваності їх мешканців з основних нозологічних форм більше ніж на 20 % у порівнянні з промисловими районами, де ці підприємства відсутні. При цьому, кількість фіксованих захворювань, а також перелік факторів їх ініціюючих істотно зростає при збільшенні спектрального складу забруднювачів даних природних об'єктів за ускладнення сполучень, що викликають розвиток вторинних і комбінованих ефектів за їх участю [155, с.219].

Сукупність хімічних, металургійних і гірничодобувних підприємств багаторазово посилює антропогенне навантаження на землю та навколишнє середовище в цілому. Не дивлячись на те, що забруднення земель цими підприємствами носить в основному локальний характер, ступінь забруднення в таких зонах є достатньо суттєвою. Так, навколо таких підприємств і об'єктів енергетики формуються зони, так звані «техногенні пустелі», які є джерелом виділення небезпечних і шкідливих речовин [170, с.52]. Великої небезпеки набуває проблема, яка склалася із фенольним заводом в районі смт. Новгородське Донецької області. В районі селища Новгородське знаходиться Держинський фенольний завод із сховищем хімічних відходів: 400 тис. куб. м відходів фенольного і нафталінового виробництва. У даний час на сховищі зберігаються небезпечні хімічні речовини у кількості 2706 куб. м, у тому числі: фенол – 31,5 т, піридин – 37,8 т, сульфатна кислота – 1071 т, а також зберігається 266 325 тонн твердих відходів. Тому у разі прориву дамби виділення отруйного сельового потоку неминуче призведе до катастрофи. За проведеними спеціалістами української групи СЦКК оцінками, прорив дамб вказаних об'єктів гарантовано призведе до забруднення населених пунктів Артемово, Торецьке, Новгородське, Нелеповка та ін. [240]. Статистичні дані свідчать, що на 1 січня 2016 року даному заводу присуджено перший рівень хімічної небезпеки у Донецькій області і визнано об'єктом підвищеної небезпеки [278]. На початку 2017 року заступник голови спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні звернув увагу на те, що небезпеку становить зберігання хімічних відходів на фенольному заводі, тому що воно затиснуте між позиціями сторін тільки за 400 метрів один від одного [167]. Крім того, періодичні обстріли пошкодили й інфраструктуру промислового свиногокомплексу «Бахмутський аграрний союз» у селі Новолуганськ Донецької області. Також небезпечними джерелами-забруднювачами є Авдіївський та Ясенівський коксохімічні заводи, Лисичанський нафтопереробний та Краматорський верстатобудівний заводи, завод з виробництва вибухівки в Петровському на Луганщині [119, с.92].

Найпотужнішим промисловим джерелом забруднення земель небезпечними речовинами є великі комбінати кольорової та чорної металургії. Це пояснюється насамперед тим, що на підприємствах гірничодобувної галузі усе ще переважає відкритий спосіб видобутку мінеральної сировини, тому, як правило, навколо великих індустріальних комплексів, підприємств хімічної і металургійної промисловості забруднення ґрунтів вище, а з

віддаленням від них ґрунти стають чистішими. У зв'язку з цим розширення видобутку корисних копалин відкритим способом призвело до появи у складі земельного фонду 226 тис. га порушених земель, тому в цілому по Україні тільки від гірничодобувних підприємств залишається в надрах, викидається на поверхню, складається, забруднюючи все навколо, біля 70 % розвідних металів і нафти, до 40 % вугілля, 25 % металів [171, с.6] Відомо, що джерелом підвищеного вмісту валових форм нікелю в ґрунтах промислової частини міста Кривий Ріг є і підприємства чорної металургії, зокрема один з найбільших в світі металургійних комбінатів – ПАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг». В технозомах пробних площадок біля прохідної до прокатних станів його рівень коливався від 24,75 до 31,99 мг/кг ґрунту, що в 2,5 – 3,3 рази перевищує рівень в контролі і фоновий вміст в ґрунтах Дніпропетровщини [147, с.67].

Окрему увагу варто приділити такому об'єкту, що найчастіше завдає шкоди землі, як відходи виробництва, які завдають не виправної шкоди земельним ресурсам, оскільки саме земельні ресурси використовуються як територіальна база для їх складування. Проблемою для Києва та Київської області залишається створення незаконних полігонів побутових відходів. Так, за повідомленням УНН від 14.06.2017 р., в Яготинському районі Київщини виявлено близько трьох тисяч відпрацьованих ртутьвмісних ламп [193, с.62]. Тому серед обов'язків підприємств у сфері поводження з відходами, визначених у ст. 17 ЗУ «Про відходи» від 5.03.1998 р. № 187/98-ВР чітко визначені дані обов'язки підприємств щодо поводження з відходами. На захист земельних ресурсів безпосередньо спрямовані такі заходи: запобігання утворенню та зменшення обсягів утворення відходів; недопущення зберігання та видалення відходів у несанкціонованих місцях чи об'єктах; здійснення контролю за станом місць чи об'єктів розміщення власних відходів; надання місцевим органам виконавчої влади та місцевого самоврядування спеціально уповноваженими органами виконавчої влади у сфері поводження з відходами інформації про відходи та пов'язану з ними діяльність, у тому числі про випадки несанкціонованого попадання відходів у навколишнє природне середовище та вжиті до цього заходи [11].

Ще одним із досить небезпечних джерел-забруднювачів є відходи целюлозно-паперової промисловості. На кожен тонну паперу у процесі його виробництва в середньому маємо 9 – 72,5 кг твердих відходів, які скидаються на землі і негативно впливають на їх якісний стан. Не можна не вказати на те, що значний внесок у забруднення земель вносить комунально-

житлове господарство: джерелом твердих забруднювачів ґрунту слід вважати міське сміття. У 2011 році накопичення сміття наблизилось до 1,7-2,8 м³ на душу населення за рік. Щорічно обсяг побутового сміття в Україні становить близько 40 млн. м³ [133, с.16]. Площа земель під твердими побутовими відходами перевищує 3 тис. га і включає 727 полігонів, з яких 35,5 відсотків не відповідають нормам експлуатації. Як приклад, в Одеській області на 2017 рік площа під твердими побутовими відходами складає 0, 4 тис. га, з яких більша частина не відповідає екологічним нормам [191, с.478]. Крім того, багато лісів, узбіч доріг, будівельних майданчиків перетворено на несанкціоновані сміттєзвалища.

За оцінками природоохоронних органів, площа земель під такими об'єктами перевищує 160 тис. га [122, с.51]. Наприклад, сміттева криза у Львові влітку 2016 р., коли на Грибовицькому сміттєзвалищі розпочалась пожежа, сьогодні вже проявилась і в Дніпропетровській області, куди вивозили це сміття із Львівщини. Тому відповідно до ч. 2 ст. 46 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV, підприємства, установи та організації, а також громадяни, діяльність яких пов'язана з накопиченням відходів, зобов'язані забезпечувати своєчасне вивезення таких відходів на спеціальні об'єкти, що використовуються для їх збирання, зберігання, утилізації, видалення, знешкодження і захоронення [16].

Найбільш шкідливим з точки зору екологічної безпеки є погіршення якісних характеристик земель і ґрунтів шляхом забруднення їх небезпечними речовинами. Параметри вмісту шкідливих речовин є різними та залежать від їх виду. Власне, шкідливі речовини через велику різноманітність прийнято групувати. До першої групи, як правило, відносять речовини, що спричиняють радіонуклідне забруднення земель, зокрема цезій та стронцій. Другу групу становлять речовини, що входять до складу хімічних засобів захисту рослин, – нітрати і пестициди. Забруднення земель хімічними та іншими речовинами завдає значної шкоди їх якісному стану. Як наслідок, перевищення ГДК цих речовин завдають шкоди не лише земельним ресурсам, а й природі взагалі. Третя група представлена речовинами, які спричиняють промислове забруднення земель [129, с.130]. Це – група металів, за якою аргументовано закріпилось тільки негативне уявлення «важкі», в розумінні «токсичні». Це тверді частинки, важкі метали, окисли та мінеральні кислоти [172, с.65-66].

За ступенем екобезпеки важкі метали розподіляються на три групи: 1) високонебезпечні (миш'як – As, кадмій – Cd, ртуть – Hg, селен – Se, свинець – Pb, цинк – Zn, фтор – F); 2) середньонебезпечні (бор – B, кобальт – Co, нікель – Ni, молібден – Mo, сурма – Sb); 3) малонебезпечні (барій – Ba, ванадій – V, марганець – Mn, стронцій – Sz) [117, с.90].

Деякі фахівці вважають, що найпоширенішими забруднювачами земель, які впливають на фізичні й хімічні процеси у них, ріст і розвиток рослин, функціонування наземних і водних екосистем, є мінеральні добрива, нафтопродукти, важкі метали, радіонукліди, пестициди [133, с.49]. Відомо, що серед речовин, які потрапляють у навколишнє середовище в процесі людської діяльності, виділяють ряд сполук, що характеризуються високою хімічною стабільністю і є особливо небезпечними не тільки для земельних ресурсів, а й для тваринного та рослинного світу. Такі речовини названо стійкими органічними забруднювачами (далі – СОЗ). Відповідно до Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі, до них відносяться деякі сполуки з класу поліцеклічних ароматичних вуглеводнів, поліровані дифеніли, поліровані дибензодіоксини та поліровані дибензофурани, а також пестициди, у тому числі ДДТ та гексахлорбензол [85].

З усією очевидністю варто сказати, що для України проблема стійких органічних забруднювачів є однією із пріоритетних. Вона проявляється у її трьох основних складових частинах [253, с.445]. Перша стосується непридатних та заборонених до використання пестицидів, накопичених на території України. Друга – поліхлорованих дифенілів, задіяних в устаткуванні та матеріалах. Третя – викидів СОЗ (поліхлорованих дибензодіоксинів, дибензофуранів, гексахлорбензолу) в результаті їх ненавмисного утворення в різних виробничих процесах. Властивість СОЗ залишатись стійкими до впливу довкілля протягом достатньо великого строку і при цьому розповсюджуватись на великі відстані від джерела їхнього утворення може спричинити значну шкоду і призвести до розвитку хвороб імунної та репродуктивної системи, онкологічних захворювань, вроджених дефектів у дітей. Згідно зі статтею 52 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII встановлено, що підприємства зобов'язані дотримуватися правил транспортування, зберігання і застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних та інших препаратів з тим, щоб не допустити забруднення ними, або їх складовими, навколишнього природного середовища і

продуктів харчування. При створенні нових хімічних препаратів і речовин, інших потенційно небезпечних для навколишнього природного середовища субстанцій, повинні розроблятися та затверджуватися у встановленому законодавством порядку допустимі рівні вмісту цих речовин в об'єктах навколишнього природного середовища і продуктах харчування, методи визначення їх залишкової кількості й утилізації після використання [17].

Розглянемо ще одну групу таких забруднювачів земель, як мінеральні добрива і пестициди. Під пестицидами, або отрутохімікатами, розуміють «хімічні речовини, які застосовуються в народному господарстві з метою боротьби з різного роду шкідниками сільськогосподарських культур і продуктів для підвищення врожайності сільськогосподарських культур» [160, с.22]. На відміну від пестицидів, мінеральні добрива не є чужерідними для ґрунту сполуками і підвищують у ньому вміст поживних речовин, проте деякі процеси, що відбуваються в ґрунті, не дозволяють рослинам повністю використовувати добрива, що вносяться. В результаті у ґрунті та інших об'єктах навколишнього середовища накопичуються токсичні речовини [194, с.6]. Для компенсації втрат мінеральних речовин і підтримання родючості земель вносять такі добрива: азотні, фосфорні та калійні. При їх внесенні не завжди враховують хімічний склад ґрунту, агротехніку культури, терміни й норми внесення, що призводить до їх надмірного накопичення у ґрунті і рослинах. Так, відповідно до ст. 12 ЗУ «Про пестициди і агрохімікати» від 2.03.1995 р. № 86/95-ВР, при застосуванні пестицидів і агрохімікатів здійснюється комплекс заходів відповідно до регламентів, встановлених для певної ґрунтово-кліматичної зони, з урахуванням попереднього агрохімічного обстеження ґрунтів, даних агрохімічного паспорта земельної ділянки (поля), стану посівів, прогнозу розвитку шкідників і хвороб [20]. Більшість складів отрутохімікатів і умови зберігання в них цих речовин не відповідають вимогам безпеки. Як наслідок – у ґрунт потрапляють пестициди, і далі вони мігрують у навколишньому природному середовищі різними шляхами. Більшість пестицидів мають тенденцію накопичуватись, при цьому вони негативно впливають на організми всіх рівнів. Лише в Київській області є 278 складів, де виявлено 563,9 т заборонених до використання, 176 т непридатних, 1141,6 т неідентифікованих пестицидів, і майже всі вони зберігаються в незадовільному стані [296, с.13].

На якісний стан земель суттєво впливають нафта і нафтопродукти. Вони потрапляють на землі у випадках: аварій нафтопроводів; разом із стічними водами численних галузей промисловості; з атмосферними опадами; під час роботи техніки на полях; від змивань з поверхні автомагістралей, автомийок і транспортних підприємств [133, с.51]. Вплив нафти і нафтопродуктів на фізичні, хімічні та біологічні процеси в ґрунті залежить від: 1) хімічної природи нафтопродуктів; 2) легкозаймистих компонентів; 3) густини та в'язкості; 4) токсичності; 5) концентрації; 6) кількості. Крім того, ст. 11 ЗУ «Про нафту і газ» від 12.07.2001 р. № 2665-III регламентує, що користування нафтогазоносними надрами, пошук і розвідка родовищ нафти і газу, їх експлуатація, спорудження та експлуатація підземних сховищ для зберігання нафти й газу здійснюється лише за наявності спеціальних дозволів на користування нафтогазоносними надрами, які надаються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр [42].

Що стосується забруднення ґрунтового покриву нафтою і нафтопродуктами, то необхідно зазначити, що в даний час кількість цих компонентів, яка надходить у верхні шари біосфери, у тому числі ґрунтові системи, постійно зростає. Причиною цього, особливо в нашому регіоні, є не стільки природні, скільки антропогенні фактори, наслідки реалізації яких досить часто виявляються на значних територіях. Нафта з часом руйнується, швидкість цього процесу різна для різних компонентів, однак, як у техногенних провінціях, так і в місцях добування нафти і її переробки простежується погіршення здоров'я населення. З цього ми безпосередньо бачимо, що, порівнюючи з іншими показниками, спостерігається високий ступінь захворюваності у жителів міст, біля яких знаходиться родовище нафти. Так, відповідно до ст. 47 ЗУ «Про нафту і газ» від 12.07.2001 р. № 2665-III регламентується, що для забезпечення безпеки населення, яке проживає в районі розташування об'єктів нафтопроводної галузі, встановлюються санітарні зони, розміри і порядок використання яких визначається чинним законодавством та проектами цих об'єктів [42].

Забруднення земель підприємствами нафтової промисловості нафтопродуктами є ще одним, крім підприємств металургійної та хімічної промисловості, джерелом техногенного забруднення земель. Забруднення земель нафтопродуктами суттєво впливає і на екологічну ситуацію. Практично усі підприємства нафтогазового комплексу є потужним джерелом

забруднення земельних ресурсів. Небезпека нафтопродуктів для ґрунтових систем обумовлена тим, що вони, адсорбуючись поверхневим шаром ґрунтів, включаються в міграційні потоки і циркулюють у природних середовищах, накопичуючись у генетично різних ґрунтових горизонтах. Нафта за великих концентрацій ізолює поживні речовини від коренів рослин, робить ґрунтову масу гідрофобною, під час загущення утворює асфальтоподібну масу на поверхні ґрунту, яка ускладнює обмін між атмосферою та ґрунтом, газами й водою. Тому, відповідно до ст. 45 ЗУ «Про нафту і газ» від 12.07.2001 р. № 2665-III закріплюється, що суб'єкти господарської діяльності незалежно від форм власності, що здійснюють користування нафтогазоносними надрами, видобуток, транспортування, зберігання, переробку та реалізацію нафти, газу та продуктів їх переробки, повинні дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля, нести відповідальність за його порушення і здійснювати технічні, організаційні заходи, спрямовані на зменшення шкідливого впливу на нього [42].

З вищевикладеного ми робимо висновок, що у забруднених нафтою ґрунтах змінюється також весь комплекс властивостей, пов'язаних із ґрунтовою родючістю, оскільки нафта, як відомо, багата легкими фракціями і рухлива. Її просочування в ґрунти йде зверху вниз із трансформацією, у першу чергу, гумусу, що робить такі ґрунтові ценози на довгі роки малопродуктивними і навіть непридатними для сільського господарства. Така антропогенна корекція ґрунтового гомеостазу небезпечна ще й тим, що продукти трансформації досліджуваних з'єднань можуть проникати в інші компоненти екосистем (ґрунтові води, атмосферне повітря), надходячи, як правило, в організм людини [155, с.26-27].

Безперечно, ще одним із найнебезпечніших видів забруднення земель небезпечними речовинами є радіаційне забруднення. Радіаційний фон земної поверхні залежить від радіоактивності гірських порід, які виходять на поверхню. У породах вулканічного походження більше радіоактивних ізотопів, ніж в осадових. Але штучно створені радіоактивні речовини, ядерні реактори мають такі обсяги іонізуючого випромінювання, до яких ані природа, ані людина виявилися непристосованими [133, с.52]. За силою та глибиною впливу на організм іонізуюче випромінювання вважається найсильнішим. Різні організми мають неоднакову стійкість до дії радіоактивного випромінювання. Кінцевий результат залежить від співвідношення кількості ушкоджених тканин і захисно-відновлюваної здатності на організм. Так, відповідно до ст. 3 ЗУ «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» від

14.01.1998 р. № 15/98-ВР кожна людина, яка проживає або тимчасово перебуває на території України, має право на захист від впливу іонізуючого випромінювання. Це право забезпечується здійсненням комплексу заходів щодо запобігання впливу іонізуючого випромінювання на організм людини вище встановлених дозволених меж опромінення, компенсацією за перевищення встановлених дозволених меж опромінення та відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок впливу іонізуючого випромінювання [50].

Так, під час аварій атомних реакторів, розгерметизації захоронень радіоактивних відходів радіаційний бруд поширюється на десятки та сотні кілометрів. Унаслідок вибухів ядерних бомб – по всій планеті. Прикладом найбільш масового забруднення земель радіонуклідами є забруднення земель і ґрунтів в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Аварія на Чорнобильській АЕС 26.04.1986 р. призвела до небувалого в історії забруднення природного середовища на великих територіях. Радіоактивні продукти – у-випромінювачі – створили високий радіаційний фон і сприяли зовнішньому опроміненню людей. Радіоактивні продукти потрапляли в організм через органи дихання, травлення, шкіру. Після аварії основним радіонуклідом був радіоактивний йод, який нагромаджується у щитовидній залозі. Радіоактивний цезій відкладається переважно в м'язах, проникає у клітини і рівномірно опромінює організм. Надто небезпечним є плутоній, який викликає дуже важкі захворювання [172, с.56-66;166].

Загальна площа земель, що знаходиться в зоні радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, складає 534,5 тис. га, в тому числі лісів 253,6 тис. га, забруднених сільськогосподарських земель, що не використовуються, – 126,7 тис. га [122, с.163]. Забруднення верхньої зони геологічного середовища в результаті Чорнобильської аварії найбільш відчутно проявляється в ґрунтах. Саме в ґрунтах, які прийняли на себе основну масу радіоактивних елементів, що випали з радіоактивної хмари, відбуваються різні перетворення радіонуклідів. Забруднені радіоактивними речовинами ґрунти є також джерелом вторинного перенесення радіонуклідів вітром і поверхневими водами. Ґрунти на забруднених територіях до цього часу є одним з головних джерел як зовнішнього, так і внутрішнього опромінення населення, тому в заходах, пов'язаних з ліквідацією наслідків Чорнобильської катастрофи, суттєва роль має бути відведена детальному вивченню радіаційного забруднення ґрунтів, особливо верхнього шару (5-10 см на нерозораних ділянках і 25-30 см на зораних), а ступінь і

статус радіаційного забруднення відповідних територій в Україні потрібно визначати за сукупним забрудненням цього шару ґрунту радіоізотопами цезію, стронцію і плутонію. Так, радіонуклідами забруднено понад 4,8 млн. га земель у 74 районах 11 областей, у тому числі 3,1 млн. га ріллі [201, с.91]. Тому відповідно до ЗУ «Про екологічну мережу» від 24.06.2004 р. № 1864-IV складовою національної екологічної мережі визнано радіоактивно забруднені землі, що не використовуються та підлягають окремій охороні як природні регіони з окремим статусом [13].

Як наслідок, до того часу радіаційний фон земель визначався радіонуклідами природного походження – калієм – 40, торієм, а також незначною кількістю стронцію – 90 і цезію – 137. Наявність останніх була викликана опадами, які містили дані частинки внаслідок випробування ядерної зброї. При цьому більша частина земель України мала більш-менш рівномірний радіаційний фон. Нині радіаційний фон земель визначається наявністю таких радіонуклідів: стронцію – 90, цезію – 137, плутонію та йоду, які територіально розмістились дуже нерівномірно [129, с.131]. Встановлено, що аварія на Чорнобильській АЕС виявила ряд недоліків, а саме: 1) недосконалість системи радіаційного захисту; 2) відсутність чітких критеріїв установлення факту радіаційної аварії; 3) вади в організації радіаційної розвідки; 4) недоліки в оповіщенні населення; 5) відсутність оснащення служб атомних електростанцій необхідними приладами радіаційного контролю, системи індивідуального захисту, протиаварійними медичними препаратами [290, с.125].

Згідно зі ст. 3 ЗУ «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. № 791а-XII, радіаційно небезпечні землі – це землі, на яких є неможливе подальше проживання населення, одержання сільськогосподарської та іншої продукції, продуктів харчування, що відповідають республіканським та міжнародним допустимим рівням вмісту радіоактивних речовин, або які недоцільно використовувати за екологічних умов [22].

Враховуючи ступінь перевищення доаварійного рівня радіонуклідів у навколишньому середовищі та ступінь їх шкідливого впливу на здоров'я людей ЗУ «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. № 791а-XII і ЗУ «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 р. № 796-XII, радіаційно забруднені

землі поділяються на 3 зони: 1) зона відчуження – це територія, з якої проведена евакуація населення у 1986 р.; 2) зона безумовного (обов'язкового) відселення з густотою забруднення радіоцезієм від 15 і вище Ки/км^2 ; 3) зона гарантованого добровільного відселення з густотою забруднення радіоцезієм від 5 до 15 Ки/км^2 . Тому виділення таких зон за радіоізотопами стронцію або плутонію до цього часу не проведене, бо через дорожнечу і трудомісткість виконання аналізів на стронцій і плутоній, масове систематичне обстеження на ці радіонукліди на всій території України не проводилось. Зона відчуження та зона безумовного (обов'язкового) відселення були вилучені з цивільного обігу та використання, як непридатні для проживання і господарської діяльності [49]. Минулого року було прийнято ряд актів, що радикально змінюють правовий режим цих територій – їх визнано унікальним полігоном для проведення міжнародних наукових досліджень у галузі радіології, радіобіології, охорони навколишнього середовища, поводження з радіоактивними відходами, а також реалізації міжнародних програм у галузі освіти [288, с.70].

ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання окремих питань правового режиму території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 14.07.2016 р. № 1472-VIII регламентує, що КМУ може передавати землі зони відчуження у користування громадянам України [326]. У зв'язку із цим, відповідно до ст. 16 ЗУ «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13.07.2000 р. № 1908-III юридичні і фізичні особи, винні в порушенні правового режиму в зоні надзвичайної екологічної ситуації, несуть відповідальність згідно із законом [47].

Зі змісту норм ЗУ «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. № 791а-XII випливає, що на землях зон відчуження неможливе подальше проживання населення, виробництво сільськогосподарської продукції, продуктів харчування, що відповідають допустимим рівням вмісту радіоактивних речовин, або такі землі недоцільно використовувати за екологічними умовами ч. 1 ст. 3, ці землі виводяться з господарського обігу, відмежовуються від суміжних територій і переводяться до категорії радіаційно небезпечних. У доповнення до цього закону ч. 1 ст. 12 наголошує, що землі зони відчуження і безумовного (обов'язкового) відселення переводяться до категорії радіаційно небезпечних земель [22]. Оцінка рівня радіоактивного забруднення відповідних територій проводиться з урахуванням природно-кліматичної та

комплексної екологічної характеристики, що формують їх придатність чи непридатність для проживання і діяльності людини, а тому виступають істотними ознаками ландшафтного підходу до їх безпечного чи небезпечного визначення, що і потребують відповідних заходів щодо захисту населення від таких негативних впливів сформованих радіоактивних природних чи природно-антропогенних екологічно небезпечних ландшафтів [113, с.185].

Ще одним із найнебезпечніших джерел забруднення земель є електромагнітне випромінювання, що «деформує» якість навколишнього природного середовища [220, с.14]. Зростання енергетичних потужностей становить небезпеку для довкілля – розширюється мережа та зростає напруга повітряних ліній електропередач. Особливо вони шкідливо впливають на людський організм і є причиною повної чи часткової втрати слуху, захворювань нервової, серцево-судинної та інших систем [221, с.2]. Спеціальні дослідження підтвердили, що найнебезпечнішими є лінії надвисокої та ультрависокої напруги, оскільки навколо них утворюються потужні електромагнітні поля, які негативно впливають на людину, також порушують природну міграцію тварин і процеси росту рослин. Відповідно до ч. 1 ст. 20 ЗУ «Про електроенергетику» від 16.10.1997 р. № 575/97-ВР регламентується, що підприємства електроенергетики повинні дотримуватися вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, нести відповідальність за його порушення і здійснювати технічні та організаційні заходи, спрямовані на зменшення шкідливого впливу об'єктів електроенергетики на навколишнє природне середовище.

Дотримання природоохоронного режиму, здійснення заходів, які б запобігали забрудненню земель, є головним завданням господарської діяльності. Звичайно, усунути повністю ризики забруднення земель небезпечними речовинами практично неможливо, оскільки «небезпечні землі» існують десятиліттями і за характером свого забруднення призводять до негативних наслідків. Тому впровадження екологонебезпечного використання земель повинно базуватися, передусім, на вирішенні питань регулювання, планування та контролю за джерелами забруднення на цих землях. Для цього доцільно було б: 1) визначити потенційні джерела ризиків, ідентифікувати їх та чітко окреслити фактичні територіальні зони впливу; 2) вжити всіх необхідних заходів безпеки, а саме – навколо земель, забруднених важкими металами вздовж доріг та автошляхів з інтенсивним рухом автомобілів, електростанцій, навколо заводів та підприємств-забруднювачів планувати лісові захисні

насадження, оскільки лісові смуги стануть свого роду буферними зонами і сприятимуть зменшенню розповсюдження вихлопних газів та інших небезпечних сполук, а відтак - зменшать в рази ступінь забруднення земель; 3) необхідно знизити до мінімуму кількість населення, що проживає чи працює в зоні забруднених земель; 4) визначити чіткі межі забруднених земель; 5) створити реєстр потенційно забруднених земель; 6) витрати на подолання наслідків щодо забруднення земель небезпечними речовинами мають бути розподілені між джерелами-забруднювачами залежно від їх інтенсивності та обсягів; 7) землі, забруднені небезпечними речовинами в зоні дії ризиків забруднення в ринкових умовах не можуть підлягати купівлі-продажу і мають перебувати під постійним контролем щодо їх використання. Отже, як висновок, джерела забруднення земель є небезпечними і можуть суттєво впливати не тільки на погіршення якості земель і ґрунтів, а й призвести до виникнення найнебезпечніших патологічних захворювань у населення.

2.2. Підстави та умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами

Дослідження питання правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні потребує, насамперед, визначення підстав та умов такої охорони. Важливою підставою застосування правових заходів охорони земель є необхідність правової гарантії охорони конституційних прав та свобод. Така охорона належить до числа правових гарантій реального здійснення цих прав поряд з екологічними, соціальними, організаційними та іншими гарантіями [257, с.173] Зауважимо той факт, що ст. 50 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР закріплює фундаментальне юридичне право громадян України на безпечне довкілля для їх життя та здоров'я, включаючи відшкодування шкоди, яка заподіюється порушенням цього права. Земля, як відомо, є одним із основних елементів довкілля, і від її якісного природного стану залежить безпека всього довкілля. Заподіяння шкоди земельним ресурсам порушує право громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право вільного використання природних ресурсів, у тому числі і землі [1]. Але, на нашу думку, не лише юридичне закріплення правових гарантій охорони прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, але й наявність механізму реалізації цих гарантій

повинні стати запорукою забезпечення глобальної екологічної безпеки. Акцентуючи нашу увагу на тому, що небезпека – це потенційна загроза виникнення збитку або іншої форми реалізації ризику (забруднення, пошкодження, псування) земельних ресурсів, що зумовлена специфікою останнього, а також загрозливою ситуацією і природою збитку. У зв'язку з цим, небезпека є ключовою характеристикою загрози. Ця характеристика відображає взаємодію двох основних елементів: 1) носія загрози, яким є земельна ділянка як об'єкт, який зазнає зниження своєї цінності внаслідок реалізації такої потенційної загрози, та суб'єкт – власника або землекористувача земельної ділянки – як особи, яка безпосередньо зазнає шкоди (збитку) внаслідок такого пошкодження; 2) навколишнього середовища, в якому функціонують як об'єкт, так і суб'єкт ризику – тобто носії загроз, які можуть провокувати її реалізацію. Тому законодавець при визначенні правових заходів охорони земель повинен врахувати відповідальність носія загрози навколишньому середовищу, в якому функціонує такий носій. Це необхідно для того, щоб правильно визначити правовий режим поводження із окремими об'єктами (речовинами), які можуть заподіяти шкоду земельним ресурсам. Такими об'єктами для земельних ресурсів, зокрема, є пестициди і агрохімікати як речовини, що найбільш часто контактують із земельними ділянками, та водночас є потенційним джерелом небезпеки. Тому потреба в правовому регулюванні відносин, пов'язаних із забезпеченням екологічної безпеки, зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Забруднення водних ресурсів, атмосферного повітря та пов'язане з ним забруднення земель має транскордонний характер, тому довкілля в цілому й окремі об'єкти природи підлягають особливій охороні, в тому числі і засобами правового характеру. Охорона довкілля на міжнародному рівні здійснюється на підставі принципів, котрі були сформульовані в Статуті ООН [75], у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, схвалені 25-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН [149, с.65-73].

Ще однією важливою підставою правової охорони землі є висока цінність даного об'єкта. Це, на нашу думку, одна із найголовніших підстав застосування до земель правових заходів охорони, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, оскільки саме нею оперує суспільна думка, визначаючи те, чи можна піддати під правову охорону відповідний об'єкт, іноді навіть раніше, ніж це зробить законодавець. Як підкреслюється в літературі, конституційно-правова модель реалізована в Земельному кодексі України, де закріплено, що

«земля є основним національним багатством, об'єктом права власності, що належить усьому Українському народу, а реальне присвоєння корисних властивостей землі спрямоване, логічно, на задоволення загальнонародного, суспільного і в той же час індивідуального інтересу кожної людини» [113, с.39]. З огляду на викладені положення, особлива охорона державою земель вказує на їх специфічний правовий режим як територіально-просторової та матеріальної основи існування держави у межах кордону України, що характеризується цілісністю і недоторканністю, і розглядає її суверенітет як основний принцип функціонування незалежної держави. Адже Конституція України не випадково визначає, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який безпосередньо або через уповноважені органи державної влади та місцевого самоврядування реалізує цю владу, в тому числі стосовно недоторканності землі як просторової основи функціонування держави [114, с.166].

Зауважимо, що соціальна цінність земель визначається тим, що заходи правової охорони спрямовані на збереження й відновлення нормального та природного якісного стану землі як необхідної умови збереження екологічної рівноваги. Так, в обґрунтування цінності земель слід зазначити, що земля – продукт самої природи, вона виникла й існує незалежно від волі та свідомості людини. Пошкодження ґрунтового покриву як в результаті природних процесів, так і внаслідок неефективної та недосконалої господарської діяльності, спричиняє антропогенне і техногенне навантаження, що зумовлює порушення біологічних зв'язків, які формувалися протягом тривалого часу, знижує продуктивність ґрунтів і придатність земельних ресурсів для використання з метою задоволення потреб суспільства.

Для того, щоб піддати правовій охороні ті чи інші відносини, необхідно визначити, що ступінь їх суспільної цінності настільки високий, що вони не можуть підпадати під дію інших соціальних норм, включаючи норми моралі, релігійні норми, корпоративні норми, а повинні тягнути за собою застосування заходів правової охорони. У зв'язку з цим суспільна цінність є важливим критерієм, який визначає необхідність правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. Зауважимо, що важливим фактором того, які відносини у сфері використання землі повинні підпадати під правову охорону, слід вважати можливі наслідки, які можуть бути завдані землям внаслідок недотримання відповідних правових вимог. Крім того, на ступінь соціальної цінності земельних відносин також впливає стан

суспільної думки щодо шкідливості того чи іншого правопорушення. Якщо суспільна думка є негативною до порушення певних вимог норм та до наслідків такого порушення, то відповідні вимоги повинні стати правовими [304, с.65].

Отже, правова охорона земель визначається соціальною цінністю, оскільки вона гарантує екологічну безпеку суспільства. Значний ступінь суспільної цінності земель визначається також і тим, що створення реальної загрози заподіяння шкоди землі призводить до заподіяння шкоди іншим багатьом об'єктам правової охорони, у тому числі, національній безпеці України, відносинам власності, нормальному порядку здійснення певної господарської діяльності, громадській безпеці. Суспільна цінність землі, її ступінь та характер залежить від особливостей землі як елемента екологічної безпеки та об'єкта земельних правовідносин. З досліджуваного і проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що суспільна цінність земель має цілком достатній рівень для здійснення охорони даної цінності.

Для правильного застосування правових заходів регулювання суспільного життя необхідно поряд із підставами враховувати й умови застосування правових заходів охорони земель. За наявності розглянутих вище підстав застосування правових заходів охорони перед законодавцем постає проблема остаточного з'ясування необхідності цього кроку та використання напрацьованих наукою механізмів якісної розробки необхідної правової норми. Для розв'язання таких проблем необхідно використовувати умови застосування правових засобів охорони, під якими слід розуміти ті обставини, від котрих залежать будь-які явища.

Умови правової охорони земель можна уявно поділити на три групи: юридичні, соціально-економічні, соціально-психологічні. До юридичної умови правової охорони земель слід віднести можливість впливу на суспільні відносини у галузі землекористування за допомогою правових заходів, які треба застосовувати у тих випадках, коли бажаного впливу на суспільні відносини не можна досягнути за допомогою інших соціальних регуляторів поведінки, тобто нормами моралі, релігійними і корпоративними нормами. Отже, мета застосування заходів правової охорони земель спрямована на забезпечення існування належного стану землі, протидії погіршення її стану.

Наступною юридичною умовою правової охорони земель виступає можливість її реалізації. Сутність умови полягає в тому, що правова норма буде практично функціональною і достатньо ефективною лише тоді, коли існує об'єктивна можливість її реалізації, тобто

втілення дії правових норм у правомірну поведінку суб'єктів права, в їх практичну діяльність. Будь-яка охоронна норма щодо землі повинна бути сформульована таким чином, щоб факт її існування та порушення в більшості випадків міг бути виявленим та доведеним: 1) із достатнім ступенем достовірності; 2) законними та доступними діями; 3) без шкоди для моралі та соціально позитивних міжособових зв'язків людей [247, с.35].

Ще однією важливою умовою застосування заходів охорони земель є відповідність зазначених заходів потенційним чи реальним загрозам земельних ресурсів. Зокрема, необхідно, щоб загрози, зазначені у нормативно-правових актах, насправді мали місце чи була ймовірність їх виникнення за певних умов.

Аналізуючи чинне законодавство щодо встановлення правових заходів охорони земель, можна виділити наступні форми реалізації загрози, які мають місце щодо земельних ресурсів: меліорація, використання осадів стічних вод, застосування пестицидів та агрохімікатів, господарська діяльність, що пов'язана із зберіганням, обробленням, утилізацією, видаленням, знешкодженням і захороненням відходів, радіоактивне забруднення, містобудівна діяльність, а також застосування нових технічних засобів і технологій [16].

Наступною групою умов застосування правових заходів земель вважаються соціально-економічні умови, до яких відносять також настання спричиненої суттєвої матеріальної та моральної шкоди. Правовій охороні підлягають тільки ті об'єкти, діяння щодо яких спричиняють або можуть спричинити матеріальну чи моральну шкоду суспільству. Зауважимо, що вихідними положеннями для визначення сутності та характеру шкоди земельним ресурсам, насамперед, слід вважати відповідні норми Конституції України, зокрема, ст. 3 даного нормативно-правового акту закріплює наступне: людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю держави.

Ще однією соціально-економічною умовою охорони земель виступають соціально-психологічні умови. Правова охорона є виправданою лише тоді, коли правосвідомістю той чи інший різновид неправомірної поведінки сприймається як такий, що потребує вжиття заходів правової охорони. У багатьох випадках чинне законодавство завдяки ціннісно-орієнтаційній та оціночній функції формує вплив на суспільну правосвідомість. У той самий час, як підкреслюється в літературі, і сама суспільна правосвідомість часто виступає стимулом для

встановлення правової заборони. Це, зокрема, проявилось у встановленні заходів охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Спочатку суспільна думка сформувала своє негативне ставлення до дій, пов'язаних із пошкодженням земель, які засуджувалися у засобах масової інформації, обговорювалися на семінарах, конференціях, зустрічах на міжнародному рівні; це і стало стимулом для доповнення чинного законодавства відповідними нормами, якими встановлено відповідальність за вказані протиправні діяння. Тим самим у законодавстві визначено негативну оцінку зазначених дій, що відповідає суспільній думці. У нашому випадку можна констатувати збіг загальнолюдського уявлення про справедливість із кримінально-правовою заборonoю забруднення земель, у тому числі і небезпечними речовинами, в Україні. Таким чином, на сучасному рівні розвитку суспільної правосвідомості в Україні кримінально-правова заборона забруднення земель є не тільки обґрунтованою, але й соціально необхідною. Обґрунтовано достатню наявність соціально-правових умов і підстав правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами для введення до національного Земельного кодексу України окремої правової норми про радіаційне забруднення територій, які зазнали радіоактивного впливу внаслідок Чорнобильської катастрофи, оскільки без встановлення даної правової норми неможливий подальший розвиток правового регулювання правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Таким чином, необхідність в охороні земель від забруднення небезпечними речовинами, а також іншого погіршення їх якісного стану правовими заходами набула актуальності поряд з історичним розвитком нашої держави. Розвиток суспільства, технічний прогрес, створення нових технологій, які поліпшують умови життя людини, певною мірою негативно впливають на довкілля. У зв'язку з цим, охорона земель правовими заходами повинна сприяти збереженню її основних функцій як важливого екологічного ресурсу, а також виконувати превентивну роль для запобігання вчиненню щодо неї протиправних дій, тобто в суспільстві виникла необхідність встановлення правової охорони даного об'єкта. Така ситуація свідчить, що правова охорона земель має глибокі історичні корені у нашому суспільстві. У законодавця дійсно були всі підстави для юридичного закріплення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

2.3. Правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами

У загальному розумінні під формою (від лат. forma) розуміють «контури, зовнішній вираз сутності». Проте далеко не всі форми є правовими. До останніх належать лише ті, які обов'язково передбачають настання юридичних наслідків [228, с.135]. Тому визначення загальних понять методів і форм правової охорони (будь-чого) є, власне, завданням загальної теорії права. Однак ці поняття розробляються і в конкретних галузях права [107, с.190]. Наприклад, вилучення землі за порушення права землекористування є способом впливу на порушника, що реалізується залежно від суб'єкта і характеру порушення в судовій (арбітражній) або адміністративній процесуальній формі. Відповідні правові форми використовуються для розв'язання проблем правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. У науковій і юридичній літературі досить часто вживається термін «правова форма», але не завжди розкривається його зміст, навіть серед авторів, що розглядають питання у даній сфері, полеміка надзвичайно гостра і дискусійна.

Одні вчені стверджують, що «під правовою формою слід розуміти сукупність норм права чи правових інститутів, що опосередковують певний вид відносин, тобто науковці під правовою формою розглядають правові норми, які, як відомо, вміщені в нормативних актах» [244, с.98]. Проте нормативні акти зазвичай вміщують правові приписи і є не чим іншим як формою права. В свою чергу, під формою права визнається зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, які офіційно встановлені або санкціоновані державною владою, або загальновизнані суспільством. По суті, форма права – спосіб зовнішнього оформлення правових норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість; це способи вираження і закріплення державної волі [228, с.135]. Аналогічної точки зору дотримуються й інші вчені. Зауважимо, що правову форму не можна ототожнювати з формою права, оскільки вона не утворює її, а сама є правом [245, с.74-75].

Слід звернути увагу на точку зору С.С. Алексєєва, який розглядає правову форму як «один із різновидів правових засобів для оптимального вирішення соціальних завдань». Під правовою формою автор розуміє «окремі утворення, юридичні режими чи комплекси взаємопов'язаних правових утворень та режимів, які являють собою юридично дієві форми розв'язання життєвих проблем». Науковець наголошує на такій важливій рисі правових форм,

як можливість їх використання суб'єктами для досягнення тих чи інших завдань [111, с.221]. У зв'язку з цим, така діяльність суб'єктів знаходить відображення у правах та обов'язках, а саме з юридичних прав та обов'язків бере початок формування системи правових засобів. Виникає зв'язок «суб'єкт – правові засоби – соціальні задачі», де акценти повинні бути зосереджені на його третій частині. С.С. Алексєєв зауважує, що існуючі правові форми являють собою засоби, інструменти не з точки зору суб'єктів, а, головним чином, з точки зору вирішених за їх допомогою завдань [111, с.219].

Так, наприклад, існує думка, згідно з якою правову форму розглядають як «засновану на нормах права міру можливої чи належної поведінки [202, с.5], що, по суті, зводиться до прав і обов'язків, оскільки під мірою можливої поведінки зазвичай розуміють суб'єктивні права, а під мірою належної поведінки – юридичні обов'язки» [245, с.75].

З цього приводу Г.А. Аксененко стверджує, що «правовими формами охорони земель є процесуальні порядки здійснення того чи іншого методу (способу) охорони в рамках права виключно державної власності на землю і права землекористування» [107, с.191]. Інакше кажучи, методи охорони відповідають на питання про те, що «можна зробити при необхідності здійснення охорони права землекористування, яким є зміст правоохоронного відношення, якими є права і обов'язки, що виникли на основі певних юридичних фактів, а форми правової охорони відповідають на запитання про те, який порядок (процесуальна форма в широкому значенні слова) здійснення вказаних прав і обов'язків» [108, с.232].

Іншу точку зору має М. Орлов. Науковець зазначає, що «зведення правової форми лише до прав та обов'язків збіднює її поняття», бо загальне поняття правової форми охоплює всі його основні і принципові ознаки, а саме: сферу суспільних відносин, правовий режим, спосіб правового регулювання, який забезпечить вирішення екологічних, соціальних чи інших завдань. На думку вченого, правова форма - це предмет правового регулювання, в основі якого – правовий режим, тобто спосіб правового регулювання у сфері суспільних відносин, вирішенні екологічних, соціальних та інших завдань [245, с.74-77]. По суті, усі ці вчені-правознавці говорять про заходи правової охорони земель і права державної власності на землю, даючи їм різні найменування – заходи, способи, порядок, форми і методи охорони. На нашу думку, ця обставина відбиває недостатньо чітке уявлення про те, що питання про заходи правової охорони земель має дві сторони. З одного боку, кожна міра охорони права

землекористування являє собою певний правовий спосіб, метод охорони, а з іншого – певну процесуально-правову форму його здійснення. Далі розглянемо правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. Оскільки в юридичній науковій літературі розглядались лише окремі правові форми охорони земель, на нашу думку, виникає потреба в більш конкретному дослідженні аспектів правових форм, спрямованих на забезпечення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Відповідно до чинного законодавства України до основних правових форм охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, на нашу думку, можна віднести: здійснення контролю у сфері охорони земель; закріплення державних стандартів і нормативів у сфері охорони земель; економічне стимулювання раціонального використання і охорони земель; моніторинг земель; ведення Державного земельного кадастру; встановлення заборон та обмежень на діяльність, що може негативно вплинути на якісний стан земель.

Важливою правовою формою охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні є забезпечення контролю за виконання законодавства у цій галузі. Як правова форма, контроль за дотриманням природоохоронного законодавства суб'єктами екологічного права – це одне з найважливіших завдань природоохоронних органів. При його вирішенні природоохоронний орган діє не як суб'єкт правовідносин, а як носій публічної або державної влади. За допомогою контролю здійснюється пошук і збір інформації про підконтрольні об'єкти, її співставлення, вияв причин протиріч між реальною дійсністю і установленими нормативами.

Стаття 187 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III [4] та ст. 2 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-IV [12] визначають мету і завдання контролю у сфері земельних відносин, що полягає в забезпеченні додержання органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями і громадянами земельного законодавства України у сфері використання та охорони земель; запобігання забрудненню небезпечними речовинами та зниженню родючості ґрунтів, погіршенню стану рослинного та тваринного світу, водних та інших природних ресурсів.

У доктрині земельного законодавства України державний контроль за використанням та охороною земель від забруднення небезпечними речовинами визначається як врегульована

нормами права владно організуюча діяльність спеціально уповноважених державних органів, спрямована на забезпечення додержання норм земельного законодавства всіма суб'єктами відповідних суспільних відносин, попередження та виявлення правопорушень, вжиття заходів впливу на порушників і поновлення порушених прав землевласників і землекористувачів. На погляд А.М. Мірошніченка і Р.М. Марусенка, «контроль за використанням та охороною земель більш доцільно визначати як діяльність уповноважених суб'єктів із перевірки дотримання норм земельного законодавства і вжиття заходів щодо припинення його порушень та притягнення його порушників до юридичної відповідальності» [282, с.179].

Державний контроль здійснюють уповноважені органи виконавчої влади, громадський контроль – громадськість, самоврядний контроль – місцеві ради. Серед названих видів контролю за охороною земель державному контролю приділяється особливе значення. Згідно зі ст. 188 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III, державний контроль за використанням та охороною земель здійснюють уповноважені органи виконавчої влади з питань земельних ресурсів, а за додержанням вимог законодавства про охорону земель – спеціально уповноважені органи з питань екології та природних ресурсів. [4] Центральним органом виконавчої влади із земельних ресурсів, діяльність якого спрямовується і координується КМУ через Міністра аграрної політики та продовольства, є Державна служба з питань геодезії, картографії та кадастру, затверджена постановою Кабінету Міністрів України «Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру» від 14 січня 2015 р. № 15.

Обов'язки зі здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства про охорону якісного стану земель, зокрема від забруднення небезпечними речовинами, також покладено на спеціально уповноважені органи з питань екології та природних ресурсів. Цю функцію виконує Міністерство екології та природних ресурсів України. Контролюючі функції Міністерства екології та природних ресурсів здійснює Державна екологічна інспекція, повноваження якої визначені у Положенні про Державну екологічну інспекцію України, яке затверджене постановою КМУ від 17.04.2017 р. № 275 [64]. Відповідно до ст. 9 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-IV контролюючі функції державного контролю мають такі форми: проведення перевірок; розгляд звернень юридичних і фізичних осіб; участь у роботі комісій при прийнятті в експлуатацію меліорованих систем і рекультивованих земель, захисних лісонасаджень, протиерозійних

гідротехнічних споруд та інших об'єктів, які споруджуються з метою забезпечення охорони земель; розгляд документації із землеустрою, яка пов'язана з охороною земель [12]. Таким чином, державний контроль за використанням і охороною земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, являє собою діяльність компетентних органів держави, спрямованих на дотримання вимог земельного законодавства, забезпечення гарантій реалізації земельно-правових норм та утвердження законності у земельних відносинах.

Важлива новела ЗКУ – це самоврядний контроль за охороною земель. Згідно зі ст. 189 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III самоврядний контроль за використанням і охороною земель – це діяльність відповідних органів сільських, селищних, міських, районних і обласних рад, спрямована на додержання вимог земельного законодавства, забезпечення гарантій реалізації земельно-правових норм та утвердження законності у земельних відносинах. Органи місцевого самоврядування наділені значним обсягом повноважень у галузі здійснення земельного контролю [289, с.60].

На підставі аналізу діючого законодавства, основними завданнями самоврядного контролю у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є запобігання порушенню законодавства у сфері охорони земель, своєчасне виявлення порушень і їх усунення; запобігання забруднення земель небезпечними речовинами. Здійснюється самоврядний контроль за охороною земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, у формі: перевірок землевласників та землекористувачів щодо додержання вимог землеохоронного законодавства, шляхом розгляду звернень фізичних та юридичних осіб щодо охорони земель, а також розгляду документації із землеустрою, яка пов'язана з використанням і охороною земель. Відповідно до ст. 17 ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР органам місцевого самоврядування підконтрольні всі підприємства, установи та організації комунальної власності відповідних територіальних громад. Всі інші підприємства, установи, організації, які не перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, повинні надавати на вимогу органів місцевого самоврядування відповідну інформацію з питань, що віднесені до їх компетенції [324]. Крім цього, подання органів місцевого самоврядування, що здійснюють контроль за використанням та охороною земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, згідно зі ст. 51 ЗУ «Про

охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-III, є підставою для прийняття рішень про їх консервацію [16].

Ст. 21 та ст. 36 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII визначає, що у сфері охорони довкілля громадський контроль є складовою державного контролю [17]. Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля затверджене 27.02.2002 р. № 88 Міністерством екології та природних ресурсів України. Основні завдання громадського контролю: залучення громадськості до участі у покращенні екологічної ситуації; виявлення та запобігання порушень земельного законодавства, ліквідація їх наслідків; надання допомоги органам державного контролю з питань додержання вимог земельного законодавства [63]. Крім того, в Україні громадський контроль, тобто контроль територіальних громад, закріплений у Положенні про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля, який затверджено наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 18.12.2003 р. № 168 [70].

Таким чином, на підставі викладеного констатуємо, що сутність контролю як правової форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами полягає в тому, що контролюючий суб'єкт здійснює перевірку того, як контрольований об'єкт виконує покладені на нього обов'язки щодо охорони земель. Отже, контрольна діяльність повинна здійснюватися у встановлених законодавством межах, своєчасно, всебічно, гласно та об'єктивно. На нашу думку, особливостями контролю у сфері охорони якісного стану земель, які дозволяють виокремлювати його із інших різновидів контролю, є його предмет, а саме – суспільні відносини, які виникають у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

У зв'язку з загостренням екологічної та ресурсної ситуації в Україні, інтенсифікацією різних деградаційних явищ і процесів, необхідністю вирішення невідкладних проблем охорони та раціонального використання земель, а також з метою створення механізмів реалізації окремих статей ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III [4], ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV [16], «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-IV [12] та «Про екологічний аудит» від 24.06.2004 р. № 1862-IV [48] є потреба удосконалення та розробки нових економіко-правових механізмів раціоналізації землекористування. Одним із таких механізмів є стандартизація та нормування у сфері сталого землекористування. Комплекс еколого-економічних стандартів та норм повинен

забезпечувати нормативну основу для досягнення балансу між рівнями інтенсивності використання земель, шкідливого впливу на земельні ресурси та їх здатності до відновлення ґрунту [209, с.10]. Нормування і стандартизація у сфері охорони і використання земель є досить новим напрямом у розвитку правового регулювання земельних відносин в Україні. Відповідно до ст. 165 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III [4] та ст. 28 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV, стандартизація і нормування у сфері охорони земель полягає в забезпеченні екологічної та санітарно-гігієнічної безпеки громадян шляхом визначення вимог щодо якості землі, родючості ґрунтів і допустимого антропогенного навантаження та господарського освоєння земель [16]. Враховуючи положення ст. 1 ЗУ «Про стандартизацію» від 5.06.2014 р. № 1315-VII та ч. 2 ст. 29 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV, стандартизацію у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами слід розглядати як діяльність щодо розробки, затвердження, перевірки та перегляду нормативних документів (стандартів), які встановлюють обов'язкові вимоги до діяльності або об'єктів, що певним чином впливають чи можуть вплинути на якісний стан земель, а також вимоги до провадження окремих заходів щодо охорони земель [21; 16].

Особливістю ст. 165 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III є те, що нею визначені загальні положення нормування у сфері охорони і використання земель, що забруднені небезпечними речовинами. Так, у ч. 2 цієї статті встановлено такі нормативи у сфері охорони земель та відтворення родючості ґрунтів: 1) оптимального співвідношення земельних угідь; 2) якісного стану ґрунтів; 3) гранично допустимого забруднення ґрунтів; 4) показники деградації земель та ґрунтів [4]. Крім цього, ст. 31 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII зазначає, що нормування у сфері охорони, використання земель, проводиться з метою встановлення обов'язкових норм, правил і вимог [17].

Наразі, в системі стандартів у сфері охорони земель та відтворення родючості ґрунтів наявна висока питома вага стандартів СРСР, які зберігають свою чинність у частині, що не суперечить чинному законодавству України, і до прийняття нових стандартів України. Серед таких стандартів можна виділити: ГОСТ 17.4.1.02.-83 «Охорона природи. Ґрунти. Класифікація хімічних речовин для контролю забруднення»; ГОСТ 17.4.2.01.-81 «Охорона природи. Ґрунти. Номенклатура показників санітарного стану»; ГОСТ 17.4.2.02.-83 «Охорона природи. Ґрунти. Номенклатура показників придатності порушеного шару ґрунтів для

землювання»; ГОСТ 17.4.3.01.-83 «Охорона природи. Грунти. Паспорт ґрунтів»; ГОСТ 17.4.3.01.-83 «Охорона природи. Грунти. Загальні вимоги до відбору проб»; ГОСТ 17.4.3.02.-85 «Охорона природи. Грунти. Вимоги щодо охорони родючого шару ґрунту при здійсненні земляних робіт»; ГОСТ 17.4.3.03.-85 «Охорона природи. Грунти. Загальні вимоги до методів визначення забруднюючих речовин»; ГОСТ 17.4.3.04.-85 «Охорона природи. Грунти. Загальні вимоги до контролю та охорони від забруднення»; ГОСТ 17.5.1.02.-85 «Охорона природи. Землі. Класифікація порушених земель рекультивації»; ГОСТ 17.5.3.04.-83 «Охорона природи. Землі. Загальні вимоги до рекультивації земель»; ГОСТ 17.5.3.06-85 «Охорона природи. Землі. Вимоги до визначення норм зняття родючого шару ґрунту при здійсненні земляних робіт» [283, с.531].

За своїм змістом стандарти в галузі охорони і використання земель являють собою нормативні документи, які визначають поняття, зміст, структуру, етапи, методики, класифікації видів діяльності, метою якої є забезпечення охорони та належного використання земель. Так, відповідно до ст. 29 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV до нормативних документів із стандартизації у галузі охорони земель належать: терміни, поняття класифікації; методи, методики і засоби визначення складу та властивостей земель; вимоги до збирання, обліку, обробки, збереження, аналізу інформації про якість земель, прогнозування зміни родючості ґрунтів; вимоги щодо раціонального використання та охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; технічні умови щодо процесів та послуг у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; метрологічні норми, правила, вимоги до організації робіт; інші нормативні документи із стандартизації земель у сфері охорони земель [16]. Зауважимо, що ст. 91 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III регламентує: дотримання стандартів та нормативів у галузі використання та охорони земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, – обов'язок усіх власників земель та землекористувачів, згідно із яким землевласники та землекористувачі зобов'язані додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля, одним із яких є дотримання встановлених стандартів та нормативів, спрямованих на запобігання забруднення земель небезпечними речовинами [4].

Таким чином, за допомогою стандартів забезпечується організація виконання робіт, які необхідні для забезпечення охорони та належного використання земель, що забруднені

небезпечними речовинами в Україні. Іншими словами, стандарти визначають зміст діяльності як засобу досягнення позитивних результатів у сфері землекористування, проте для того, щоб такі засоби були ефективними, необхідно визначити мету, цілі дій, діяльності з використання та охорони земель.

Якісний стан довкілля, в тому числі і земель, сприяє безпеці життю і здоров'ю людей, тому необхідно з метою безпеки місця проживання населення слідкувати за концентрацією шкідливих речовин у ґрунтах. Гранично допустимі концентрації шкідливих речовин встановлюються як критерії фактору безпеки місця проживання людини та фіксуються у відповідних правилах і нормах. Наприклад, у сфері охорони якісного стану земель застосовуються такі нормативи ГДК: Санітарні норми допустимих концентрацій (ГДК) хімічних речовин у ґрунтах № 2264-80 від 30.10.1980 р.; Орієнтовно допустимі концентрації хімічних речовин у ґрунтах (ОДК) № 2402-81 від 10.06.1998 р.; Санітарні норми допустимих концентрацій ГДК хімічних речовин у ґрунтах № 3210-85 від 01.02.1985 р.; Санітарні норми допустимих концентрацій (ГДК) хімічних речовин у ґрунтах № 4433-87 від 30.10.1987 р. [283, с.167].

В останні роки виникає багато заперечень проти застосування цього (ГДК) показника, серед яких – відсутність даних про інтегральний вплив різних хімічних елементів, неможливість урахувати в ГДК всі можливі форми і види знаходження елементу в навколишньому середовищі, неврахування впливу материнських порід на формування розподілу елементів. Це викликає необхідність розробки комплексного нормування допустимого навантаження на навколишнє середовище. Величини ексцентриситетів екосистеми України, отримані при моделюванні, свідчать, що велике значення має охорона в першу чергу таких елементів екосистеми, як поверхневі води і ґрунти. Для їх захисту пропонується розробляти жорсткіші нормативи ГДК, оскільки вони є лімітуючими (критичними) компонентами її екосистеми [320, с.6].

Зауважимо, що державні органи в Україні всіляко заохочують власників землі і землекористувачів щодо прогресивних методів раціонального використання земель та їх охорону. Правове регулювання економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель від забруднення небезпечними речовинами здійснюється на підставі норм Земельного кодексу України, Законів України «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-

IV [16], «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 27.02.1991 р. № 791а-XII [22], «Про фермерське господарство» від 19.03.2003 р. № 973-IV [41]. Так, ст. 27 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV визначає такі шляхи стимулювання у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами: 1) надання податкових і кредитних пільг фізичним і юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи щодо захисту земель від ерозії, підвищення родючості ґрунтів; 2) звільнення землевласників і землекористувачів від плати за землю на земельні ділянки, на яких виконуються роботи з меліорації, рекультивації, консервації земель; 3) компенсування сільськогосподарським виробникам частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земель; 4) застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного і природоохоронного значення [16].

З метою охорони земель, покращення їх стану від забруднення небезпечними речовинами громадянам та юридичним особам для відновлення стану земель, порушених не з їх вини, передбачено ст. 205 ЗКУ виділення коштів державного або місцевих бюджетів. Згідно із Порядком використання коштів державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України від 27 лютого 2002 р. № 58/136 [61] (далі – Порядок) і Положенням про умови проведення конкурсу на надання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель, затвердженого наказом Міністерства аграрної політики України від 31 липня 2002 р. № 216 [60] вони виділяються на: відновлення земель, оплату робіт з докорінного поліпшення земель. У Порядку, що описується, нас цікавлять в основному п.п. 1.4., 1.5. зазначеного підзаконного акту. Згідно з п. 1.4. бюджетні кошти використовуються виключно на проведення заходів з хімічної меліорації ґрунтів; не відповідають вимогам сьогодення й умови надання цих коштів (п. 1.5.). У пункті 2.1. Порядку встановлено, що виділення коштів державного або місцевого бюджету на відновлення стану земель здійснюється на конкурсній основі; тоді як бути тим, хто з певних причин не мав можливості бути учасником конкурсу, або ж це фізична особа, яка використовує земельну ділянку, яка потребує поліпшення. На нашу думку, зазначений Порядок потребує удосконалення в частині розширення кола осіб, які можуть бути

учасниками екологічного стимулювання, а також перелік заходів по відновленню якісного стану земель, що оплачується за рахунок бюджетних коштів [61].

Отже, чинним законодавством України у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами передбачена можливість економічного стимулювання для відновлення попереднього стану земель. Зауважимо, що земельна ділянка може зазнати такого забруднення чи псування, коли відновлення попереднього стану є неможливим. У такій ситуації, як нам видається, було б доцільним подальше використання такої земельної ділянки з іншою метою, тобто за іншим цільовим призначенням. Пропонуємо удосконалити п. «б» ст. 205 ЗКУ, зазначивши, що виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам здійснюється для відновлення попереднього стану земель, приведення їх у стан, придатний для подальшого використання за іншим цільовим призначенням. Значно ефективнішим є шлях економічного стимулювання, коли за допомогою різноманітних важелів (платежів, податкових пільг і цін на продукцію) держава робить більш прибутковим раціональне використання земель, дотримання земельного законодавства, ніж його порушення. Правовою підставою для розгляду питання про економічне стимулювання заходів щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є заява чи клопотання землевласників і землекористувачів до органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування, які здійснюють регулювання у сфері охорони земель, за місцезнаходженням земельної ділянки.

Зосередимо нашу увагу на тезі, що найкращих результатів можна досягти при розумному поєднанні економічної зацікавленості з достатньо жорстким контролем та позаекономічним примусом дотримання екології землекористування [209, с.10]. Так, економічне стимулювання у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні – це комплекс заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості власників землі, землекористувачів, підприємств боронити землі від негативних техногенних впливів. Проте ЗКУ не містить правових норм, які б передбачали процесуально-правове регулювання таких важливих засобів та одночасно й правової форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, як економічне стимулювання. ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV лише зазначає, що порядок економічного стимулювання заходів щодо охорони земель встановлюється КМУ [16]. Частково дані заходи врегульовані в інших

нормативних актах, зокрема, у зазначеному вище Порядку використання коштів державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель [61].

Важливим засобом забезпечення належного використання земель, що забруднені небезпечними речовинами, є їх моніторинг. Він являє собою врегульовану нормами права діяльність уповноважених органів влади щодо організації та проведення систематичних спостережень за якісним станом земель та динамікою його розвитку з метою виявлення та фіксації, а також використання отриманої інформації про якісний стан угідь для вжиття заходів з метою збереження та планомірного підвищення якісних характеристик сільськогосподарських земель як засобу аграрного виробництва та фактору якості агроландшафтів і збереження агробіорізноманіття [263, с.194]. Правовою основою для здійснення моніторингу земель є основні положення ЗКУ [4], ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» [17], «Про охорону земель» [16], «Про меліорацію земель» [31], «Про державний контроль за використанням та охороною земель» [12] та інші нормативні акти, у тому числі і Положення про моніторинг земель, що затверджене постановою КМУ від 20 серпня 1993 р. за № 661 [56].

Здійснення моніторингу земель передбачає системний підхід як до об'єкта дослідження – території, так і до предмета вивчення – способів спостереження за станом земель, а також змінами в їхній структурі. Системний підхід є напрямом методології, основою якого є розгляд об'єктів як систем, що орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення різноманітних типів зв'язків у ньому та зведення їх в єдину теоретичну картину [292, с.179]. Слід зазначити, що відповідно до ст. 29 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV вимоги до збирання, обліку, обробки, збереження, аналізу інформації про якість земель та прогнозування зміни родючості ґрунтів віднесені до нормативних документів із стандартизації у сфері охорони земель [16]. Отримана в процесі ведення моніторингу інформація про стан земельних ресурсів та їх використання зберігається в архівах і банках даних автоматизованої системи. Оперативні зведення, наукові прогнози і рекомендації, що складаються на основі зібраної інформації результатів оцінки земель, надаються до місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого та регіонального самоврядування, інших державних органів для вжиття заходів щодо попередження і ліквідації наслідків негативних процесів. Досліджені і зібрані матеріали моніторингу земель об'єктивно характеризують

фізичні, хімічні, біологічні процеси в навколишньому середовищі, рівень забруднення ґрунтів, і саме це дає можливість органам державного управління пред'являти певні вимоги до землекористувачів з усунення правопорушень у сфері використання й охорони земель

Структура моніторингу земель складається із систематичних спостережень за станом земель (агрохімічна паспортизація земельних ділянок, зйомки, обстеження і вишукування), виявлення змін у ньому, а також проведення оцінки: стану використання земельних ділянок; процесів, пов'язаних зі змінами родючості ґрунтів (розвиток водної і вітрової ерозії, втрата гумусу, погіршення структури ґрунту, заболочення і засолення), заростання сільськогосподарських угідь, забруднення земель пестицидами, важкими металами, радіонуклідами та іншими токсичними речовинами; стану берегових ліній річок, озер, морів, заток, водосховищ, лиманів, гідротехнічних споруд; процесів, пов'язаних з утворенням ярів, зсувів сільовими потоками, землетрусами, карстовими, кріогенними та іншими явищами; стану земель населених пунктів, територій, зайнятих нафтогазовидобувними об'єктами, очисними спорудами, гноєсховищами, складами паливно-мастильних матеріалів, добрив, стоянками автогранспорту, захороненням токсичних промислових відходів і радіоактивних матеріалів, а також іншими промисловими об'єктами [56]. Отже, моніторинг земель має ініціювати природоохоронний, ресурсозберігаючий та відтворювальний характер раціонального використання земель з метою збереження ґрунтів і обмеження негативного впливу на них.

Як складова загальнодержавної макросистеми моніторингу навколишнього природного середовища система моніторингу земель створюється для забезпечення органів державного управління та науково-виробничих організацій необхідною, своєчасною та достовірною інформацією. Моніторинг земель залежно від мети спостереження та ступеня охоплення територій поділяється на: 1) національний – на всіх землях у межах території України; 2) регіональний – на територіях міст, селищ, сіл, що характеризуються подібністю чи єдністю фізико-географічних, екологічних та економічних умов; 3) локальний – на окремих земельних ділянках та окремих частинах ландшафтно-екологічних комплексів [57].

Складовою моніторингу земель є моніторинг ґрунтів, який передбачає систему постійного спостереження, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналіз інформації про зміни показників якісного стану ґрунтів та їх родючості. Аналіз досліджених

матеріалів про зміни показників стану ґрунтів сприятиме розробленню необхідних науково обґрунтованих рекомендацій з метою попередження, відвернення чи усунення наслідків негативних процесів [56]. Зауважимо, що моніторинг якості ґрунтів повинен включати не тільки контроль джерел і їх рівні забруднення, а й аналіз діючих на них факторів техногенезу, а також наслідки впливу на них різних забруднювачів. Саме тому у складі державного реєстру земель України необхідно створити реєстр потенційно забруднених земель.

Моніторинг земель має вагоме значення, яке полягає в наступному: аналізі, оцінці впливу людської діяльності на ґрунти з урахуванням особливостей землекористування; наявності цінних сільськогосподарських угідь; біологічного, хімічного, радіоактивного забруднення; виникнення небезпечних інженерно-геологічних процесів і явищ, а також інших чинників, що негативно впливають на якісний стан земель і ґрунтів. Зауважимо, при оцінці різних негативних впливів на стан ґрунтів в ході проведення моніторингу, слід враховувати: види ґрунтів, характеристики їхнього гумусового складу, накопичення і міграцію в них небезпечних речовин, родючість і ступінь розвитку процесів деградації ґрунтів. Результати моніторингу земель дають змогу дослідити й обґрунтувати необхідні заходи щодо запобігання або зменшення негативних впливів на ґрунти і зниження їхньої родючості, з рекультивації земель, які тимчасово вилучаються з використання, проведення робіт з поліпшення якості малопродуктивних земель [293, с.8]. З огляду на таку ситуацію, в якій опинилися землі, що забруднені небезпечними речовинами, стає нагальною потреба у створенні діючої інформаційної системи обліку (спостереження, порівняння, вимірювання), інвентаризації і прогнозування стану земельних угідь з метою виявлення і фіксації у них змін на тлі природних і антропогенних процесів.

В оптимальному варіанті інформація, одержувана в ході моніторингових досліджень ґрунтів, повинна в повному обсязі забезпечувати характеристику як їх природних, так і техногенних аналогів у межах досліджуваного регіону, а також повну картину всього комплексу процесів, що відбуваються в аналізованих ґрунтових ценозах. Іншими словами, узагальнення характеристик природних і техногенних особливостей ґрунтів припускає інвентаризацію джерел забруднення, а також районування території з інтенсивності техногенного навантаження, що, у свою чергу, забезпечить оцінку виниклих проблемних (критичних) ситуацій. Така інформація дасть уявлення не тільки про характер поширення

техногенних забруднень і про здатність ґрунтових систем самоочищуватися, але і дозволить оцінити їхню екологічну ємність стосовно забруднюючих речовин, що досить важливо, зокрема, для розробки критеріїв екологічного навантаження [155, с.53].

Класифікація видів антропогенного навантаження на землі має визначати не тільки їх видові відмінності, але і їх рівень навантаження, оскільки мета моніторингу – встановити чітко критерії допустимого рівня забруднення земель, визначивши межі, перевищення яких призводило б до негативних наслідків відносно стану земель і ландшафтів. Саме тому дані моніторингу, виходячи із завдання управління земельними ресурсами, повинні бути прямо або опосередковано пов'язані з антропогенними діями, які призводять до зміни в ландшафтах. Відповідно до цього і види антропогенних навантажень теж пов'язані з цільовим призначенням земель [292, с.168]. За цими оцінками визначається категорія земель з різними антропогенними навантаженням і встановлюється напруженість еколого-господарського стану території, що дозволяє правильно планувати і розміщати на ній об'єкти з урахуванням правил і норм охорони земель, що забруднені небезпечними речовинами.

Найважливішим інструментом державного управління земельним фондом є Державний земельний кадастр, який забезпечує прийняття науково обґрунтованих рішень у галузі організації раціонального використання та охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, тому наступною правовою формою охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є ведення Державного земельного кадастру, яке об'єктивно обумовлено метою охорони земель. Термін «кадастр» французькою – *cadastre*, а від давньогрецької – *реєстр*. Земельний кадастр – систематизований банк, у якому міститься сукупність даних щодо обліку та економічної оцінки землі для планомірного та найефективнішого її використання як об'єкта охорони [292, с.172].

З-поміж складових частин державного земельного кадастру ст. 196 ЗКУ, з огляду на правову охорону земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні, вагоме значення, з нашої точки зору, належить обліку якості земель. Метою державного земельного кадастру у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні є і забезпечення необхідною інформацією всіх зацікавлених осіб. Інформаційна база для ведення Державного земельного кадастру в сучасних умовах є значною мірою неповною, оскільки не забезпечується повнота відомостей про всі земельні ділянки, можлива і неспростована

інформація про них, не застосовується єдина система просторових координат, є низка інших проблем. Одним із заходів, що покращує ведення Державного земельного кадастру, є проведення картографування та інвентаризації земель, що забруднені небезпечними речовинами. При картографуванні на підставі аналізу тематичних карт і карт господарського освоєння земель необхідно встановити перелік та місця реалізації заходів з охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, а також необхідно вказати джерела та зони техногенного забруднення і трансформації на контрольованій території, проаналізувати ступінь небезпеки, навести перелік заходів, які необхідно впровадити для усунення або зменшення дії забруднювачів. У відповідності до ч. 5 ст. 21 ЗУ «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 р. № 3613-VI відомості про обмеження у використанні земель, у тому числі і забруднених небезпечними речовинами, вносяться до Державного земельного кадастру на підставі матеріалів органів, що здійснюють регулювання у сфері землеустрою (схеми, проекти) щодо організації адміністративно-територіальних одиниць, встановленні меж територій природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного, лісгосподарського призначення, земель водного фонду та водоохоронних зон, обмежень у використанні земель та їх режимоутворюючих об'єктів. Вважаємо за необхідне доповнити ст. 21 даного Закону положенням про те, що відомості щодо земель, забруднених небезпечними речовинами, вносяться до Державного земельного кадастру на підставі результатів, отриманих у процесі проведення екологічної експертизи і моніторингу цих земель.

Однією із правових форм охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є встановлення заборон та обмежень на діяльність, що може негативно вплинути на якісний стан земель, яка передбачає обмеження прав на землю. Обмеження права на землю, це: 1) встановлена відповідно до діючого законодавства заборона на діяльність або покладання на суб'єктів права додаткових зобов'язань, вимог, приписів з приводу неналежного використання земельних ділянок; 2) форма закріплення у законодавстві меж реалізації суб'єктивних земельних прав. Право на земельну ділянку згідно зі ст. 111 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III, з огляду на правову охорону земель від забруднення небезпечними речовинами, може бути обмежено шляхом встановлення: заборони на провадження окремих видів діяльності; умов додержання природоохоронних вимог або виконання визначених робіт [4]. Встановлення

заборони на провадження окремих видів діяльності регламентується як Земельним кодексом України, так і іншими законодавчими актами. Згідно зі ст.ст. 48, 52 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III на землях оздоровчого, рекреаційного призначення забороняється господарська або інша діяльність, що суперечить цільовому призначенню цих земель або може негативно вплинути чи впливає на природний (а отже, – і якісний) стан цих земель [4].

Досліджуючи чинне законодавство України, доходимо висновків: 1) законодавчі акти містять відповідні норми у галузі правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в процесі землекористування; 2) аграрне законодавство містить норми агротехніки та культури землеробства, метою яких є попередження забруднення ґрунтів; 3) екологічне законодавство – норми про охорону земель від засмічення, забруднення шкідливими речовинами тощо; 4) земельне законодавство – норми, спрямовані на захист земель від ерозії, селів, підтоплення, заболочування тощо; 5) господарське законодавство – норми, які спрямовані на охорону земель від забруднення відходами промислового виробництва [16]. В юридичній науковій літературі процес реалізації таких заходів поділяється на два етапи: частина обов'язкових заходів повинна бути реалізована з початком господарської діяльності суб'єкта, незалежно від загрози настання негативних наслідків, а інша частина – з моменту виникнення такої загрози. З нашої точки зору, можна виділити і третій етап, суть якого полягає у здійсненні відповідних землеохоронних заходів, які спрямовані безпосередньо на ліквідацію тих негативних наслідків, що сталися. При здійсненні господарської діяльності комплекс заходів щодо обмеження прав на земельну ділянку визначається шляхом встановлення умов щодо додержання природоохоронного законодавства. Звернемо нашу увагу на те, що всі ці обов'язкові умови землекористування випливають із загальних обов'язків для всіх землевласників та землекористувачів, а саме ст.ст. 91 і 96 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III зобов'язують додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля [4].

У доктрині земельного права України деякі вчені-юристи пропонують обмеження прав на землю здійснювати не введенням заборони на вчинення певних дій, а покладанням на суб'єкта земельних відносин певних обов'язків відносно володіння, користування, розпорядження земельними ділянками. На думку В.В. Носіка, обмеження права власності на земельні ділянки доцільно розглядати як самостійний вид земельних правовідносин, що

виникають на підставі юридичних фактів, визначених у законі чи договорі у випадках, передбачених законом. Вони стосуються суб'єкта права і спрямовані на вчинення землевласником певних дій з метою забезпечення права третіх осіб. Натомість, обтяження права власності на землю характеризуються такими ознаками: стосуються земельної ділянки як об'єкта права; встановлюються з метою забезпечення інтересів третіх осіб у такій ділянці, в порядку, передбаченому законом чи договором; поєднуються з правами третіх осіб, що ускладнює, утруднює, перешкоджає власнику вільно здійснювати свої правомочності, накладає на власника тягар зайвих обов'язків, пов'язаних із використанням такої ділянки чи з необхідністю звільнення земельної ділянки від обмежувальних умов [239, с.245-246], а В.К. Гуревський поділяє обмеження за змістом правовідносин на: 1) ті, які надають право користуватись чужою земельною ділянкою; 2) ті, які забороняють здійснювати певні дії на власній земельній ділянці; 3) ті, які є поєднанням перших та других [122, с.346].

Як слушно зазначає Т.Є. Харитонova, говорити про обмеження права власності слід у тому сенсі, що «наявність таких обмежень дозволяє інакше характеризувати абсолютність речових прав на майно. На її думку, в сучасних умовах немає підстав говорити про абсолютний характер речових прав на землю і земельні ділянки з огляду на фізичні і юридичні ознаки землі як об'єкта правовідносин, а також з огляду на функціональне призначення землі у природі, економіці й суспільстві» [303, с.164]. У ст. 110 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III закріплено, що обмеження права власності може бути визначено на всю земельну ділянку або окрему її частину. Однак важко собі уявити, як можуть здійснюватися землеохоронні заходи, раціональне та екологічнобезпечне використання землі чи застосування екологічно безпечних технологій обробітку ґрунтів не на всій земельній ділянці, а тільки на її частині. Отже, під встановленням заборон та обмежень на діяльність, що може негативно вплинути на якісний стан земельних ресурсів, необхідно розуміти покладання певних юридичних обов'язків на суб'єктів шляхом вчинення деяких дій або утримання від здійснення деяких дій, передбачених земельним законодавством для відповідних земельних ділянок, які пов'язані із використанням останніх.

На основі аналізу вищевикладеного матеріалу зробимо такий висновок, що під правовою формою охорони земель від забруднення небезпечними речовинами слід розуміти процесуальний порядок, закріплений в правовій нормі, що сприяє реалізації правових

приписів, вимог, повноважень, заходів, діяльності щодо збереження якісного стану земель, а також має обов'язковий характер і відповідний вплив на вирішення проблем охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні [256, с.175].

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що за своїм характером і змістом правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні досить різноманітні, кожна з них має різний рівень ефективності у розв'язанні зазначеної проблеми. Однак зазначимо, що кожна із правових форм спроможна вирішити лише якусь частину проблеми, а не всю проблему взагалі, звідси, окремо одна від одної вони не вирішують до кінця проблеми у сфері правової охорони земель, у тому числі, від забруднення небезпечними речовинами.

2.4. Юридична відповідальність за порушення вимог законодавства щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами

У структурі механізму забезпечення ефективного використання природних ресурсів важлива роль належить блоку правових норм, що встановлюють юридичну відповідальність. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства – важлива складова правового забезпечення раціонального використання та охорони земель, у тому числі від забруднення небезпечними речовинами в Україні. Юридична відповідальність в аспекті правового явища досліджувалась з різних позицій. Усе різноманіття визначень юридичної відповідальності в літературі можна звести фактично до двох підходів – широкого та вузького. У першому випадку йдеться про застосування юридичних (негативних) заходів до правопорушника або про неухильне суворе гранично ініціативне виконання всіх обов'язків. У другому – покладення обов'язку, який до вчинення правопорушення не існував та виник лише у зв'язку з правопорушенням, або позбавлення існуючого права [229, с.403-404].

Аналізуючи законодавство щодо охорони природних ресурсів, у тому числі земельних, В.В. Петров, зокрема, писав, що «еколого-правова відповідальність – комплексний міжгалузевий інститут права, що передбачає дві групи норм і відповідних їм правопорушень: 1) ті, що виникли внаслідок порушень норм природоохоронного законодавства щодо охорони, раціонального використання та відтворення природних ресурсів (природоохоронні

відносини); 2) ті, що тривають у зв'язку із застосуванням санкцій відповідальності (кримінальної, адміністративної, цивільної) за скоєне порушення» [249, с.215]. В основу даного дисертаційного дослідження покладено найбільш широке трактування юридичної відповідальності, запропоноване С.Н. Братусем, як «державно-примусового застосування до правопорушника будь-яких несприятливих заходів» [126, с.83]. У той же час варто підкреслити, що юридична відповідальність у галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є не єдиним правовим засобом примусу щодо виконання землеохоронних вимог. Негативні зміни якості земельних ресурсів відбуваються внаслідок різноманітних порушень земельного законодавства. Досягти покращення стану використання і охорони земельних ресурсів можливо, зокрема, при ефективному застосуванні заходів юридичної відповідальності. Юридична відповідальність може настати лише за наявності певного юридичного факту – факту вчинення правопорушення, що є єдиною підставою юридичної відповідальності. Наявність фактичної підстави юридичної відповідальності, тобто самого правопорушення, зумовлює формування правовідносин відповідальності, але виникнення цих відносин пов'язане з необхідністю того, що модель конкретного правопорушення була передбачена у правовій нормі.

Юридичною підставою відповідальності у зазначеній сфері виступають відповідні нормативні приписи. Саме вони чітко фіксують елементи складу правопорушення і містять його юридичні ознаки. Крім того, необхідним є правозастосовний акт, в якому дається не лише об'єктивна і всебічна оцінка обставин та особи, що вчинила земельне правопорушення, але й міститься юридична кваліфікація її діяння та мотивоване юридичне рішення. Необхідною підставою для застосування заходів примусового впливу та притягнення особи до юридичної відповідальності за порушення земельного законодавства є вчинення нею земельного правопорушення. Тому проблеми юридичної відповідальності у теоретичному і практичному розумінні пов'язані із правопорушенням. Так, професор Н.І. Титова зазначила, що «юридична відповідальність є логічно-правовим наслідком неправомірної поведінки особи, що суперечить регулятивному припису правової норми, тобто підставою юридичної відповідальності є правопорушення земельного законодавства, тобто – винне, протиправне діяння, що заподіює шкоду суспільству, державі та вчинене праводієздагною особою» [294, с.30-35]. В залежності від виду правопорушення земельного законодавства, відсутності чи

завданні майнової шкоди вчиненим правопорушенням, а також ступеня суспільної шкідливості, до порушника можуть застосовуватися різні види юридичної відповідальності: дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова, кримінальна.

Відома й інша класифікація юридичної відповідальності – негативна, або ретроспективна, і позитивна. Перший вид юридичної відповідальності пов’язаний зі скоєнням правопорушення і супроводжується негативними наслідками для винної особи. У літературі з загально теоретичної юриспруденції ретроспективна юридична відповідальність розуміється як: поєднаний із засудженням примус до виконання вимог закону [280, с.6]; застосування санкцій порушеної правової норми [213, с. 102-103]; обов’язок, що примусово виконується [127, с.4]; правовідносини між державою та особою, що терпить несприятливі наслідки [241, с.396] чи штрафні санкції до правопорушників [110, с.272]; застосування до правопорушника передбаченої санкції правової норми примусового заходу [110, с.277]; застосування примусових заходів відбудовного порядку і покарання винних [121, с.469]. Другий – виникає з юридичного обов’язку відповідних суб’єктів здійснювати позитивні, корисні для суспільства функції й реалізується у регулятивних правовідносинах [164, с.104]. У сфері охорони природних ресурсів, зокрема і земельних, варто дотримуватись загальних підходів до розуміння позитивної юридичної відповідальності. Позитивна відповідальність – волевиявлення самої особи, що порушила правові норми у землеохоронній сфері, в подальшому сумлінно виконувати свої повноваження і обов’язки, дотримуватися виконання правових норм відповідно до вимог Земельного кодексу України щодо охорони якісного стану земель. Отже, зробимо висновок: позитивна відповідальність у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами – це форма добровільного виконання у цій сфері фізичними та юридичними особами обов’язків, приписів, які закріплені у правових нормах.

Реалізація юридичної відповідальності у сфері охорони земель, зокрема і від забруднення, передбачає застосування і ретроспективної (негативної) відповідальності за порушення вимог земельного законодавства. При розгляді змісту охоронних правовідносин найбільші труднощі викликає розуміння ретроспективної відповідальності. За підсумками цих досліджень ми дійшли висновку, що ретроспективна відповідальність – це визначений вид і міра належної поведінки, передбачені санкцією реалізованої правової норми за вчинене правопорушення [231, с.93]. Отже, ретроспективна юридична відповідальність є елементом

змісту охоронних правовідносин, виникає й існує в органічній з ними єдності. Підставою застосування такої відповідальності є, власне протиправне діяння винного, у якому містяться всі ознаки складу конкретного правопорушення, перелік яких відносно охорони земель визначено в ст. 211 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III. Основні правопорушення, за які винні особи несуть ретроспективну юридичну відповідальність такі: псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами; розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на якісний стан земель; невиконання вимог щодо використання земель не за призначенням; невиконання обов'язків щодо приведення земель у стан, придатний для використання за призначенням; непроведення рекультивації порушених земель; невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту; використання земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва без затверджених проектів землеустрою, що забезпечують еколого-економічне впорядкування угідь [4].

Зауважимо, що види правопорушень у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами закріплені і у спеціальних актах, які на перший погляд, не стосуються даної теми, а фактично – містять їх. Так, у ЗУ «Про природно-заповідний фонд України» від 16.02.1992 р. № 2456-XII встановлена відповідальність за забруднення земель природно-заповідного фонду у разі: перевищення допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів, а також антропогенних навантажень на території та об'єкти ПЗФ; псування природних територій та об'єктів ПЗФ [23], а в ч. 2 ст. 20 ЗУ «Про пестициди і агрохімікати» від 02.03.1995 р. № 86/95-ВР встановлюється відповідальність для винних осіб у забрудненні пестицидами, агрохімікатами понад допустимі рівні сільськогосподарської сировини, ґрунту, води, повітря [20].

Земельні правопорушення, за скоєння яких настає юридична відповідальність, характеризуються специфічними ознаками. По-перше, вони завжди пов'язані із землею, її станом, наприклад, розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель. По-друге, до земельних правопорушень відносяться ті правопорушення, зв'язок із землею яких є безпосереднім. У земельно-правовій літературі

ствердилось положення, згідно з яким земельні правопорушення мають такі ознаки: об'єкт правопорушення; об'єктивна сторона правопорушення; суб'єкт правопорушення; суб'єктивна сторона правопорушення. У загальній теорії права об'єктом правопорушення визначається правове благо [137, с.64]; соціальні цінності [300, с.3; 301, с.71-73] і суспільні відносини, що перебувають під охороною закону [285, с.139; 307, с.216]. З огляду на те, що забруднення земель негативно впливає на критерії якості складу земель та ґрунтів, які визначають їх придатність для використання за призначенням, об'єктом правопорушення, пов'язаного із забрудненням земель небезпечними речовинами, є якісний стан земель, оскільки стан земель впливає на життя і здоров'я людей, тобто вони знаходяться у постійному взаємозв'язку, який дозволяє в якості об'єкта земельного правопорушення виділити також життя та здоров'я людей. Отже, якісний, екологічно безпечний стан земель для життя і здоров'я людей є об'єктом забруднення земель небезпечними речовинами в Україні.

Об'єктивна сторона земельного правопорушення - це протиправне діяння, що посягає на порядок охорони земель. Це діяння (дія чи бездіяльність), яке за своєю природою є суспільно шкідливим. Об'єктивна сторона має такі ознаки: протиправність дії або бездіяльності відносно земельних ресурсів; спричинення шкоди або загроза її спричинення якісному стану земельних ресурсів; причинний зв'язок, який поглядає між протиправним діянням та забрудненням земель небезпечними речовинами. Протиправність – суттєва ознака земельного правопорушення, це діяння, що порушує встановлені норми права щодо землекористування, що призводить до забруднення земель небезпечними речовинами в Україні. Так, наприклад, зберігання та видалення відходів повинне здійснюватися за наявності спеціальних дозволів у місцях, визначених органами місцевого самоврядування з урахуванням вимог законодавства. Це закріплено у ст. 3 ЗУ «Про відходи» від 5.03.1998 р. № 187/98-ВР. У ній наголошується на тому, що протиправна поведінка правопорушника, яка полягає у порушенні порядку охорони якісного стану земель є соціально шкідливою, оскільки винна особа своєю шкідливою дією або бездіяльністю порушує законодавчо встановлені основні принципи охорони земель [11].

Аналізуючи положення ст. 1 ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-IV ми визначили, що неправомірною дією щодо якісного стану земель може проявлятися у таких основних формах: забруднення земель

хімічними, біологічними, радіоактивним речовинами та іншими небезпечними речовинами; засмічення відходами; використання земель не за призначенням, а також способами, що погіршують їх якісний стан. Забруднення земельних ресурсів небезпечними речовинами в Україні може здійснюватись і шляхом бездіяльності, тобто невчиненням чи невиконанням відповідних заходів, які землекористувач зобов'язаний був учинити у сфері охорони якісного стану земельних ресурсів, невчинення яких призводить не тільки до забруднення земельних ресурсів, а й створюють реальну небезпеку для довкілля, життя і здоров'я людей. Як приклад можна навести відсутність техніко-економічного обґрунтування проектів, проектно-кошторисної документації відносно заходів щодо попередження забруднення земель [12].

Однією із суттєвих ознак забруднення земель як неправомірного діяння є суспільна небезпека, оскільки забруднення земель небезпечними речовинами може стати причиною створення суспільної небезпеки, наприклад, для довкілля, для життя і здоров'я людей. При цьому необхідно мати на увазі, що при визначенні ступеня суспільної небезпеки необхідно враховувати не лише настання реальних шкідливих наслідків, але і тих, які могли настати. Небезпека для довкілля може проявлятися в настанні або загрозі настання таких наслідків, як загибель рослин чи тварин; деградація земель; зменшення ґрунтового покриву тощо. На нашу думку, суспільна небезпека забруднення земель небезпечними речовинами може розглядатися і в юридичному, і в майновому аспектах. Юридичний аспект небезпечності забруднення земель шкідливими і небезпечними речовинами проявляється не тільки в порушенні порядку охорони земель, а й в порушенні прав громадян на безпечне навколишнє природне середовище взагалі, що створює реальну загрозу життю, здоров'ю, працездатності не тільки нинішньому поколінню, а й майбутнім поколінням. Так, наприклад, небезпека для життя і здоров'я людей може проявлятися шляхом впливу таких факторів середовища життєдіяльності, які створюють реальну шкоду життю і здоров'ю майбутніх поколінь. Майновий аспект небезпечності забруднення земель простежується в заподіянні майнової шкоди як учасникам земельних правовідносин, так і земельним ресурсам. Так, взагалі, безгосподарське використання земель, тобто неналежне виконання обов'язків щодо земель, – це результат тривалого зниження, повної чи часткової втрати родючості земель, виведення їх із сільськогосподарського обігу, порушення структури ґрунту, що і тягне за собою настання відповідних майнових збитків.

Шкода, заподіяна земельним ресурсам як складової довкілля, має свої особливості. Шкода, яка зумовлена порушенням законодавства у сфері охорони земель, проявляється в різноманітних і своєрідних формах. Вона може виступати як зменшення ресурсів природи шляхом їх знищення, пошкодження, як негативні зміни в результаті впливу на неї людської діяльності, створення умов, що порушують екологічну рівновагу тощо. В разі забруднення земель заподіяна шкода проявляється як в економічному, так і в екологічному аспекті.

Таким чином, протиправна шкода, що є наслідком вчинення таких земельних правопорушень, як забруднення земель небезпечними речовинами, введення в експлуатацію об'єктів, що негативно впливають на стан земель, та інших правопорушень, пов'язаних з невиконанням вимог законодавства щодо охорони якісного стану земель, на нашу думку, одночасно є шкодою економічною і екологічною. У той час, як екологічна шкода порушує екологічні інтереси суспільства та процеси, які відбуваються в біосфері, економічна шкода має своїм об'єктом майнові інтереси конкретного землевласника й землекористувача та проявляється в заподіянні їм прямих і непрямих збитків. Шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства України про охорону земель, підлягає відшкодуванню в повному обсязі (ст. 56 ЗУ «Про охорону земель»), включаючи неодержані доходи за час тимчасового невикористання земельної ділянки (ст. 156 ЗКУ України).

Суттєвою ознакою об'єктивної сторони правопорушення щодо охорони якісного стану земель є наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і шкідливими наслідками. Причинно-наслідковий зв'язок передбачає, що між поведінкою заподіювача шкоди і шкодою, що настала, є зв'язок причини і наслідку, тобто шкода повинна виступати як об'єктивний наслідок негативної поведінки заподіювача шкоди.

Наступною складовою земельного правопорушення є суб'єкт. Суб'єктами можуть виступати підприємства, установи, організації, засновані на різних формах власності та різних організаційно-правових формах, посадові особи, громадяни, особи без громадянства, іноземці, іноземні юридичні особи. У правовідносинах юридичної відповідальності їм протистоять органи державного земельного контролю та правоохоронні органи. Вирішуючи питання про застосування правових санкцій, необхідно з'ясувати правомірність їх застосування до конкретної особи.

Самостійним елементом земельного правопорушення є суб'єктивна сторона. Суб'єктивну сторону зазначеного правопорушення становить вина, яка може бути як навмисною, так і необережною. Державно-правова теорія і правозастосовна практика виходить із того, що не будь-яке протиправне діяння варто вважати правопорушенням, а лише те, котре здійснюється з вини особи, тобто вина відображає психічне відношення особи до вчиненої неправомірної дії чи бездіяльності, а також до заподіяних шкідливих наслідків: мотиви і цілі діяльності правопорушника можуть бути різноманітні, зокрема, нехтування землеохоронним законодавством при здійсненні господарських проєктів. Це може проявлятися, насамперед, в забрудненні земель відходами виробництва, у недотриманні порядку рекультивації земель відходами виробництва, у недотриманні порядку проведення рекультивації земель після закінчення господарських робіт, знищення родючого шару ґрунту при проведенні певних господарських робіт, знищення родючості ґрунтів при будівництві.

З нашої точки зору, переважна більшість правопорушень щодо забруднення земель небезпечними речовинами здійснюється з непрямым наміром. Це пов'язано з тим, що винна особа, задовольняючи свої економічні потреби, не ставить перед собою мети завдавати шкоди безпосередньо якісному стану земель. Разом з тим, зауважимо, що у діючому законодавстві України ствердилась позиція, згідно з якою шкода, завдана правомірними діями, відшкодовується у випадках, визначених законодавством. Зокрема, такі випадки передбачені ст. 72 ЗУ «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02.1995 р. № 39/95-ВР [45], ч. 3 ст. 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII [17]. Згідно зі ст. 1171 ЦКУ, шкода, завдана у стані крайньої необхідності, також повинна відшкодовуватися. Так, дії, які призвели до забруднення земель небезпечними речовинами, необхідно розглядати як правомірні, якщо вони вчинені у такому стані. Однак особа, яка завдала шкоду якісному стану земель, повинна її відшкодувати [9].

Таким чином, підставою для відповідальності особи у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами можуть бути як правомірні дії (дії без наявності вини), так і земельне правопорушення, яке треба кваліфікувати як винне, протиправне, небезпечне діяння (дію або бездіяльність), що призводить до негативного впливу на якість стану земель, а це зумовлює їх непридатність для подальшого використання за цільовим призначенням,

порушення екологічної рівноваги в екосистемі, що, безумовно, впливає чи може вплинути на стан здоров'я і життя людей.

Проведене дослідження дає можливість виділити такі особливості юридичної відповідальності у сфері охорони земель від забруднення: 1) підставою відповідальності є вчинення як правомірних дій, тобто без наявності вини особи, так і земельного правопорушення, об'єктом посягання якого є якісний, екологічно безпечний стан земель для життя і здоров'я людей; 2) реалізується в аспекті правовідносин; 3) передбачає застосування заходів державного примусу; 4) передбачає відшкодування шкоди, завданої якісному стану земель, іншим елементам навколишнього природного середовища, здоров'ю людей, а у деяких випадках – майну громадян, юридичних осіб, державі; 5) може мати місце відшкодування збитків, завданих якісному стану земель та ґрунтів, у натуральній формі шляхом виконання робіт по відновленню порушеного стану земель; 6) застосовується певний механізм її реалізації, характер якого залежить від виду правопорушення та який притаманний для конкретного виду юридичної відповідальності.

Згідно із ч. 1 ст. 211 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III громадяни та юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність за вчинені земельні правопорушення відповідно до законодавства. Зауважимо, що дана стаття ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III прямо не передбачає можливість застосування до осіб, винних у вчиненні правопорушення щодо якісного стану земель, дисциплінарної відповідальності [4]. В той же час ст. 56 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV не виключає такої можливості, тобто фізичні або посадові особи, які винні у порушенні законодавства про охорону земель, поряд із зазначеними вище видами відповідальності можуть нести також і дисциплінарну відповідальність. Крім цього, застосування заходів дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від відшкодування шкоди, заподіяної земельним ресурсам [16].

Серед видів юридичної відповідальності за земельні правопорушення, в тому числі й ті, що пов'язані із псуванням сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забрудненням хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засміченням промисловими, побутовими та іншими відходами, ст. 211 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III виділяє цивільну відповідальність. У зв'язку з цим, необхідно сказати про широке застосування цивільно-

правової відповідальності, пов'язаної з відшкодуванням майнової шкоди, завданої вже вчиненим екологічним правопорушенням. Тут діє механізм стягнення збитків з окремих громадян та організацій, винних в порушенні правових вимог охорони навколишнього середовища і заподіяної своїми неправомірними діями майнової шкоди державі, підприємствам, установам, організаціям або окремим громадянам [195, с.26].

Розглядаючи цивільно-правову відповідальність маємо на увазі, що під нею розуміють застосування до правопорушника в інтересах іншої особи встановлених договором чи законом заходів впливу, які тягнуть за собою не вигідні наслідки майнового характеру, а саме: сплату неустойки, відшкодування збитків і відшкодування шкоди. Особливість цієї відповідальності у сфері охорони навколишнього природного середовища, у тому числі і в області земельних ресурсів, полягає у порядку визначення, способі підрахунків завданих збитків, який має прикладне значення. У цілому ж дана відповідальність забезпечує необхідність впливу на суб'єктів екологічних правовідносин [319, с.212].

В юридичній літературі існують різні погляди стосовно суті відповідальності згідно з цивільним правом. Так, наприклад, О.С. Іоффе «ототожнює цивільно-правову відповідальність з відповідальністю з відшкодування шкоди» [130, с.94], Ю.С. Шемшученко розглядає цивільно-правову відповідальність у сфері охорони земельних ресурсів як «відповідальність громадян і службових осіб у галузі охорони природи, яка настає за порушення обов'язків, що випливають з цивільно-правових угод, а також за заподіяння шкоди державним або громадським інтересам» [311, с.59-60], а цивільно-правова відповідальність за екологічне правопорушення В.М. Яковлевим визначена видом юридичної відповідальності, що «виражається у покладенні на правопорушника обов'язку відшкодовувати шкоду, заподіяну порушенням екологічного законодавства про охорону права державної власності на природні ресурси і права природокористування» [322, с.102-103].

Як зазначає Р.М. Басай, «цивільно-правова відповідальність у сфері охорони техногенно забруднених земель застосовується на підставі цивільного, або ж земельного чи екологічного законодавства, при цьому шкода відшкодовується у повному обсязі незалежно від притягнення винної особи до інших видів юридичної відповідальності» [120, с.12].

Однак, на думку Г.І. Балюк, «цивільно-правова відповідальність у сфері використання ядерної енергії за завдану ядерну шкоду розглядається як опосередковане державним

примусом виконання обов'язку по відшкодуванню шкоди, завданої внаслідок ядерного інциденту» [119, с.14].

Відповідно до уявлень Х.А. Джавадова, цивільно-правова відповідальність за порушення земельного законодавства у сфері охорони земель – це «вид майнової відповідальності, яка полягає в примусовому застосуванні до порушника прав і законних інтересів власника землі та землекористувача санкцій майнового характеру щодо діяння (відшкодування збитків, реальної шкоди), що, безперечно, матиме вплив на економічну сферу порушника, а це забезпечить права власника чи землекористувача від посягань порушника на скоєння ним земельно-правових деліктів» [152, с.28]. Специфічними рисами цивільної відповідальності, які відрізняють цей вид від інших видів юридичної відповідальності, є: 1) її майновий характер. Застосування цивільно-правової відповідальності завжди пов'язане із втратами майнового характеру в майновій сфері боржника; 2) цивільно-правова відповідальність завжди є відповідальністю одного учасника цивільно-правових відносин перед іншим – відповідальністю правопорушника перед потерпілим; 3) особливістю цивільної відповідальності є можливість перевищення розміру відповідальності порівняно з розміром заподіяної шкоди або збитків; 4) застосування рівних за обсягом мір відповідальності, що забезпечує послідовну реалізацію принципу рівноправності учасників цивільно-правових відносин [164, с.104].

У зв'язку із зазначеним, видається можливим розглядати цивільно-правову відповідальність як сукупність визначених способів захисту порушених цивільних прав, які виражаються в покладенні на правопорушника додаткового цивільного обов'язку або в позбавленні належного йому цивільного права з ініціативи особи, чиє право порушено. Зауважимо, що специфіка цивільно-правових відносин полягає у тому, що далеко не усяке їх порушення тягне за собою настання відповідальності. Двохсторонню реституцію навряд чи цілеспрямовано можливо вважати відповідальністю, незалежно від того, здійснена вона примусово чи добровільно, але незалежно від добровільності, відшкодування шкоди, яка виникла у результаті забруднення земель, є заходом відповідальності. У даному випадку відповідач зазнає негативні майнові збитки, котрі по загальному правилу відсутні при реституції, і в цьому полягає характерна відмінність даних відносин [277, с.74]. Таким чином, цивільно-правова відповідальність у сфері охорони якісного стану земель, на нашу думку, має

розглядатися як опосередковане державним примусом виконання обов'язку по відшкодуванню шкоди, завданої земельним ресурсам внаслідок їх забруднення або псування.

Відшкодування майнової шкоди, заподіяної земельним ресурсам, потребує належної правової регламентації. Встановлюючи обов'язок щодо відшкодування заподіяної шкоди земельним ресурсам, ст. 157 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III зазначає, що порядок визначення та відшкодування збитків встановлюється КМУ [4]. Положення ст. 9 ЦКУ від 16.01.2003 р. № 435-IV застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства [9]. Роз'яснення Вищого Арбітражного суду України від 1 квітня 1994 р. № 02-5/215 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди» в п. 5 зазначає, що особливості застосування цивільно-правової відповідальності за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, можуть бути передбачені спеціальними законами, які регулюють питання охорони певного виду такого середовища [331].

Отже, цивільно-правова відповідальність за порушення земельного законодавства полягає в обов'язку особи, винної в порушенні земельного законодавства, зазнати відповідні правопорушенню адекватні позбавлення благ особистісного або майнового характеру. Фактично це є видом майнової відповідальності, що полягає у примусовому застосуванні до порушника прав і законних інтересів власників землі та землекористувачів (існуючого земельного правопорядку) заходів (санкцій) майнового характеру, які впливають на економічну сферу порушника та забезпечують таке майнове положення власника земельної ділянки або землекористувача, яке було б при утриманні винної особи від здійснення ним земельного правопорушення, а також відшкодування реальних збитків та упущеної вигоди [153, с.6-7]. Тому майнова відповідальність сприяє вжиттю заходів щодо відновлення якості земель та інших природних ресурсів, захисту майнових та екологічних прав людини залежно від ступеня унікальності, природної й наукової цінності знищених чи пошкоджених природних ресурсів і об'єктів та передбачає елементи штрафного компенсування шкоди, а в ряді випадків – і заходи стимулювання, спрямовані на заохочення органів, що здійснюють контроль у цій сфері та витрачають кошти на оздоровлення навколишнього природного середовища і здійснення природоохоронних заходів [112, с.93].

У літературі звертається увага на найбільш широке ставлення до деліктоздатних суб'єктів (фізичні та юридичні особи, в тому числі органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а в певних випадках і держава); специфічність суб'єктивної сторони (можливість настання майнової відповідальності за відсутності вини особи, яка вчинила земельне правопорушення) та особливий характер протиправності, яке проявляється в самій шкідливості діяння. Зважаючи на особливий об'єкт заподіяння шкоди, яким безпосередньо виступає земельна ділянка, підкреслюється особливість правового регулювання визначення розміру шкоди із застосуванням спеціальних методик і принципів її відшкодування (без застосування норм зниження розміру стягнення) [281, с.10].

При розкритті майнової відповідальності зосереджується увага на таких її правових формах, як компенсація шкоди в межах цивільно-правової відповідальності, відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва та матеріальна відповідальність працівника, який має трудову правосуб'єктність в землеохоронній сфері [281, с.11]. Крім того, як зазначає В.І. Андрейцев, «майнова відповідальність передбачає можливість компенсації шкоди», яка завдана внаслідок порушення законодавства про використання земель. Компенсація може мати місце внаслідок правомірних дій у разі вилучення земель та інших природних ресурсів для громадських і державних потреб, винного заподіяння шкоди власнику або користувачам природних ресурсів і компенсації державою шкоди, що виникла з вини екологічно шкідливих виробництв, тобто компенсації за «чужу вину» [112, с.93].

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що норми про відшкодування шкоди, заподіяної екологічним правопорушенням, спрямовані фактично на вирішення двох категорій спорів: 1) приватно-правових – це спори фізичних і юридичних осіб про відшкодування заподіяної шкоди особі чи майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище з боку інших фізичних чи юридичних осіб; 2) публічно-правових – це спори державних природоохоронних органів про відшкодування шкоди, заподіяної природним об'єктам (ресурсам), які є державною власністю, у зв'язку з порушенням вимог земельного законодавства.

Цивільно-правова відповідальність за забруднення земель може бути двох видів: а) відповідальність за неналежне виконання зобов'язань (договірною), і б) відповідальність за

заподіяння шкоди внаслідок правопорушення [164, с.100]. На нашу думку, договірна відповідальність має наступати за неналежне виконання екологічних зобов'язань сторін у господарських договорах, якщо відносити такі договори до цивільно-правових, що на сьогодні є дискусійним питанням. Саме тому у даному підрозділі розглядаються позадоговірні правовідносини з відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, у тому числі людині, яка є частиною навколишнього природного середовища.

Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду визначає ст. 1166 ЦКУ від 16.01.2003 р. № 435-IV. Погоджуючись із думкою М.В. Краснової, зазначимо: «застосовуючи положення ст. 1166 ЦКУ від 16.01.2003 р. № 435-IV необхідно врахувати, що лише у випадках, передбачених законом, може бути покладено обов'язок відшкодовувати завдану шкоду й за відсутності вини її заподіювача» (наприклад, якщо шкоду завдано джерелом підвищеної відповідальності за ст. 1187 ЦКУ) [141, с. 317]. Статтею 69 ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII визначається, що особи, які володіють джерелами підвищеної екологічної небезпеки, зобов'язані компенсувати заподіяну шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійних природних явищ чи навмисних дій потерпілих [17].

Специфічні риси джерел підвищеної небезпеки містяться в постанові Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27.03.1992 р. № 6, згідно з якою джерелом підвищеної небезпеки необхідно визначати будь-яку діяльність, здійснення якої створює підвищену ймовірність заподіяння шкоди через неможливість контролю за нею людиною, а також діяльність з використання, транспортування, зберігання предметів, речовин та інших об'єктів виробничого, господарського чи іншого призначення, які мають такі ж властивості. Майнова відповідальність за шкоду, заподіяну діями таких джерел, має наставати при цілеспрямованому їх використанні і при мимовільному прояву даних небезпечних властивостей [328].

Хоча ст. 181 ЦКУ від 16.01.2003 р. № 435-IV [9] і відносить земельні ділянки до нерухомого майна, на нашу думку, з цим складно погодитись, виходячи із особливостей землі як складової природи. Відтак відшкодування збитків, що сталися внаслідок забруднення земель, має певні особливості, пов'язані насамперед з тим, що земля, в першу чергу, є

специфічною природною складовою. Вважаємо, що підставою відповідальності у випадку забруднення земель є не порушення права конкретної особи, а заподіяння майнової шкоди земельним ресурсам. А отже, забруднення земель хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими й побутовими відходами, стічними водами, засмічення земель, погіршення якості ґрунтового покриття, як земельні правопорушення, мають специфічний характер, який обумовлює те, що підставою відповідальності в даних випадках здебільшого є земельні правопорушення. Крім цього, враховуючи положення ст. 1166 ЦКУ від 16.01.2003 р. № 435-IV [9], ст.ст. 156, 157 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III [4], роз'яснення п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 р. № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ», констатуємо, що відшкодування збитків здійснюється органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадянами та юридичними особами, які використовують земельні ділянки і діяльність яких обмежує права власників та землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу (в тому числі внаслідок хімічного й радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами, стічними водами) [329].

Вважаємо, що відшкодування збитків, завданих у разі забруднення земель небезпечними речовинами, характеризується істотними особливостями в характері і способах їх відшкодування. У зв'язку з цим підтримуємо думку професора Н.І. Титової про те, що «екологічні, в тому числі і земельні, збитки є особливими. Вони не обмежуються сумою реальних збитків, в них завжди переважає упущена вигода, яка в десятки разів перевищує реальні збитки. І найголовніше – земельні збитки завдаються не лише власнику, а що надзвичайно важливо – всьому суспільству» [295, с.10-11]. Наприклад, радіоактивне або інше забруднення ґрунтів призводить до вирощування токсично забрудненої сільськогосподарської продукції, що, в свою чергу, завдає шкоди здоров'ю людей.

Особливості цивільно-правової відповідальності у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами простежуються в необхідності застосування спеціальних методів обчислення розміру шкоди, завданої земельним ресурсам. Зокрема, Методикою визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затвердженої наказом Мінекобезпеки України від 27.10.1997 р. (в редакції наказу Мінприроди від 04.04.2007 р. №

149) [52], встановлюється порядок розрахунку розмірів відшкодування шкоди, завданої державі юридичними особами та громадянами в процесі їхньої діяльності через забруднення земель хімічними речовинами, їх засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами. Постановою КМУ від 25 липня 2007 р. № 963 затверджена Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу. Крім цього, у відповідності до вимог ч. 2 ст. 157 ЗКУ постановою КМУ від 17.12.2008 р. № 1098 «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивації порушених земель» передбачений порядок обрахування розмірів збитків, що виникли внаслідок змін у структурі рельєфу, екологічному стані ґрунтів і материнських порід та в гідрологічному режимі земель.

Ще одна специфічна риса цивільно-правової відповідальності у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами простежується у можливості її існування без встановлення вини суб'єкта відповідальності. Так, згідно зі ст. 16 ЗУ «Про об'єкти підвищеної небезпеки» від 18.01.2001 р. №2245-III шкода, заподіяна шляхом забруднення земель внаслідок аварій, що сталися на об'єкті підвищеної небезпеки, відшкодовується суб'єктом господарської діяльності незалежно від його вини, крім випадків непереборної сили або із наміру потерпілого. Аналогічне правило відповідальності встановлено ст. 72 ЗУ «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02.1995 р. № 39/95-ВР [45] та ст. 3 ЗУ «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 13.12.2001 р. № 2893-III в тому випадку, якщо шкода земельним ресурсам заподіяна небезпечними властивостями ядерного матеріалу, який надходить з ядерної установки (ядерну шкоду), тобто в цьому випадку мова йде про радіаційне забруднення земель, відповідальність за яке настає незалежно від встановлення вини [46].

Особливість цивільно-правової відповідальності у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами проявляється в обов'язку особи відшкодувати заподіяну шкоду якісному стану земельних ресурсів незалежно від притягнення до інших видів відповідальності. Крім цього, в окремих випадках може мати місце відшкодування заподіяної шкоди земельним ресурсам в натуральній формі. Це може проявлятися у відновленні попереднього якісного стану земельної ділянки (наприклад, у випадку засмічення

земель несанкціонованими сміттєзвалищами, будівельними матеріалами). Вжиття заходів цивільно-правової відповідальності за порушення вимог земельного законодавства пов'язане з низкою труднощів. Однією з основних проблем є нездатність порушників повністю відшкодувати завдані збитки через відсутність необхідних грошових коштів, особливо коли мова йде про сільськогосподарських товаровиробників у сучасних умовах фінансової кризи.

Враховуючи викладене, виділяємо наступні особливості цивільно-правової відповідальності у сфері охорони земель в Україні від забруднення небезпечними речовинами: 1) компенсаційний характер; 2) притягнення до цивільної відповідальності юридичних осіб (що особливо актуально у зв'язку з тим, що забруднювачами земель є підприємства транспорту, промисловості, металургії тощо); 3) можливість відшкодування збитків у грошовій або натуральній формі (локалізація забруднення та усунення його негативних наслідків, відновлення попереднього стану земель). На це звертає увагу постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» у п. 17, згідно з яким при розгляді позовів про відшкодування шкоди, заподіяної псуванням чи забрудненням землі, відповідно до ст. 1192 ЦКУ, суд може з урахуванням думки позивача зобов'язати відповідача відшкодувати шкоду в натурі, встановивши для цього відповідний стан якості земельних ресурсів у повному обсязі [329]; 4) відсутність вини заподіювача збитків не звільняє його від обов'язку відшкодування.

Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами здійснюється також і адміністративно-правовим методом, який полягає у тому, що компетентні державні органи, здійснюючи державний контроль за використанням землі, приймають рішення про скасування незаконних розпоряджень посадових осіб промислових підприємств, установ та організацій, а також приймають заходи щодо відшкодування шкоди, завданої сільськогосподарським угіддям [166, с.66]. У правовій літературі під адміністративною відповідальністю у сфері охорони навколишнього природного середовища розуміється застосування уповноваженими на те органами держави адміністративно-правових санкцій до посадових осіб та громадян, що порушують вимоги та встановлений екологічний правопорядок. Таким чином, сутність адміністративної відповідальності полягає в застосуванні уповноваженими державними органами адміністративних стягнень до осіб, винних у вчиненні адміністративного

правопорушення у сфері охорони якісного стану земель. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про охорону якісного стану земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, передбачається КУпАП від 7.12.1984 р. № 8073-X і природоресурсовим законодавством, тобто законодавчими актами у галузі земельних відносин, які містять норми, що встановлюють даний вид відповідальності [112, с.90].

Отже, підставою для притягнення винних до такої відповідальності є адміністративне правопорушення, тобто протиправна винна дія чи бездіяльність, яка посягає на право власності на природні ресурси, встановлений порядок управління, природокористування, права та інтереси суб'єктів природокористування і передбачений режим використання, відтворення та охорони даних ресурсів чи порушення при цьому норм екологічної безпеки.

Варто зауважити, що протиправний характер адміністративного проступку впливає із факту його заборони законом, зокрема, законодавством про охорону якісного стану земель. Аналіз об'єктивної сторони адміністративних правопорушень, зазначених в ст.ст. 52, 53, 53-1, 53-2, 53-3, 54, 55, 56, 57, 59, 72, 73, 82, 82-1, 82-2, 82-3, 82-4, 82-5, 82-6, 82-8, 83, 91-5, 104, 152 КУпАП від 7.12.1984 р. № 8073-X, визначає те, що об'єкт адміністративних правопорушень у цій сфері не є однорідним і поєднує не тільки суспільні відносини у сфері використання та охорони земельних ресурсів, але й екологічні відносини, тобто правовідносини не тільки з приводу використання та охорони земельних ресурсів, але й охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки громадян і держави, де земля, з однієї сторони, виступає як самостійний об'єкт господарського використання, а з іншої – найважливіша частина навколишнього природного середовища [282, с.229]. Відповідно до чинного адміністративного законодавства, відповідальність за порушення законодавства щодо охорони земель від забруднення, в тому числі і небезпечними речовинами, може бути покладена як на громадян, так і на посадових осіб. Підлягають адміністративній відповідальності за порушення якісного стану земель громадяни, які на момент вчинення адміністративного правопорушення досягли 16-річного віку [6].

Аналіз ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III та КУпАП від 7.12.1984 р. № 8073-X, інших нормативно-правових актів дозволяє зазначити, що земельно-правова відповідальність за своєю правовою природою, цілями, умовами застосування та порядком притягнення до

відповідальності, відрізняється від адміністративної відповідальності, що говорить про розмежування адміністративних правовідносин із земельними правовідносинами, у той же час необхідно зазначити тісний зв'язок адміністративного із земельним правом. Цей зв'язок простежується, перш за все, у застосуванні імперативних методів у сфері використання та охорони земельних ресурсів. Наприклад, державний контроль у сфері використання й охорони земель здійснюється відповідно до ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV [16], ЗУ «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-IV [12], ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII [17], ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III [4] та інших нормативно-правових актів.

Аналіз вищезазначених статей дозволяє стверджувати, що найбільш поширеним видом адміністративних стягнень за правопорушення щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є штраф, який може застосовуватися як до громадян, так і до посадових осіб, наприклад, до керівного складу підприємства-порушника. Розмір штрафу визначається в межах санкції статей КУпАП України. Відповідно до ст. 52 КУпАП від 7.12.1984 р. № 8073-X псування сільськогосподарських та інших земель, забруднення їх хімічними і радіоактивними речовинами, нафтою та нафтопродуктами, виробничими та іншими відходами, тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від двадцяти до вісімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян [6].

На ефективність адміністративної відповідальності у галузі землекористування і забезпечення якості навколишнього середовища впливають: незабезпечення реальності виконання постанов (як правило, складена на місці вчинення правопорушення постанова направляється за місцем роботи чи проживання правопорушника, де інколи вчасно не виконується); неадекватність стягнення вчиненому (насамперед через незначимість сум штрафів, встановлених у законодавстві; законодавство зарубіжних країн передбачає більш значні штрафні санкції, що належним чином впливають на правопорушників); необ'єктивне визначення розміру штрафу за адміністративне правопорушення. На нашу думку, при визначенні ефективності адміністративної відповідальності за правопорушення щодо якісного стану земель доцільно з'ясовувати ступінь реального застосування відповідальності та

зменшення кількості правопорушень у сфері охорони земель від забруднення, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами в Україні.

Викладене вище дозволяє виділити наступні особливості адміністративної відповідальності у галузі охорони земель від забруднення в Україні: 1) є інструментом публічно-правового впливу на порушників земельного законодавства; 2) застосовується відносно громадян та посадових осіб; 3) проявляється в основному у вигляді такого адміністративного стягнення як штраф; 4) характеризується встановленим процесуальним порядком притягнення осіб, діяння яких спричинили забруднення земель небезпечними речовинами.

Нині, коли суспільство повинно розуміти невідворотні наслідки знищення чи пошкодження об'єктів навколишньої природи, недостатньо глибоко усвідомлюється той факт, що шкідливі посягання на навколишнє природне середовище є найбільш небезпечними видами злочинної поведінки людей. Держава змушена використовувати для запобігання негативних наслідків неправомірної поведінки людини щодо довкілля один із найбільш жорстких засобів впливу – кримінальну відповідальність [146, с.14]. У зв'язку з цим, у Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 визначено, що кримінальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового реагування щодо особи, яка вчинила злочин. Поняття «кримінальна відповідальність» законодавчо не визначено і в теорії кримінального та кримінально-процесуального права трактується по-різному. Відповідно до частини першої статті 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, а згідно із статтею 3 Кримінального кодексу України кримінальній відповідальності підлягає лише особа, винна у вчиненні злочину, тобто така, що умисно або з необережності вчинила передбачене законом суспільно небезпечне діяння. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону.

Ці положення дають підстави розглядати кримінальну відповідальність як особливий правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин [335].

Далі підкреслюється, що кримінальна відповідальність передбачена за вчинення екологічних злочинів, які визначені кримінальним законом як суспільно й екологонебезпечні дії або бездіяльність, що посягають на встановлений режим використання, відтворення й охорону земель, інших природних ресурсів, екологічний правопорядок та нормативи екологічної безпеки. Як відомо, ці злочини характеризуються певними обов'язковими ознаками. До них належать: екологічність, суспільна небезпечність, протиправність, караність та винність. Крім вищезазначених ознак злочину, поняття «злочини проти довкілля» або «екологічні злочини» містить ряд особливих ознак, зокрема, посягання на особливий об'єкт кримінально-правової охорони.

Враховуючи екологічний аспект забруднення та псування земель, в кримінально-правовій науці можна виділити особливі ознаки цих злочинів: 1) експлуатація об'єктів навколишнього середовища (його компонентів, елементів, природних ресурсів) як операційного базису діяльності, необхідного для підтримання життя, або іншої (наприклад, культурної, духовної) соціальної цінності; 2) направленість на таке використання навколишнього середовища або вплив на нього, який прямо заборонено кримінальним законом; 3) безпосередня соціально засуджена зміна стану, якості або окремих параметрів навколишнього середовища; 4) порушення конституційних прав людини на безпечне навколишнє середовище, достовірну інформацію про його стан.

У науці кримінального права немає єдиної думки стосовно визначення поняття злочинів проти довкілля чи екологічних злочинів. Проблеми, що стосуються поняття та ознак саме екологічних злочинів, перебувають у центрі уваги науковців досить тривалий час, однак єдиної позиції з цього питання вони так і не виробили [258, с.145].

В.О. Навроцький використовує поняття не «екологічних злочинів», а злочинів «проти природи» [235, с.13], проте В.К. Матвійчук досліджує поняття не екологічних злочинів та не злочинів проти довкілля, тому що, на його думку, назва «екологічні злочини» сформульована некоректно, оскільки екологічний – це позитивна характеристика явища, а злочин – власне, негативне явище. Поняття «довкілля», на його думку, не несе в собі змістового навантаження,

тому потрібно використовувати термін «злочини проти навколишнього природного середовища» [227, с.35].

Доводиться констатувати, що різні підходи до тлумачення словосполучення «злочини проти довкілля» спостерігаються і в зарубіжній юридичній літературі. Так, у багатьох західних державах поняття «екологічний злочин» (ecological crime) застосовується дуже рідко. В англomовних країнах його аналогами є такі поняття, як «environmental crime» (злочин проти навколишнього середовища), «crime against wild nature» (дослівно: злочин проти дикої природи) [340, с.534]. З нашої точки зору, відносини, які пов'язані з охороною якісного стану земель, за своїм характером є екологічними, а отже – ті суспільно небезпечні діяння, що посягають на якісний стан земель, мають екологічну спрямованість діяння, і їх слід розглядати як різновид екологічних злочинів. Злочини у сфері охорони земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами, відносяться до злочинів проти довкілля. При вивченні предмета злочинів проти довкілля значний інтерес становить питання про поняття та зміст ознак, що характеризують природний об'єкт. Спробу комплексно вирішити це питання зробив С.Б. Гавриш через загальні екологічні ознаки природного об'єкта злочину, фактично підміняючи предмет злочину об'єктом злочину [227, с.134]. За думкою С.Б. Гавриша, об'єкт екологічних посягань завжди один – природний об'єкт, навколишнє природне середовище (довкілля) України [137, с.72]

Екологічні злочини у більшій мірі, ніж інші злочини, залежать від законодавця [157, с. 65]. Вперше проблема злочинності у сфері навколишнього природного середовища на законодавчому рівні у ККУ 2001 р. від 5.04.2001 р. № 2341-III знайшла своє відображення в окремо виокремленому розділі VIII – «Злочини проти довкілля», у якому відповідальність за екологічні злочини передбачена у 19 статтях. Цей розділ діючого ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III передбачає відповідний перелік найбільш небезпечних кримінальних правопорушень у сфері використання й охорони земель. До них належать: ст. 239 – забруднення або псування земель; ст. 239¹ – незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; ст. 252 – умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; ст. 254 – безгосподарське використання земель [7].

Склади суспільно небезпечних діянь, які посягають на встановлений земельний правопорядок та порушують вимоги щодо раціонального використання та охорони земель,

закріплені в ККУ, а саме – в розділі VIII. ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III злочинами у сфері раціонального природокористування визнає винні, протиправні, суспільно й екологічно небезпечні діяння, які можна згрупувати за такими різновидами: 1) злочини, що порушують порядок ефективного використання природних ресурсів: самовільне зайняття земельної ділянки, незаконна вирубка лісу, потрава посівів і знищення насаджень, незаконне зайняття рибним, звіриним та іншим воднодобувним промислом; 2) злочини, що порушують режим охорони природних ресурсів і об'єктів як складової раціонального природокористування: умисне знищення чи пошкодження лісових масивів шляхом підпалу або іншим загальнонебезпечним способом, необережне знищення або пошкодження лісових масивів, порушення правил боротьби із шкідниками рослин, проведення вибухових робіт із порушенням правил охорони рибних запасів, порушення законодавства про континентальний шельф, порушення правил боротьби з епідеміями, жорстке поводження з тваринами, знищення природних об'єктів; 3) злочини, що порушують норми екологічної безпеки: забруднення водойм і атмосферного повітря, забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або живих ресурсів моря, незаконне придбання, зберігання, транспортування, використання, передача і знищення радіоактивних матеріалів, приховування або перекручення відомостей про стан екологічної обстановки чи захворюваності населення, заготівля, переробка або збут радіоактивних продуктів харчування та іншої продукції, ввезення на територію України речовин і матеріалів, що належать до категорії небезпечних відходів [112, с.92].

Об'єктивна необхідність кримінально-правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами вже була предметом дослідження в сучасній науково-правовій літературі, в якій доведена наявність достатніх підстав для криміналізації суспільно небезпечних посягань на землю як елемент довкілля. Тому у складі необхідних і достатніх підстав такої криміналізації окремо досліджуються: 1) високий ступінь суспільної небезпечності забруднення або псування земель; 2) поширення негативного антропогенного навантаження на землю; 3) наявність умов вчинення забруднення або псування земель, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності; 4) необхідність кримінально-правової гарантії охорони відповідних конституційних прав та установлень; 5) необхідність у забезпеченні глобальної екологічної безпеки. Таким чином, кримінально-

правова характеристика злочинів у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами передбачена двома статтями ККУ, а саме: ст. 239 «Забруднення та псування земель» та ст. 239¹ «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель».

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 239 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III, проявляється в забрудненні або псуванні земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а також, якщо спричинило загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки [212, с.239]. Крім того, редакція статті 239 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III свідчить, що забруднення або псування земель – це первинний суспільно небезпечний наслідок порушення спеціальних правил. Похідними від цього суспільно небезпечними наслідками, закріпленими статтею 239 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III, є створення небезпеки заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або довкіллю (ч. 1 ст. 239 ККУ); загибель людей, їх масове захворювання, інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 239 ККУ) [315, с.12].

Як відомо, диспозиція даної статті бланкетна. Існування кримінально-правових норм із бланкетними диспозиціями призводить до того, що чимало ознак складів злочинів визначаються не лише ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III, а й іншими нормативними актами, які не є законом про кримінальну відповідальність і серед яких можуть зустрічатися як закони, так і підзаконні акти. Бланкетна диспозиція кримінально-правової норми, називаючи або частково описуючи склад злочину, для з'ясування повного змісту його ознак зобов'язує правозастосувача звертатись до норм інших галузей законодавства, які конкретизують (деталізують, уточнюють) ці ознаки [158, с.50-53].

Обґрунтовуючи потребу саме в бланкетному способі описання норм ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III про посягання на довкілля, С.Б. Гавриш пояснює, що внаслідок особливого характеру екологічної шкоди, її складності, масштабності, специфіки антропогенного впливу на природне середовище описати об'єктивну сторону екологічного злочину безпосередньо в контексті КК важко і навряд чи можливо [137, с.232;253].

Як зазначає А.М. Шульга, ч. 1 ст. 239 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III сформульована як делікт поставлення в небезпеку (подібні злочини в науці кримінального права іноді називають

«деліктами небезпеки») [314, с.218]. Злочин вважається повністю вчиненим з моменту, коли створюється реальна загроза заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або іншим об'єктам природи. Якщо факт вчинення суспільно небезпечного діяння, пов'язаного із порушенням відповідних правил поведінки із шкідливими для людей або довкілля речовинами, відходами чи іншими матеріалами, що спричинило забруднення або псування певної земельної ділянки, можна довести, то створення такої загрози як виду суспільно небезпечних наслідків іноді довести важко. Одним із засобів вирішення цієї проблеми може бути висновок судово-екологічної експертизи, яку доцільно призначати за вказаною категорією справ, адже слідчий зобов'язаний використовувати всі наявні та дозволені законом методи та засоби для того, щоб досягти процесуальної мети. Для того, щоб з'ясувати зміст складу злочину, треба звернутися до тих спеціальних актів, якими регламентуються правовідносини, пов'язані із охороною та раціональним використанням земель, що забруднені небезпечними речовинами в Україні. Серед таких нормативних актів слід назвати: ЗУ «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.1991 р. № 1264-XII [17], «Про карантин рослин» від 30.06.1993 р. № 3348-XII [18], «Про пестициди і агрохімікати» від 2.03.1995 р. № 86/95-ВР [20], «Про захист рослин» від 14.10.1998 р. № 180-XIV [43], «Про рослинний світ» від 9.04.1999 р. № 591-XIV [44], «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV [16], «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19.06.2003 р. № 963-IV [12].

Кваліфікуючими ознаками злочину ч. 2 ст. 239 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III є спричинення загибелі людей, їх масового захворювання та інші тяжкі наслідки. Під іншими тяжкими наслідками треба розуміти: загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки у тому чи іншому регіоні (місцевості); зникнення, масова загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; неможливість відтворити протягом тривалого часу ті чи інші об'єкти природи або використовувати природні ресурси у повному обсязі і в певному регіоні; генетичне перетворення тих чи інших об'єктів природи; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах [7]. У разі, коли в якості кваліфікуючих ознак наявні три самостійні явища (загибель людей, їх масове захворювання та інші тяжкі наслідки), всі вони мають свій самостійний об'єктивний зміст. Тому до складу «інших тяжких наслідків» не можна відносити загибель людей та їх масове захворювання [316, с.216].

Під ознакою (наслідками) «масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу» слід розуміти загибель такої кількості тварин або рослин на таких площах, які є порівняними з розмірами загальної популяції відповідного виду тварин або площею зростання відповідних рослин. При цьому, оцінюючи таку ознаку, потрібно в кожному конкретному випадку виходити з таких критеріїв: 1) велика кількість; 2) велика екологічна цінність зазначених природних об'єктів; 3) можливість їх відтворення; 4) вартісне велике вираження шкоди; 5) обсяг і вартість робіт, які необхідно провести для ліквідації негативних наслідків [227, с.400].

У відповідності до п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 р. № 17 регламентується, що під загибеллю людей треба розуміти смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III [327]. До ознаки «захворювання людей» слід віднести: 1) захворювання не менше як двох осіб на хвороби, небезпечні для життя та здоров'я; 2) поява спадкових патологій, повторності та інших відхилень у розвитку дітей; 3) скорочення тривалості життя; 4) істотне підвищення захворюваності населення. Масове захворювання людей – це одночасне або послідовне захворювання великої кількості людей безвідносно до певного місця, яке поєднане з нестійкою втратою працездатності [227, с.242].

У деяких випадках забруднення земель небезпечними речовинами може мати місце також і внаслідок вчинення такого суспільно небезпечного діяння, що тягне застосування кримінальної відповідальності, як безгосподарське використання земель, яке спричинило тривале зниження або втрату їх родючості; виведення земель із сільськогосподарського обігу, змивання гумусового шару або порушення структури ґрунту за ст. 254 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III. Безгосподарське використання земель, що призводить до їх забруднення небезпечними речовинами, на нашу думку, взаємопов'язано з невиконанням або неналежним виконанням обов'язків землевласників та землекористувачів у сфері охорони земель, які визначені в ст. 35 ЗУ «Про охорону земель» від 19.06.2003 р. № 962-IV: безгосподарське використання земель може полягати у неправильній експлуатації, знищенні або пошкодженні протиерозійних гідротехнічних споруд, у порушенні економічних та санітарно-технічних

вимог щодо розміщення об'єктів, будівель і споруд [16]. Для того, щоб притягнути особу до відповідальності за вчинення злочину, визначеного в ст. 254 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III, повинні мати місце суспільно небезпечні наслідки, а саме: тривале зниження або втрата родючості земель, виведення земель із сільськогосподарського обігу, змивання гумусового шару або порушення структури ґрунту. Зазначені наслідки причинно пов'язані із вчиненням безгосподарського використання земель. Отже, якщо безгосподарське використання земель не зумовило настання наслідків, визначених у ст. 254 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III, особа може бути притягнута до адміністративної (ст. 53 КпАП України), а не до кримінальної відповідальності.

У теорії кримінального права переважає позиція, відповідно до якої злочини і адміністративні правопорушення у сфері охорони природи розмежовуються за ступенем суспільної небезпечності або ступенем «шкідливості». Однак, цей самий ступінь в кількісному плані не визначений ні в законі, ні в юридичній літературі, і зробити це уявляється неможливим, оскільки математично точними, чітко визначеними, чисельними категоріями сутність злочину та проступку визначити неможливо [168, с.11]. У зв'язку з цим, суспільна небезпечність – сукупна властивість усіх ознак правопорушення, які всі разом визначають характеристику діяння і можуть оцінюватися тільки у зв'язку з іншими ознаками. Таку позицію підтримує і законодавець. Конструюючи склад злочину, він оперує і кількісними (повторність, неодноразовість, систематичність, рецидив тощо), і якісними (місце, час, спосіб, форма вини, наявність групи тощо) категоріями, тобто очевидно, що ступінь суспільної небезпечності – це саме той критерій, який законодавець кладе в основу при розмежуванні адміністративного делікту від злочину [156, с.130]. Злочинне забруднення або псування земель характеризуються суспільною небезпекою, оскільки воно посягає на екологічну безпеку суспільства, а в кінцевому підсумку шкода ним може завдаватися життю, здоров'ю людини та іншим елементам навколишнього природного середовища (рослинному, тваринному світу, водним об'єктам, атмосферному повітрю, надрам). Значний ступінь суспільної небезпеки забруднення або псування земель визначається також і тим, що цей злочин заподіює чи створює реальну загрозу заподіяння шкоди не тільки названим об'єктам, а й багатьом іншим об'єктам кримінально-правової охорони: національній безпеці України, відносинам власності, нормальному порядку здійснення певної громадської діяльності,

громадській безпеці. Тому при визначенні ступеню суспільної небезпеки забруднення або псування земель необхідно враховувати те, які саме спеціальні правила поводження із шкідливими забруднювачами були порушені, хто конкретно порушив ці правила, а також інші індивідуальні особливості злочину, передбаченого ст. 239 ККУ від 5.04.2001 р. № 2341-III [316, с.21-22;59]. Визначаючи ступінь важкості злочину, необхідно враховувати характер вчинених дій та наслідки, що настали: ступінь забруднення земель; вид і кількість небезпечних речовин, що потрапили в природне середовище; кількість людей, які постраждали; розмір заподіяної земельним ресурсам шкоди. При цьому, наслідки екологічних злочинів як «забруднення природного середовища» являють собою всі можливі чи ті, що реально настали у вигляді шкоди природному середовищу, які можна зафіксувати за допомогою відомих систем виміру, або з достатнім ступенем ймовірності довести можливість їх настання [1].

У зв'язку з цим, прийняття 16 січня 2003 р. ГКУ від 16.01.2003 р. № 436-IV законодавчо закріпило об'єктивну можливість застосування господарсько-правової відповідальності до винних осіб у разі порушення вимог законодавства щодо раціонального використання й охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. Підставою такої відповідальності, зокрема, є норми ГК України. Використовуючи під час господарської діяльності природні ресурси, включаючи земельні ресурси, суб'єкти господарювання зобов'язані вжити заходів відносно своєчасного відтворення і запобігання псуванню, забрудненню та виснаженню природних ресурсів, недопущення зниження їх якості у процесі господарювання. Порушення зазначених статей необхідно розглядати як невиконання суб'єктами господарювання своїх обов'язків, за які згідно зі ст. 216 ГК України від 16.01.2003 р. № 436-IV встановлена господарсько-правова відповідальність.

Певні правила застосування господарсько-правової відповідальності за земельні правопорушення щодо якісного стану земель розглядаються у Роз'ясненні Вищого Арбітражного Суду України № 02-5/744 від 27 червня 2001 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища». У п. 1.2. зазначеного Роз'яснення також звертається увага на те, що розмір шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону земель, визначається на підставі затверджених у встановленому порядку такс і методик обрахування

розмірів шкоди. У випадку відсутності такс і методик шкода компенсується за фактичними витратами на відновлення порушеного стану земель внаслідок їх забруднення або псування з урахуванням завданих збитків [335].

Зауважимо, що специфічною рисою господарсько-правової відповідальності у сфері охорони земель від забруднення земель небезпечними речовинами є те, що збитки відшкодовуються винною особою у натуральному вираженні. Приймаючи рішення про відшкодування заподіяної шкоди якісному стану земель в натурі, господарський суд повинен визначити конкретні заходи щодо відновлення попередньої якості землі, встановивши для цього строки їх здійснення (п. 1.4. Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України № 02-5/744 від 27.06.2001 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища») [333].

Наведемо декілька прикладів. У період з 16.06.2009 р. по 03.07.2009 р. була проведена планова перевірка дотримання вимог природоохоронного законодавства Державного підприємства «Іллічівський морський торгівельний порт». Інспекцією було виявлено, що підприємством здійснено несанкціоноване розміщення побутових та будівельних відходів безпосередньо на землі, що спричинило забруднення земельної ділянки 5-го терміналу розміром 42 м². Рішенням господарського суду Одеської області були задоволені позовні вимоги Державної екологічної інспекції з охорони довкілля Північно-Західного регіону Чорного моря до Державного підприємства, стягнуто з порту 3381075,60 грн. збитків [337].

В результаті перевірки дотримання вимог природоохоронного законодавства України було виявлено порушення дочірнього підприємства Державної акціонерної компанії «Хліб України», «Одеський портовий елеватор». Після чого було надано припис від 03.09.2009 р. № 121 щодо усунення порушень та виставлено претензію ДП ДАК «Хліб України» «Одеський портовий елеватор» № 100047 від 06.11.2009 р. з пропозицією відшкодувати добровільно збитки, причинені державі в сумі 55620,46 грн. Невведення відповідачем оплати збитків, завданих порушенням природоохоронного законодавства в сумі 55620,46 грн. стало підставою для Прокурора звернутись до суду з даною позовною заявою за захистом порушених прав та інтересів держави в особі Державної екологічної інспекції з охорони довкілля. Проаналізувавши наявні в матеріалах справи докази, чинне законодавство, яким регулюються

дані правовідносини в їх сукупності, суд вирішив стягнути з відповідача на користь держави в особі Державної екологічної інспекції з охорони довкілля 56620,46 грн. шкоди [336].

Враховуючи той факт, що забруднення земель небезпечними речовинами здійснюється переважно юридичними особами, в дисертації підкреслюється значення господарсько-правової відповідальності за забруднення земель небезпечними речовинами, що проявляється в невідповідних для господарюючого суб'єкта економічних наслідках. Обстоюється також думка про те, що дієвим інструментом впливу на порушників землеохоронного законодавства можуть стати такі заходи впливу як обмеження, зупинення чи припинення діяльності до моменту усунення виявлених порушень. Так, відповідно до ст. 42 ЗУ «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» одним із заходів відносно припинення порушення санітарного законодавства, що застосовується головними державними санітарними лікарями (їх заступниками), зокрема, п. 15 Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд, затвердженого Постановою КМУ від 22.06.1999 р. № 1109 в редакції Постанови від 19.08.2002 р. № 1217 є обмеження, тимчасова заборона чи припинення діяльності суб'єктів господарювання [68]. Зауважимо, що згідно із вищепереліченим законом, головний державний санітарний лікар чи його заступники мають право обмежувати, забороняти чи припиняти діяльність суб'єктів господарювання, яка призвела до грубого порушення законодавства про охорону довкілля, у тому числі і забруднення земель, завдало шкоди здоров'ю людей [14]. Отже, у деяких випадках у разі систематичного або грубого порушення законодавства про охорону земель, а саме до таких суб'єктів-порушників правил здійснення господарської діяльності, які призвели до забруднення земель, може бути застосована адміністративно-господарська санкція - скасування державної реєстрації цього суб'єкта та його ліквідація, ст. 247 ГКУ. Так, наприклад, прокурор Гірницького району м. Макіївки 1 квітня 2013 р. звернувся до господарського суду Донецької області з позовом в інтересах держави в особі Державної екологічної інспекції у Донецькій області про стагнення з Товариства з обмеженою відповідальністю «Екопродукт» на користь держави шкоду, завдану забрудненням земель сільськогосподарського призначення, у сумі 40 200,31 грн [334].

Виходячи із змісту п. 16 Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України від 12.09.1996 р. № 02-5/334 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств» систематичним порушенням законодавства слід

вважати два та більше порушень законодавства, незалежно від того, чи притягалися винні особи до відповідальності за попередні порушення. При цьому, як виняток, з урахуванням конкретних обставин, причин здійснення правопорушення, його тривалості у часі та наслідків, систематичним може бути визнане і повторне порушення законодавства про охорону земель України від забруднення небезпечними речовинами. Грубим може вважатися одноразове порушення землеохоронного законодавства, яке свідчить про явне та умисне нехтування його вимогам з боку порушника, що потягло наслідки у вигляді значної шкоди, завданої земельним ресурсам унаслідок їх забруднення небезпечними речовинами. Варто зауважити, що оцінюючи розмір шкоди, необхідно виходити із розміру витрат, які понесли чи мають понести землевласники або землекористувачі для поновлення попереднього якісного стану земель [332].

За результатами перевірки ДП «Ізмаїльський морський торгівельний порт» було встановлено несанкціоноване розміщення відходів (будівельних відходів та суміші ґрунту з будівельними відходами) на території порту поряд з бетонозмішувальним вузлом ремонтно-будівельного управління порту, чим здійснено забруднення та засмічення землі. На думку суду, несанкціоноване розміщення портом відходів завдає істотної шкоди довкіллю, порушує встановлений законодавством порядок поводження з відходами, використання і збереження природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище [339].

Слід мати на увазі, що відшкодування збитків у сфері господарювання, в тому числі й тих, що пов'язані з використанням земельних ресурсів, означає, що учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або встановлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані ним збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушені. Порядок визначення та відшкодування збитків землевласникам і землекористувачам встановлюється КМУ. Зокрема, згідно з п. 4 Постанови КМУ від 19.04.1993 р. № 284 «Про затвердження Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам» розміри збитків визначаються в повному обсязі відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, проведених витрат на поліпшення якості земель (з урахуванням ринкової або відновної вартості). Крім

того, КМУ можуть затверджуватися методики визначення розміру відшкодування збитків у сфері господарювання (п. 6 ст. 225 ГКУ).

Таким чином, при визначенні юридичної відповідальності за порушення законодавства щодо охорони якісного стану земель від забруднення небезпечними речовинами слід враховувати ступінь тяжкості правопорушення, коло осіб, котрим було надано право притягувати до правової відповідальності. Порушники земельного законодавства у галузі правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами можуть бути притягнені до цивільно-правової, господарсько-правової, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Громадяни та посадові особи, які винні у порушенні земельного законодавства щодо охорони земель від забруднення, на нашу думку, можуть бути притягнуті до адміністративної, цивільно-правової, кримінальної, дисциплінарної, матеріальної та земельно-правової відповідальності. Юридичні особи за правопорушення у зазначеній сфері мають нести цивільно-правову, господарсько-правову, земельно-правову відповідальність. Притягнення до юридичної відповідальності не звільняє особу, яка вчинила правопорушення, від виконання обов'язків щодо рекультивациі земель. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 95 ЗКУ від 25.10.2001 р. № 2768-III порушені права землекористувачів підлягають відновленню в порядку, встановленому законом. Так, враховуючи шкідливі наслідки розвідувальних робіт, у ст. 97 ЗКУ від 25.10.2001р. № 2768-III на підприємства, установи та організації у даній сфері покладений обов'язок відшкодовувати власникам землі та землекористувачам усі збитки, у тому числі неoderжані доходи, а також за свій рахунок приводити займані земельні ділянки у попередній стан. Оскільки Земельний кодекс України за порушення земельного законодавства встановлює лише цивільну, адміністративну та кримінальну відповідальність, пропонуємо доповнити ст. 211 ЗКУ ще такими видами відповідальності у цій сфері, як майнова і господарсько-правова. У випадках порушення норм законодавства щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, в залежності від ступеня суспільної небезпеки, виду правопорушення, його наслідків та вживання заходів державного примусу, наступає той чи інший вид юридичної відповідальності. Це, в свою чергу, у багатьох випадках забезпечить охорону земель від забруднення небезпечними речовинами у майбутньому і знизить рівень забруднення земельних ресурсів в Україні.

У результаті проведеного аналізу встановлено, що правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами здійснюється правовими нормами шляхом виконання комплексу заходів охорони земель. Ці заходи можна звести до двох основних напрямків правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, а саме: збереження кількісного стану земель та забезпечення їх якісного стану.

Обґрунтовано, що важливим механізмом формування охорони земель і їх раціонального використання є стандартизація та нормування землекористування у відповідності до вимог концепції сталого розвитку. Основним завданням стандартизації та нормування у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є сприяння найбільш ефективному використанню земельних ресурсів та планомірне обмеження впливу на них. Комплекс стандартів та еколого-економічних норм повинен забезпечувати методичну основу для досягнення балансу між рівнем інтенсивності використання земель, шкідливого впливу на земельні ресурси та спроможністю до відновлення ґрунту.

Встановлено, що за допомогою стандартів забезпечується організація виконання робіт, які необхідні для забезпечення охорони та належного використання земель. Однак самі по собі вони не визначають результати такої діяльності, не формують її кількісні та якісні кінцеві показники. Іншими словами, стандарти визначають зміст діяльності як засобу досягнення позитивних результатів у сфері землекористування. Проте для того, щоб такі засоби були ефективними, необхідно визначити цілі, які ставляться перед діяльністю з використання та охорони земель. Такі цілі мають визначатися нормативами у галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Незважаючи на те, що переважна більшість передбачених законом нормативів щодо охорони і використання сільськогосподарських земель ще не затверджені та залишилися поза увагою законодавця, цілком чітко постає проблема вироблення механізму застосування таких нормативів у процесі використання та охорони кожної сільськогосподарської ділянки. Адже зазначеними нормативами мають бути визначені показники, загальні для всіх земель сільськогосподарського призначення нашої держави, які потребують у майбутньому конкретизації щодо кожної земельної ділянки.

З'ясовано, що підлягають спеціальному нормативному регулюванню, нормуванню та стандартизації заходи правової охорони земель від забруднення мінеральними добривами, нафтопродуктами, радіонуклідами, але необхідно звернути увагу на те, що нормативи і

стандарти у цій галузі є застарілими, тому що діють ще з радянських часів. Не дивлячись на те, що документи не є новими, в Україні запроваджуються міжнародні стандарти у сфері охорони ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами. На основі відповідного міжнародного стандарту прийнято національний стандарт ДСТУ ISO 11074-1:2004 «Якість ґрунту. Словник термінів. Частина 1. Забруднення та охорона ґрунтів».

Запропоновано розглядати механізм економічного стимулювання у галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні як комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості відповідних власників землі і землекористувачів у збереженні й відтворенні корисних властивостей земельних ресурсів у процесі їх господарського та іншого використання.

Встановлено, що правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами покликана сприяти зміцненню законності у сфері земельних відносин. Правова охорона земель і законність тісно пов'язані між собою, вони передбачають точне застосування і неухильне дотримання вимог закону державними органами, громадськими організаціями, посадовими особами, землевласниками і землекористувачами, а також невідворотність відповідальності за порушення чинних норм земельного права.

Обґрунтовано, що досягнення покращення стану використання і охорони земельних ресурсів від забруднення небезпечними речовинами, можливе, зокрема, при ефективному застосуванні заходів юридичної відповідальності. Юридична відповідальність за порушення земельного законодавства у галузі охорони земель є важливою складовою правового забезпечення раціонального використання, охорони та відтворення земель, забруднених небезпечними речовинами. Вона нерозривно пов'язана із державою. Як система заходів державного примусу, які застосовуються до винних у випадку невиконання ними вимог земельного законодавства, юридична відповідальність спрямована на стимулювання дотримання земельно-правових норм, відновлення порушених земельних прав, а також попередження вчинення земельних правопорушень

РОЗДІЛ 3

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ ВІД ЗАБРУДНЕННЯ НЕБЕЗПЕЧНИМИ РЕЧОВИНАМИ

3.1. Порівняльно-правовий аналіз європейського та міжнародного законодавства в галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами

Інтерес до досвіду законодавчого вирішення проблем, що пов'язані з оформленням та розвитком правових інститутів у сфері охорони довкілля зарубіжних країн, на перший погляд, не пов'язаний безпосередньо з дослідженням закономірностей функціонування і розвитку даного правового інституту в Україні. Тим не менше такий інтерес виглядає цілком виправданим і навіть закономірним, якщо виходити, по-перше, із спільних уявлень про тенденції розвитку земельного законодавства в умовах глобалізації світу, по-друге, якщо враховувати прагнення України ширше запроваджувати світові і європейські стандарти екологічної політики і права та підходи до охорони довкілля загалом, у зв'язку з проголошенням державним курсом повноцінної та всебічної інтеграції до європейського правового простору. Тому аналіз позитивного досвіду у зарубіжних країнах, пов'язаний з правовим регулюванням відносин у сфері правової охорони навколишнього природного середовища, дозволяє перенести у практичну площину теоретичні уявлення про існуючі в інших країнах правові конструкції, які дозволяють оптимально врегулювати відповідне коло суспільних відносин з урахуванням відповідних історичних традицій, внутрішньої структури національного законодавства, особливостей розвитку екологічного законодавства відповідної країни, специфіки структури державного механізму в ній [199, с.4;7-11].

Так, охорона навколишнього природного середовища є визнаним пріоритетом української державної екологічної політики і предметом підвищеної уваги міжнародного співтовариства і європейських держав. Варто зазначити, що з кожним роком загальний стан екологічної ситуації в нашій країні погіршується. Ця проблема викликає особливу стурбованість зі сторони європейських держав. Той факт, що Україна географічно знаходиться у серці Європи засвідчує, що її екологічні та економічні проблеми одночасно стають проблемами всього європейського співтовариства. У загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу констатовано, що одним із

пріоритетних напрямів сучасної державної політики є проведення порівняльно-правового дослідження відповідності законодавства України європейським і світовим правовим стандартам, а також здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу регулювання відносин у галузі охорони здоров'я та життя людини, довкілля, у тому числі земель, рослинного і тваринного світу [136, с.120].

Світовий досвід засвідчує, що вирішення еколого-економічних і соціальних проблем потрібно розглядати через удосконалення земельних відносин. Тому із залученням наукового потенціалу і практичного використання європейського та світового досвіду щодо правової охорони земель можливо покласти основи охорони земель на національному рівні. Поряд із цим, як зазначає Н.Р. Малишева, «європейський і світовий досвід гармонізації свідчить про те, що переважна більшість заходів у цій сфері викликана ніяк не екологічними потребами, а міркуваннями міжнародної торгівлі, забезпеченням свободи товарообігу. Тому науковець вважає, що гармонізація національних політик і законодавства у галузі охорони навколишнього природного середовища, у тому числі і земельних ресурсів, що забруднені небезпечними речовинами, завжди являє собою компроміс між двома групами інтересів: економічними та екологічними, суперечливими за самою своєю природою. Їх опозиційний характер зростає, коли екологічні інтереси постають як віддалені в контексті «торгівля-навколишнє середовище», і навпаки, інтереси примиряються перед лицем близької екологічної загрози» [219, с.746].

І в цьому сенсі підвищений інтерес до вивчення особливостей правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами викликає законодавство однієї із країн – лідерів світової політики – Сполучених Штатів Америки. Цей інтерес стосовно вирішення проблеми щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами у США не є випадковим, тому що у даний час в США накопичений значний правовий досвід у цій сфері. Так, у праві США зовсім нещодавно виникла нова правова спільність, яка в американській правовій літературі позначається як «land use control» чи «land use law», іншими словами, правове регулювання використання і охорони земель. Необхідно підкреслити, що при цьому сам по собі правовий вплив на процес використання й охорони земель для цієї країни є явищем не новим. У тому чи іншому ступені держава здійснювала на нього регулятивний вплив і в колоніальний період своєї історії, і після революції. Однак, специфіка нинішнього

моменту полягає у тому, що в силу об'єктивних умов, викликаних самим життям, виникла необхідність створення небачених раніше виробничих сил і соціального розвитку суспільства; це правове регулювання тільки зараз набуває нових якісних рис, у ньому відбуваються глибокі і значні зміни, що торкаються основ самого права [139, с.4-5].

Дуже цікавим з погляду шанобливого ставлення держави до охорони земель, у тому числі, від забруднення небезпечними речовинами, є досвід США. Так, США та Україна є представниками країн, що належать до різних правових сімей. Історично в кожній країні діють свої правові звичаї, джерела права, юрисдикційні органи, сформувався власний правовий менталітет, правова культура. Правове різноманіття дозволяє говорити про їх самотність, про те, що кожна країна має свою правову систему. Однак сучасною світовою тенденцією є зближення та проникнення правових сімей [148, с.3-4]. На процес охорони навколишнього середовища у США впливають культура, традиції і, як наслідок, законодавство. Концепція охорони навколишнього природного середовища визначається на законодавчому рівні та в межах судової системи, реалізується органами влади на різних рівнях управління. Тому охорона земель та ґрунтів, у тому числі від забруднення небезпечними речовинами, у США є екологічним, економічним та політичним завданням суспільства, що здійснюється на федеральному, регіональному і локальному рівнях, причому охорона означає збереження і відновлення, при можливості, людських та природних ресурсів.

Охорона земель взагалі і, зокрема, в аграрній сфері неоднакові. Так, наприклад, державна політика США у галузі охорони і збереження сільськогосподарських земель спрямована, а точніше – підпорядкована вирішенню одночасно трьох суперечливих завдань: максимального зменшення забруднення навколишнього природного середовища та шкоди, яка завдається йому сільськогосподарською діяльністю; збереження високої продуктивності земель для нинішнього та майбутніх поколінь; максимізації доходів фермерських господарств шляхом надання субсидій на розвиток виробництва та стимулювання охоронної діяльності за рахунок виплат рентних платежів. Головним завданням збереження та відновлення природних ресурсів у США для всіх учасників цього процесу є забезпечення значно кращого рівня використання ґрунтів, води, повітря і біорізноманіття. Реалізація цього завдання побудована на використанні двох основних підходів. Ринковий підхід передбачає чітко визначену систему прав власності та використання ринково-орієнтованих інструментів, у тому числі, надання

державою компенсацій, пільг, виплат, кредитів власникам земель з метою мінімізації негативних екстерналій у навколишньому середовищі, а принцип партнерства визначає широке залучення основних суб'єктів цього процесу до охорони земель. Ідея партнерства, а не суто адміністративно-контрольного нагляду, була покладена в основу діяльності Служби охорони ґрунтів США. Як відомо, восени 1933 р., після того, як ерозія ґрунтів у США офіційно була визнана національним лихом, у складі Департаменту сільського господарства цієї країни створюється Служба по боротьбі з ерозією ґрунтів, яку законом про охорону ґрунтів, прийнятим Конгресом США 27.04.1935 р., реорганізовано у Службу охорони ґрунтів. Служба охоплює своїм впливом усю територію країни, має детальний періодично оновлюваний ґрунтовий картографічний і аналітичний матеріал, з 1972 року (на 20 років раніше, ніж європейські країни) проводить моніторинг ґрунтового покриву і дослідження переважно прикладного змісту. Цей орган має унікальний досвід обґрунтування і широкого впровадження протиерозійної, консервативної та іншої ґрунтозахисної технології. У 1994 році Службу охорони ґрунтів було перейменовано на Службу охорони природних ресурсів (далі – СОПР), аби охопити не лише ґрунти, а й решту природних ресурсів у сільському господарстві.

Зауважимо, що приватні фермери є основними суб'єктами охорони, екологічними господарями на власних землях, вони приймають рішення щодо збереження та екологічного оздоровлення земель, здебільшого самостійно здійснюють рамкові умови для стимулювання збереження потенціалу приватних земель. Однією з причин вищенаведеної системи є суто добровільний характер охорони земель у США. Держава переважно за допомогою економічних важелів стимулює учасників упровадження охоронних заходів. Це вона робить через спеціальне аграрне законодавство (Закон про сільське регулювання, Закон про харчове забезпечення, приписи МСГ тощо) [215, с.13]. Рациональне землекористування і дотримання фермерами Програми охорони земель створює для них можливості пільгового оподаткування. Це положення дуже доцільно запозичити законодавству України щодо земельного податку [215, с.17].

Важливу роль у забезпеченні охорони і раціонального використання природних ресурсів у США відіграють інші адміністративні органи: Департамент внутрішніх справ (Department of the Interior), Департамент охорони здоров'я і соціального забезпечення (Department of Health and Human Service), Міністерство юстиції (Department of Justice) та інші

адміністративні відомства (транспорт, торгівлі, енергетики, Атомна регулююча комісія, Федеральна адміністрація авіації, Армійський корпус інженерів). У системі Департаменту внутрішніх справ функціонують: Бюро з управління землями, Служба управління природними ресурсами, Служба національних парків, Служба охорони риб і диких тварин, Геологічне спостереження США, Бюро меліорації. Діяльність Департаменту пов'язана з виконанням федеральних заходів щодо залучення природних ресурсів у господарський обіг [274, с.41-42].

Не дивлячись на значну роль федеральних відомств США у контролі за охороною довкілля, основна відповідальність у цій галузі покладається все ж на уряди штатів та на місцеві органи влади. Нині у всіх штатах функціонують спеціальні відомства з охорони довкілля: міністерства, агентства, управління, комісії. У деяких штатах створюються по декілька спеціалізованих органів: у штаті Нью-Йорк – бюро з охорони довкілля і міністерство охорони довкілля, у штаті Невада – міністерство охорони природних ресурсів і комісія з охорони довкілля [310, с.283-284]. У галузі охорони довкілля від забруднення, у тому числі небезпечними речовинами, ці органи уповноважені приймати підзаконні акти, готувати плани заходів з контролю за впровадженням федеральних стандартів якості довкілля, іноді розробляючи такі стандарти жорсткішими для свого штату.

У США на варті охорони навколишнього середовища стоять дев'ять федеральних законів, крім них у 50 штатах є свої закони, а також діють нормативні документи з охорони навколишнього середовища на рівні міста й округу. Серед загальних нормативних актів з охорони навколишнього природного середовища важливе місце належить законам, в яких формуються основні напрямки федеральної політики в зазначеній сфері: національний закон про охорону навколишнього природного середовища 1969 р., закон про покращення навколишнього природного середовища 1970 р., реорганізаційні плани та виконавчі укази президента країни і деякі інші акти. Зауважимо, що закони загальнонаціональної юрисдикції регулюють охорону об'єктів навколишнього природного середовища, ресурсів, які мають державне значення. В цю групу також входять такі нормативні акти: федеральний закон про попередження зливу нафтопродуктів 1924 р., федеральний енергетичний закон 1975 р., закон про атомну енергетику 1954 р., закон про створення запасів нафтопродуктів 1978 року [214, с.12].

Так, об'єктами правового регулювання за законодавством штатів про використання і охорону природних ресурсів виступають різні види землекористування, важливою рисою яких є уможливлення нанесення екологічної шкоди. Зауважимо, що за законодавством штату Каліфорнія до них відноситься будь-яке житлове і промислове будівництво; профілювання земельних ділянок; роботи з драгірування і буріння, утилізації відходів, зміни цільового призначення ділянок. У штаті Флорида – реконструкція, зміна розмірів і зовнішнього виду будівель і споруд; будь-які види робіт, пов'язані з порушенням ґрунтового покриву; підвищення інтенсивності землекористування (розширення і реконструкція підприємств, збільшення кількості робочих місць); роботи, пов'язані з порушенням берегів водних об'єктів; бурові роботи (за винятком геологорозвідувальних); розробка корисних копалин усіх видів; екскаваційні роботи; знесення будівель та споруд; захоронення твердих і рідких відходів. У деяких штатах була введена абсолютна заборона на здійснення окремих видів землекористування. Наприклад, у штаті Делавер забороняється використання земель для цілей важкої промисловості, будівництва газопроводів і нафтопроводів, за виключенням систем каналізації і фабрик із перероблення відходів [139, с.216]. У зв'язку з цим був прийнятий у 1976 р. Закон «Про консервацію та відновлення ресурсів». Він стосується шкідливих відходів, регламентує діяльність виробників відходів, перевізників, власників та тих, хто відповідальний за зберігання, належну утилізацію і захоронення відходів. Виробники та перевізники відходів повинні дотримуватися певних стандартів при поводженні з цими відходами і заповнювати спеціальні форми, які дозволяють простежити за рухом відходів від місця їх вироблення до місця переробки, зберігання та знищення [291].

Ще один закон США, на нашу думку, є одним із основних у сфері захисту навколишнього середовища від забруднення. Це Закон «Про контроль над токсичними речовинами», основною метою якого є запобігання виробництву або імпорту нових хімічних речовин, які завдають шкоди навколишньому середовищу. Тому особливим засобом контролю за безпечним видаленням небезпечних відходів є документ – Маніфест небезпечних відходів [291].

Основним законом збереження та відновлення природних ресурсів в аграрній сфері США є п'ятирічний федеральний сільськогосподарський закон, в якому періодично визначаються, переглядаються і затверджуються головні правові механізми – агроекологічні

програми. Основними екологічними напрямками таких програм є: збереження земельних та інших природних ресурсів на основі довготривалої консервації екологічно уразливих та деградованих земель; відновлення потенціалу земельних та інших природних ресурсів, що безпосередньо знаходяться у виробництві на основі впровадження еколого-орієнтованих технологій, практик та методів господарювання. Добровільний характер охорони земель у США чітко простежується в агроекологічних програмах, які майже на 100 відсотків побудовані на застосуванні партнерських механізмів, відповідно до яких фермери, власники земель в економічний спосіб заохочуються урядовими агенціями до добровільного збереження та відновлення земельних ресурсів.

В Україні охорона природних ресурсів в аграрній сфері є особливо значущою, адже історично понад 2/3 території країни використовують у сільському господарстві. Насамперед, це стосується охорони сільськогосподарських угідь як основного засобу виробництва в сільському господарстві. В умовах зміни форм власності на землю, реорганізації сільськогосподарських форм господарювання екологічний характер землекористування в нашій країні практично не змінюється, а, навпаки, стає ще більш споживацьким. Про це свідчить той факт, що, за оцінками українських учених, понад 40 % сільськогосподарських земель піддані деградації [210, с.56]. З огляду на це виникає потреба у вивченні успішного зарубіжного досвіду щодо охорони земель, реалізації дієвих агроекологічних програм, впровадженні сучасних екологічно орієнтованих практик землекористування. У нашій державі здійснюються дослідження і відповідні спостереження щодо сучасного стану забруднених земель за кількістю і якістю, але, на жаль, їх негативні показники не враховуються при розробленні й прийнятті регіональних і загальнодержавних програм, у яких, на нашу думку, необхідно окремим розділом розглядати питання щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, і в даному випадку нам потрібно брати до уваги позитивний світовий досвід [270, с.36-37]. У цьому зв'язку, на наше переконання, агроекологічна політика та агроохоронні програми США є найкращими прикладами оздоровлення землі та природного середовища в період ринкової економіки [211]. Зауважимо, що всі агроекологічні програми США є складовими загальної системи управління природокористування та охорони навколишнього природного середовища [210, с.56].

Федеральний Закон Сільськогосподарської Безпеки і аграрних Інвестицій, який був прийнятий у 2002 році, визначає правові рамки існуючих агроєкологічних програм. Ці заходи реалізуються Департаментом Сільського господарства США, а саме: його структурними підрозділами – Службою охорони природних ресурсів та Службою обслуговування фермерських господарств. Згідно з положенням, загальні екологічні видатки в сільському господарстві складають 17 відсотків від федеральних бюджетних видатків галузі, з яких майже половина передбачена на реалізацію агроєкологічних програм. Вагомим додатковим фінансовим ресурсом у цій справі є й бюджети штатів та місцеві бюджети. Головні федеральні агроєкологічні програми включають: 1) програми консервації земель, вони дозволяють землевласникам вилучати деградовану сільськогосподарську землю із сільськогосподарського використання в обмін на одержання рентних виплат та платежів за обмеження її використання, а також розподільчі виплати і технічну допомогу за консервацію земель; 2) програму консервації резерву – найбільшу національну програму з охорони земель, що спрямована на захист високоєродованої ріллі й екологічно уразливих приватних сільськогосподарських земель шляхом їх залуження і заліснення. Вона дозволяє вилучати деградовані сільськогосподарські землі з виробництва. Близько 28,2 мільйонів гектарів може бути законсервовано у межах цієї програми, що забезпечується наданням фінансової допомоги за виплатою щорічних рентних платежів, включаючи стимулюючі виплати [210, с.57-58].

Ще однією федеральною програмою є програма стимулювання екологічної якості. Програма стимулювання екологічної якості спрямована на екологічне поліпшення тваринництва та рослинництва шляхом фінансування запровадження й використання агроєкологічних практик землеробства. До таких практик належать планування забезпечення добривами, екологічних змін в землеробстві, удосконалення водокористування. Наступною є федеральна програма охорони біорізноманіття, яка спрямована на поліпшення якості біорізноманіття і підтримки популяцій живої природи на гірських територіях, водно-болотних угіддях, прибережних та інших територіях. У межах цієї програми надається технічна допомога та сплачуються розподільчі виплати до 75 відсотків землевласникам і землекористувачам; термін дії договорів складає від 5 до 10 років, у спеціальних випадках – до 15 років, залежно від охоронної практики.

Таким чином, законодавство США не містить ні обмежень для укладення земельних правочинів щодо збереження цільового призначення сільськогосподарських земель, ні вимог щодо наявності у покупців таких земель сільськогосподарських знань чи досвіду. Проблеми сільськогосподарського землекористування вирішуються в цій країні за допомогою зонування, а також за допомогою оподаткування та механізму державного субсидіювання фермерів.

Додаткові агроекологічні програми визначені в Положенні «Про охорону» Федерального Закону Сільськогосподарської Безпеки і аграрних Інвестицій 2002 року. Серед цих основних програм є: 1) програма збереження фермерських земель і пасовищ, що включають родючі, цінні та інші продуктивні ґрунти, історичні та археологічні землі; 2) програма надання стандартизованої технічної допомоги фермерам, землевласникам із впровадження агроекологічних проєктів на приватних сільськогосподарських землях [210, с.58].

Варто підкреслити, що у законодавстві США земля визначається як єдність фізичних ознак і пов'язаних з ними суб'єктивних прав і обов'язків. Очевидно, такий підхід до формування юридичної ознаки земельної ділянки є більш продуктивним, оскільки дозволяє відмежовувати її від решти земної поверхні і через призму юридичних обов'язків суб'єктів земельних відносин, а не лише через систему їх прав на земельні ділянки [206, с.480]. Тому США – одна із провідних країн-лідерів в аграрній сфері, у правових нормах якої відображений баланс між використанням землі як основного природного ресурсу і засобу виробництва; піддаючи посиленій правовій охороні земельні ресурси у США, як і в усьому світі, зростає інтерес до переробки сміття. Значних масштабів ця практика почала набувати протягом останніх трьох десятиріч [216, с.19].

Цікавим для українців може виявитися досвід США у реалізації впродовж останніх декількох десятиріч програми «RRR («Reduce, Reuse and Recycle») – зменшити споживання, використати знову, переробити». За допомогою цієї програми влада намагається навчити населення економно використовувати ресурси і зменшувати кількість утворюваного сміття. Окремо слід відзначити високий рівень виховної роботи у сфері охорони природи, яку проводять у США, виховання в усіх вікових, гендерних та соціальних групах населення шанобливого ставлення до природи, нетерпимості до заподіяння їй шкоди шляхом засмічування. Так, у всіх національних парках США, що займають величезні території,

підтримують вражаючу око чистоту, зокрема, як за рахунок чітко налагодженої системи роздільного збирання та вивезення сміття на утилізацію та переробку, так і завдяки високому рівню екологічної культури населення [216, с.17]. Перший національний парк у США був утворений ще в 1832 році, а Служба національних парків виникла в 1916 році. Законом «Про створення Служби національних парків» 1916 р. даному відомству дозволялося купувати земельні ділянки для їх включення в систему національних парків. Усі викуплені землі, тобто землі, повернуті в федеральну власність, були віднесені до категорії «придбаних» земель (acquired lands), на котрих встановлювався певний режим природокористування [204, с.25]. На даний час у США налічуються 33 національних парки, 81 пам'ятник природи, 7 прибережних і 12 рекреаційних національних зон (останні виділені для прийняття додаткової кількості відпочиваючих під час канікул) та ін., всього – 258 об'єктів загальною площею 10115 млн. га [218, с.180;370].

Світова практика свідчить, що питанням збереження і охорони земельних ресурсів, передусім високопродуктивних, приділяється особлива увага. У багатьох зарубіжних державах проводиться жорстка політика збереження потенціалу орних земель з одночасним їх інтенсивним використанням. При цьому земельні ділянки продуктивних земель внесені до національних реєстрів, а це є серйозним бар'єром при вилученні їх для несільськогосподарських потреб [217, с.315]. Тому, починаючи з 90-х років минулого століття в країнах ЄС почали розробляти концепції високої природної цінності сільськогосподарських і лісгосподарських земель (High Nature Value agricultural and forestry land) [341], високої природної цінності сільськогосподарських угідь (High Nature Value farmland) [342]. Так, головне завдання цих проектів полягало у встановленні масштабів географічного поширення високопродуктивних земель у розрізі їхніх категорій, картографічному відображенні останніх, визначенні площ кожної категорії цінних сільськогосподарських і лісгосподарських земель в межах адміністративних утворень та їхньому моніторингу. В результаті були сформовані методи управління цими землями, які враховували у національних програмах використання земель. Відповідно до наведених концепцій у Греції землі високої природної цінності поділяються на три категорії: High Nature Value лісів; High Nature Value лісових угідь, використовуваних для випасання худоби; High Nature Value орних земель і кормових угідь. Такий підхід дає змогу виділити в країні 6,89 млн. га земель, які можливо віднести до

особливо цінних, із них високопродуктивних кормових угідь, розташованих на лісових землях, – 2,05 млн. га, високопродуктивних орних земель – 2,42 млн. га та високої природної цінності лісів – 2,42 млн. га. Необхідно підкреслити, що виділення таких земель у Греції передбачено на національному і регіональному рівні [343].

У Німеччині до угідь високої природної цінності включають такі їхні види: високопродуктивні пасовища, перелоги, високопродуктивну рілля, сади, цінні виноградники, типи місць проживання згідно з директивою місця проживання в межах сільськогосподарського ландшафту (правового захисту біотопів у межах сільськогосподарського ландшафту) [344]; особливості ландшафту (наприклад, землі канав, огорож, ґрунтові частини доріг, водойм малих водотоків, сухих кам'яних стін) [345]. Крім того, у США існують численні приклади виділення класифікації особливо цінних земель як основи збереження їхньої унікальності або високої продуктивності. Однак у США сам термін «особливо цінні землі» не вживають, хоча передбачено виокремлення найважливіших та унікальних сільськогосподарських земель, які певною мірою відповідають поняттю «особливо цінні землі». Так, Служба охорони природних ресурсів використовує три системи оцінювання якості сільськогосподарських земель, однією зі складових яких є класифікація найважливіших у сільському виробництві земель. Із цією метою розроблено узагальнену їхню класифікацію, що містить ідентифікацію особливо цінних земель у складі національних ресурсів держави. Згаданою класифікацією передбачено дві головні категорії земель: кращі сільськогосподарські землі та унікальні сільськогосподарські землі [162, с.21]. Необхідно також звернути нашу увагу на те, що у США особливу увагу приділяють питанням охорони унікальних сільськогосподарських земель і можливого зниженню виробничого потенціалу аграрного виробництва. З цією метою здійснюється їх картографування (в базових масштабах 1:50 000 і 1:100 000) та інвентаризація, а інформування про географічне поширення, розміри, площі й інші характеристики підлягає доведенню до громадськості та використовується відповідними відомствами на національному і місцевому рівнях влади [346].

Розглянувши досвід США у галузі використання та охорони земель, у тому числі від забруднення небезпечними речовинами, можна зробити висновок – для того, щоб привести землі в Україні в стан, який відповідав би вимогам сьогодення, необхідно: 1) на базі існуючої нормативно-правової бази створити дієву систему заходів з охорони земель; 2) вдосконалити

заходи з економічного стимулювання раціонального використання земель; 3) посилити контроль за здійсненням природоохоронних заходів на всіх рівнях [123].

Накопичення відходів та токсичне забруднення довкілля – одна з визначальних проблем усього людства [131, с.29]. Корисним для України є досвід Китаю, який у 2015 р. мав рівень переробки твердих побутових відходів 50 % і протягом 5-8 років планує довести його до 98 %. Китай активно переробляє пластик, скло і метал. Ці компоненти сортуються і використовуються в подальшому як сировина. Деякі з твердих відходів можуть бути паливом. Так, на початку 2008 р. у цій державі введена ТЕС, що працює виключно на смітті і спалює 1,6 тис. тонн сміття в день. При цьому отримується подвійний економічний ефект: за вироблену енергію, а також за утилізацію сміття, населення і промислові підприємства сплачують кошти. Такі станції можуть працювати більше ніж на двохсот видах відходів, включаючи автомобільні покришки та інші продукти нафтохімічної промисловості [250, с.38]. Тому невирішеною залишається проблема відпрацьованих мастил, які завдають невиправної шкоди навколишньому середовищу. Оскільки застосування мастил становить всього близько одного відсотка від загального використання нафтопродуктів, здавалося б, що питання їх переробки з огляду охорони навколишнього середовища не заслуговує на таку увагу. Однак у зв'язку з тим, що значна частина відпрацьованого мастила потрапляє безпосередньо у навколишнє середовище, забруднюючи його, питання організації збору та регенерації відпрацьованих мастил є особливо стійким у цьому відношенні. У нормальних умовах відпрацьовані мастила випаровуються дуже повільно, а високі адгезійні властивості зумовлюють затримання їх у ґрунтах.

У Європі на цей час найбільші потужності з регенерації мастил зосереджено в Німеччині, де створено ідеальну систему збору та утилізації відпрацьованих мастильних матеріалів. Цінову політику відрегульовано таким чином, що витрати на збір та перевезення відпрацьованих мастил повністю оплачують виробники і переробники без залучення державних дотацій. Лише 30 % зібраних мастил використовують як пальне. Державна екологічна політика в Німеччині спрямована на фінансову підтримку підприємств, які здійснюють регенерацію відпрацьованих мастил для одержання базових мастил.

Ще цікавим є той факт, що в Італії ще в 1982 р. було створено Національну асоціацію відпрацьованих мінеральних мастил (ANCOME) як об'єднання підприємств, які збирають

різні відходи, в тому числі відпрацьовані батареї та рослинні олії. Зібрані відпрацьовані мастила аналізують і залежно від результатів направляють на рециклінг, фізичну та хімічну обробку або на спалювання. Зауважимо, що результатом рециклінгу відходів побуту може бути не лише виробництво певного виду товару, а й надання окремих видів послуг [151, с.69]. Нині в Італії функціонують шість установок для регенерації відпрацьованих мастил загальною потужністю 239 тис. тонн за рік, 18 % зібраних мастил надходять на спалювання як паливо. Подібно до описаних така ситуація є і в інших розвинутих країнах Європи та світу – в них тією чи іншою мірою успішно функціонують системи збору та переробки відпрацьованих мастил [225, с.26]. Крім того, поряд з виробленням продукції рециклінг включає виробництво електроенергії, газу, палива, а також теплової енергетики як продукту з високою потужністю. Так, згідно зі статистичними відомостями, в Україні збирається лише 25 % від усього обсягу споживання мастил, із яких регенерується тільки 15 %, що приблизно відповідає 3 % від загального обсягу споживання. Це призводить до того, що від 30 % до 50 % відпрацьованих мастил приватних транспортних засобів потрапляють у навколишнє середовище та каналізацію [67]. Зауважимо, що єдиним нормативним документом, який урегулює питання, пов'язані зі збором та подальшою утилізацією відпрацьованих мастил, є: постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2012 р. за № 1221, якою затверджено Порядок збирання, перевезення, зберігання, оброблення (перероблення), утилізації та/або знешкодження відпрацьованих мастил (олив). Зазначений Порядок поширюється на всі підприємства, установи та організації, що виробляють або імпортують для вільного використання мастила, внаслідок використання яких утворюються відпрацьовані оливи. Тому ці суб'єкти зобов'язані:

- 1) самостійно забезпечити збирання, видалення та утилізацію відпрацьованих мастил;
- 2) укладати договори про виконання робіт із організації збору, видалення, знешкодження та утилізації відпрацьованих мастил із уповноваженим підприємством, що належить до сфери управління Міністерства екології та природних ресурсів чи інших суб'єктів господарювання;
- 3) укласти аналогічний договір з підприємством, яке має ліцензію на право провадження діяльності у сфері поводження з зазначеними видами відходів [67].

Особливий інтерес для України повинно, на наш погляд, представляти законодавство Європейського Союзу, оскільки акумульований тут досвід гармонізації національних еколого-правових систем стає безпрецедентним. З його поміччю Україна може отримати основні

вихідні положення у галузі методів гармонізаційних дій, а також об'єктів гармонізації. Другою причиною орієнтації на ЄС являє собою цільова установка, котру можливо було б умовно назвати «спілкуватися однією мовою», що потребує здійснення гармонізації «*stricto sensu*», беручи до уваги перспективну задачу формування єдиного обличчя європейського континенту. Насамкінець шлях, який пройшли ЄС і його держави-члени від дезінтеграції, через кооперацію, інтеграцію, єдиний економічний простір – до політичного союзу, є гарною ілюстрацією того, що навіть дуже високий рівень гармонізації все ж є сумісним з національним суверенітетом [222, с.63]. Крім того, ЄС активно розробляє законодавчі механізми, які дали б можливість підвищувати рівень переробки відходів та утилізації сміття. Згідно з рішенням Ради міністрів ЄС було прийнято ухвалу від 20 жовтня 2008 року № 2008/98/ЄС стосовно покращення процесу утилізації сміття, яка передбачає, що до 2020 року рівень переробки сміття має сягнути 50 %, а рівень переробки будівельного сміття – 70 %. На ринку сміття у ЄС існує здорова конкуренція, і підприємства, що займаються його переробкою, отримують значний прибуток від реалізації вторинної сировини, що формується внаслідок переробки відходів [250, с.38].

Для України доречним було б залучити закордонні компанії, які мають технології та досвід у збиранні та переробці твердих побутових відходів. Для них потрібно забезпечити систему економічних преференцій, законодавчо закріпивши їх в законодавстві; розробити стандарти штрафів за скидання сміття у неналежних місцях, обґрунтувавши можливі втрати від збитків, нанесених земельним ресурсам [267, с.164].

Таким чином, адаптація законодавства України у сфері поводження з відходами – складний процес, тому важливе чітке його планування. На нашу думку, можливо виділити таку послідовність здійснення адаптації законодавства у сфері поводження з відходами: 1) визначення актів *acquis communautaire*, що регулюють правовідносини у такій сфері; 2) переклад визначених актів європейського законодавства щодо поводження з відходами українською мовою; 3) комплексний порівняльний аналіз нормативно-правових актів щодо відходів і поводження з ними; 4) розроблення рекомендацій стосовно адаптації законодавства України з *acquis communautaire*; 5) визначення переліку законопроектних робіт у цій сфері; 6) підготовка проектів законів та інших нормативно-правових актів, включених до переліку

законопроектних робіт у зазначеній сфері, та їхнє ухвалення; 7) моніторинг виконання та контроль законодавчих механізмів.

За сучасних умов антропогенне навантаження на земельні ресурси посилюється, нерідко перетинаючи національні кордони, тим самим зачіпає інтереси різних держав [269, с.98]. Особливості міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища від радіоактивного забруднення зумовлені особливим характером такого забруднення. Тому треба говорити не про забруднення, а про зараження навколишнього середовища радіоактивними речовинами, у тому числі і відходами, оскільки по суті своїх фізичних властивостей вони тривалий час зберігаються у природі. Саме довгостроковість збереження радіоактивних елементів та їх вплив на всі живі організми зумовлюють особливості охорони довкілля від радіаційного забруднення. Охорона в даному випадку означає, в першу чергу, запобігання такому зараженню, яке може виникнути в результаті використання ядерної зброї, через технічні вади атомної енергетики, при необхідності захоронення відходів атомної енергетики [116, с.261].

У справі охорони природи більшого значення набуває договірна форма співробітництва між окремими державами. Досить сказати, що з питань охорони навколишнього природного середовища було проведено близько 2 тисяч міжнародних конгресів, асамблей, конференцій, симпозіумів, на яких розглядалися різні аспекти природоохоронної діяльності людства [313, с.19]. Тому розпочате в середині минулого століття міжнародне співробітництво у цій сфері значною мірою сприяло зближенню на основі вироблених міжнародно-правових норм різних країн, їх внутрішнього земельного законодавства, покликаного захищати навколишнє середовище. У зв'язку із цим, у даний час існує нагальна потреба в узгодженні змісту норм національного законодавства з нормами міжнародного права, в уточненні юридичної належності природних ресурсів, в забезпеченні дотримання вимог правового режиму їх використання й охорони [189, с.400]. Шкода, заподіяна забрудненням навколишнього природного середовища небезпечною речовиною або небезпечним видом діяльності, у міжнародно-правових актах стосується цивільної відповідальності. Ці положення конкретизовані в Женевській конвенції про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним та внутрішнім водним транспортом (1989 р.). Підкреслимо, що Конвенція встановила, що за шкоду, заподіяну будь-

яким небезпечним вантажем під час перевезення, з моменту інциденту відповідальність несе перевізник. Прикладом такого інциденту є Ожидівська катастрофа, яка відбулася через порушення умов перевезення жовтого фосфору. Так, 16 липня 2007 р. у Буському районі Львівської області на залізничному перегоні Красне-Броди поблизу станції Ожидів сталася аварія вантажного потяга № 2005. У складі потягу знаходилося 58 вагонів, у тому числі 15 спеціальних цистерн по 50 тонн кожна, з жовтим фосфором. Через витікання фосфору з однієї цистерни відбулося загорання 6 цистерн, внаслідок їх займання утворилися продукти згорання, які уразили площу близько 90 м² [246].

Сьогодні ступінь міжнародно-правового забезпечення охорони і раціонального використання конкретних природних ресурсів і об'єктів є різним. Тому можна констатувати, що чіткі та безпосередні міжнародно-правові механізми регулювання відносин щодо правового режиму охорони земель відсутні, натомість в якості міжнародно-правових актів, які опосередковано визначають охорону земель, можна розглядати конвенції, які спрямовані на боротьбу і протидію різним видам забруднення. На наш погляд, до цієї групи слід віднести Орхуську Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25.06.1998 року [79], Конвенцію про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті від 25.02.1991 року [83], Декларацію щодо забруднення навколишнього середовища, прийняту 1.10.1976 року в Сан-Паулу [84], Стокгольмську Конвенцію про СО₂ від 22.05.2001 року [85], Базельську Конвенцію про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів і їх знищенням від 5.05.1992 року [86], Конвенцію про транскордонний вплив промислових аварій від 17.03.1992 року [80], Конвенцію про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним і внутрішнім водним транспортом від 10.10.1989 року [81], Роттердамську Конвенцію про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі від 10.09.1998 року [82].

До числа основних міжнародних документів з охорони навколишнього природного середовища належать також Всесвітня хартія природи, прийнята 37-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН, яка поклала на всі держави відповідальність за збереження планети та її довкілля, та Декларація з навколишнього середовища і розвитку, прийнята Конференцією

ООН в Ріо-де-Жанейро 1992 року. Конференція (ст.ст. 1, 3, 7 Декларації) встановила, що для досягнення сталого розвитку захист навколишнього природного середовища повинен становити невід'ємну частину процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього. Так, для того, щоб уникнути серйозної або не виправної шкоди екосистемам, принцип 6 Декларації вимагає припинити введення в оточуюче середовище токсичних чи інших речовин та викидів тепла в кількостях і концентраціях, які перевищують можливість оточуючого середовища знешкоджувати їх [291].

Цікаві та корисні приписи для ЗКУ можна запозичити з Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Прийнята 25.06.1998 року Європейською економічною комісією ООН в м. Орхус (Данія), вона надто важлива і потребує неабиякої уваги людства. Міжнародні експерти оцінюють Конвенцію як новий тип міжнародної угоди щодо навколишнього середовища, хоч вона є регіональною, наголошують на її універсальному значенні. Вперше на міжнародному рівні Конвенція найбільш повно закріпила 10-й принцип Декларації Ріо-92 щодо необхідності залучення громадськості до вирішення екологічних питань та доступу її до екологічної інформації, яку мають державні органи. Конвенція єднає владу та громадськість у їх спільній відповідальності перед майбутніми поколіннями – жити у сприятливому для здоров'я і добробуту навколишньому середовищі, а також пропонує для цього дієві інструменти. Для Генерального Секретаря ООН Кофі Аннана, «Орхуська конвенція є найбільш амбіційним явищем екологічної демократії, яке коли-небудь здійснювалося під егідою ООН» і «дуже значним кроком у формуванні світового громадянського суспільства». ЗУ «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» був ухвалений парламентом 6 липня 1999 року. Конвенція регламентує й надає громадянам право на сприятливе навколишнє природне середовище, право на інформацію, право на участь у прийнятті економічних рішень, що впливають на стан довкілля, а також на доступ до правосуддя. Впровадження Конвенції, у тому числі і на рівні ЗКУ, створить нові можливості у розв'язанні проблем щодо охорони навколишнього природного середовища України та допоможе сформувати соціально-правову основу для загальноєвропейського екологічного простору. Чинний ЗКУ не сприйняв прогресивні положення цієї конвенції, які стосувалися

протидії можливості отримання екологічної інформації фізичною, юридичною особою та громадськістю, а саме про: стан навколишнього природного середовища; його складових; чинники, які завдають шкоди; засоби, діяльність або заходи, що впливають або можуть впливати на складові навколишнього природного середовища або протидію участі громадськості при прийнятті рішень, які негативно впливають на стан навколишнього природного середовища, здоров'я людей, їх безпеки [226, с.146].

Орхуська конвенція є особливим міжнародно-правовим інструментом формування екологічної демократії за рахунок створення умов для залучення громадськості до процесу захисту і поліпшення стану навколишнього природного середовища. Її мета спрямована на захист права кожної людини нинішнього і майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я і добробуту. Також цю конвенцію варто розглядати не тільки як механізм захисту навколишнього середовища, але і як інструмент розвитку демократії, як засіб для розширення можливостей державних органів і громадянського суспільства: вона є першим кроком розвитку екологічної демократії як у національному законодавстві, так і на міжнародній арені [79]. Тому ст. 1 Конвенції регламентує, що необхідно сприяти захисту юридичних прав кожної людини, нинішнього і майбутніх поколінь, жити у безпечному для її здоров'я, благополуччя навколишньому природному середовищі; гарантувати право на доступ до інформації, залучати громадськість до процесу прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, які стосуються навколишнього середовища у відповідності до положень даної Конвенції [79]. Крім того, у Конвенції викладено принципи, процедури та підстави доступу до екологічної інформації, її збору та поширення, випадки, коли доступ до цієї інформації може бути обмежений. [224, с.4].

Зауважимо, що для запровадження реальних механізмів на виконання положень Орхуської конвенції в Україні було прийнято Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля, що затверджене наказом Міністерства екології та природних ресурсів України 18.12.2003 р. № 168. Можливості участі громадськості в розробленні політики у сфері навколишнього середовища передбачені постановою КМУ від 15.10.2004 р. «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики». Ця постанова затвердила «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики», що повною мірою

розширило сферу дії Орхуської конвенції на всі органи державної влади в усіх галузях господарства.

У березні 2004 року Комітет з дотримання Орхуської конвенції опублікував проєкт звіту про дотримання Україною своїх зобов'язань за Конвенцією [347]. У звіті V/9n (абзац 37-38) Комітет відзначає участь України, продемонстровану у міжсесійний період листування з Комітетом та корисними звітами про виконану роботу [348]. Однак Комітет шкодує, що станом на даний час законодавство, запропоноване Україною для вирішення питань по недотриманню закріпленими Народою Сторін у пункті 1 рішення II/5b, досі залишається на рівні проєкту. Комітет глибоко стурбований дуже повільним прогресом України у прийнятті законодавчих та практичних заходів, необхідних для вдосконалення сфер свого законодавства і практики, які були визнані як такі, що не відповідають Конвенції у виконанні вимог рішень II/5b [349], III/6f [350], IV/9h [351], V/9n [352] щодо України. Тому на основі своїх міркувань і оцінок Комітет доходить висновку, що оскільки законодавчі заходи, запропоновані Стороною на виконання вимог п. 2 рішення II/5b, залишаються тільки у вигляді проєкту, Україна не виконала вимог рішення II/5b і п. 5 IV/9h Народи Сторін. Це означає, що Україна залишається в стані недотримання п. 1 ст. 4 Конвенції про доступ до інформації, численних положень ст. 6 щодо участі громадськості в процесі прийняття рішень та п. 1 ст. 3, що вимагає від держави створення і підтримки чіткої, прозорої та злагодженої структури для виконання положень Конвенції [353]. Відповідно до Плану дій щодо виконання Рішення № III/6f Народи Сторін Орхуської конвенції, затвердженого постановою КМУ від 27.12.2008 р. за № 1628-р, заплановано розробити і затвердити нормативно-правові акти про поширення інформації про стан довкілля, а також підзаконний акт щодо мережі державної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи для надання доступу до екологічної інформації.

Поки що проєкти даних нормативно-правових актів не були подані. Однак був поданий проєкт постанови КМУ «Про порядок надання та оприлюднення екологічної інформації». Цей проєкт мав охоплювати і надання інформації за запитом, і активне поширення цієї інформації. Окрім того, був створений проєкт «Допомога Україні у впровадженні Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті та Орхуської конвенції», який вперше представили громадськості на засіданні Громадської Ради при Міністерстві охорони навколишнього природного середовища на початку грудня 2009 року. Відомо, що

проект фінансується Європейською комісією з 2009 року. Постановою КМУ від 17.08.2011 р. № 877 «Про деякі питання виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка реалізації Стратегії національної екологічної політики України» затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо реалізації пріоритетів розвитку сфери охорони навколишнього природного середовища [66].

У зв'язку з цим, Міністерство екології та природних ресурсів України надало для громадського обговорення проекти постанов та законів, метою яких є виконання вимог Орхуської конвенції. Наприклад, проект ЗУ «Про ратифікацію поправок до Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 08.11.2013 р., проект Постанови КМУ «Про затвердження порядку проведення моніторингу навколишнього природного середовища підприємствами, установами, організаціями, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та Положення про автоматизовану інформаційно-аналітичну систему моніторингу навколишнього природного середовища і забезпечення доступу до екологічної інформації» від 25.02.2013 року, проект ЗУ «Про внесення змін до деяких Законів України щодо реалізації положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» від 16.01.2013 року. Вважаємо доцільним, щоб положення про участь громадськості були детальніше розроблені в рамках завдань, спрямованих на реалізацію Постанови КМУ щодо затвердження Плану дій з реалізації Рішення Сторін Орхуської конвенції III/6f від 27.12.2008 року за № 1621-I. Крім того, на виконання положень Орхуської конвенції від 17.02.2011 р. набув чинності ЗУ «Про регулювання містобудівної діяльності» за № 3038-VI [26].

Україна також приєдналася до Роттердамської конвенції про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі та до Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі, які включають у себе міжнародні стандарти у сфері поводження з хімічними речовинами, у тому числі і пестицидами. До міжнародних документів, в яких розглядається один або декілька аспектів життєвого циклу пестицидів, не обмежуючись лише ними, належить і Міжнародна конвенція з карантину і захисту рослин [354, с.592]. Таким чином, проведене дослідження про

співвідношення вивчених норм вказує на проблеми, які потрібно вирішити, та тенденції у їх зближенні задля охорони, раціонального використання і відтворення навколишнього природного середовища та його складових. Пропозиції, розроблені на основі цього дослідження, повинні сприяти вдосконаленню національного українського земельного законодавства і міжнародно-правових актів [226, с.149].

Як відомо, проблеми, що виникають у сфері раціонального використання земельних ресурсів, є характерними для всіх промислово розвинених країн. До країн-лідерів, де спричиняється найбільше навантаження на земельні ресурси, відносяться Китай, США, Росія, Германія, Бразилія, Франція, Великобританія. Проблема охорони земельних ресурсів – це проблема глобальна, і вирішувати її необхідно спільними зусиллями шляхом уніфікації та інтеграції законодавства у сфері охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних посягань [318, с.113].

Починаючи з 1943 р., у Великобританії була прийнята найпередовіша на той час у світі система планування використання та охорони земель, що особливо важливо для високо урбанізованих країн з великою щільністю населення. Зауважимо, що при організації раціонального використання та охорони земель у Великобританії широко використовують методи територіального землеустрою, пов'язані зі зміною кордонів, плану і місця розташування земельних ділянок. Тому у Великобританії існує суворя система контролю за використанням землі та іншої нерухомої власності. Це пояснюється тим, що зміна цільового призначення земельної ділянки може спричинити істотне збільшення або зменшення її вартості [143, с.83]. На думку англійських фахівців, інформаційна основа управління земельними ресурсами у Великобританії відрізняється від інших європейських країн. Вони вважають, якщо в Європі планування використання, управління земельними ресурсами та оцінка землі здійснюється на основі земельного кадастру, то у Великобританії формального земельного кадастру немає. Проте контроль за використанням землі також має своє розповсюдження. Відповідно до закону «Про контроль над забрудненням» 1974 року на місцеві органи управління покладаються функції превентивного контролю за забрудненням земель шкідливими відходами. За незаконні викиди і транспортування відходів без спеціального дозволу місцеві органи влади можуть притягувати винних осіб до юридичної відповідальності. Крім того, сільськогосподарські закони Великобританії надають міністру

сільського господарства або призначеній ним особі право періодично інспектувати всі сільськогосподарські підприємства. Виявивши неправильне використання землі або ведення господарства, міністр може: здійснити контроль над господарством, а в деяких випадках – припинити оренду; замінити орендаря іншою особою, передавши йому право оренди; приписати зміни у призначені земель на фермі [106, с.375].

У Великобританії накопичено позитивний досвід договірної регулювання відносин охорони на сільськогосподарських землях. Як зауважує англійський юрист Майкл Грегорі (Michael Gregory), управлінські договори (management agreements) між органом влади та власниками чи користувачами сільськогосподарських земель є засобом поширення юридично зобов'язуючої контрольної діяльності на сільськогосподарське використання земель, які підлягають особливій охороні. При цьому, зазначає автор, такі договори мають не тільки негативне, забороняюче значення, але й можуть покладати на власників та користувачів земельних ділянок у сільській місцевості позитивні і корисні зобов'язання в інтересах суспільства [355, с.173]. Зауважимо, що однією з головних небезпек у Великобританії є зберігання чи використання токсичних, вибухонебезпечних чи вогнебезпечних речовин, які у разі надзвичайної ситуації можуть негативно впливати на місцеве населення та прилеглі території. Такі надзвичайні ситуації трапляються рідко, але потенційний ризик чи загроза демонструється кількістю основних потенційних катастроф та, меншою мірою, випадками на окремих територіях цієї країни [297, с.59]. Так, у Великобританії у м. Віндескейлі 10.10.1957 року сталася аварія на одному з реакторів із випробування збройного плутонію, зарахована МАГАТЕ до VI рівня за міжнародною шкалою подій на АЕС. В активній зоні реактора виникла пожежа, внаслідок якої відбувся викид радіонуклідів у навколишнє середовище, згоріло близько 11 тонн урану [159, с.125]. Після такої важкої атомної аварії уряд Великобританії почав приділяти більше уваги безпеці виробництва атомної енергії, суспільний і політичний клімат країни був вороже налаштований на розвиток атомної енергетики в цілому. Пізніше, завдяки державній політиці гарантій шляхом прийняття ряду нових нормативних актів та внесення суттєвих й істотних змін до діючого законодавства, атомна енергетика відносно стабілізувалася. Так, фундаментальну основу законодавства Великобританії у сфері діяльності атомної енергетики та відновлення постраждалих унаслідок аварії територій становлять такі нормативні акти: Закони «Про соціальну безпеку» від 1935 р.

із реформативними поправками від 1994 року; «Про атомну енергетику (щодо різних умов)» від 1946 р. з поправками від 1989 р.; «Про радіоактивні установи» від 1965 р.; «Про зберігання енергії» від 1978 р. з поправками від 1981 р.; «Про фінансування ядерної індустрії» від 1981 р.; «Про ядерні матеріали» від 1983 р.; Головний Закон «Про атомну енергію» від 1954 р. з поправками від 2004 р.; Закони «Про захист екології» від 1990 р.; «Про чисте повітря» від 1993 р.; «Про радіоактивні об'єкти» від 1993 р.; «Про ядерні вибухи (заборона та контроль)» від 1998 року [356].

Майже всі проекти відродження господарської придатності забруднених територій унаслідок радіоактивної аварії мали індивідуальний, локальний характер. Вони полягали в дезактивації та демонтажу радіоактивно забруднених споруд і відновлювальних заходах, що потребували постійної посиленої уваги і підтримки таких заходів як із боку держави, так і господарюючих суб'єктів [357]. Першою спробою розв'язати проблему забруднення земель небезпечними речовинами були рекомендації уряду Великобританії у 70 роках ХХ ст. Вони мали намір забезпечити технічне впровадження найкращої практики поводження із забрудненими територіями різних видів за умови, що такі території є визначеними. У той час вважалося, що забруднені землі є питанням сировинного планування [297, с.259].

Ці проблеми були висвітлені в критичних доповідях Королівської комісії з питань забруднення довкілля. Палата громадян у 1990 р. обрала комітет з питань довкілля. Це зумовило серйозніший погляд Уряду Великобританії на законодавство і в акті, що був прийнятий у 1990 р., були зроблені застереження, які потребували створення реєстрів потенційно забруднених зон. Також пропонувалося створення екологічного агентства як дорадчого центру та центру експертизи, в якому місцева рада відігравала б ключову роль у питаннях забезпечення і планування процесу ухвалення і прийняття рішень [297, с.345].

У Швейцарії в 1969 році сталася аварія підземного ядерного реактора в Люценсі, у цьому випадку радіація не мала великого негативного впливу на навколишнє середовище, оскільки реактор розташовувався у печері, і в ній залишилися всі радіоактивні викиди. Головне завдання, яке ставить перед собою влада Швейцарії у напрямі атомної безпеки господарської діяльності, – це захоронення ядерного відпрацьованого палива. Першим її кроком у цьому напрямі було до 2011 р. визначення шістьох регіонів для сховищ. Також у рамках цієї програми розвитку було визначено такі пріоритетні положення: приділення

великої уваги науковим досягненням, набирання компетентного персоналу на атомні станції, розповсюдження інформації та знань про управління атомними станціями та захороненням відпрацьованого ядерного палива, проведення соціального діалогу та визначення суспільної оцінки [358].

У тому ж самому році, що і у Швейцарії (1969 р.), сталася аварія у Франції на АЕС «Святий Лаврентій», де відбувся вибух введеного в дію реактора в 500 мВт, що призвело до перегріву й розплавлення активної зони, із реактора витекло близько 50 кг ядерного палива. Сьогодні основу законодавства Франції у галузі атомної енергетики та безпечного господарювання становить ряд таких нормативних актів: Закон «Про ядерну прозорість та безпеку» від 2006 р.; Директива Ради 2009/71/Євроатом від 25.06.2009 р., яка встановлює безпечне поводження громадськості з ядерним устаткуванням; Постанова Комісії від 17.07.2007 р., яка визначає горизонтальні відносини у вищих органах керівництва щодо ядерної безпеки й управління ядерними відходами; Акт від 13.06.2006 р. за №2006-686, у якому мова йде про прозорість і безпеку в ядерній сфері господарювання; Програма щодо управління радіоактивними матеріалами та відходами виробництва від 15.06.2006 р.; Базові правила безпеки 2002-1 щодо оцінювання розвитку та виключення ймовірності небезпеки; Базові правила безпеки 2001-01 щодо визначення сейсмічного ризику для безпеки зовнішніх конструкцій ядерних установок; Базові правила безпеки 1.2. щодо визначення показників сейсмічних рухів, які можуть завдати шкоди безпеці головних ядерних об'єктів; Національний план управління радіоактивними матеріалами та відходами від 2012 року [359]. Французькі законотворчі органи в усіх нормативних актах наголошують на важливості науково обґрунтованої безпеки, на необхідності проведення науково-дослідної роботи, поліпшення прозорості та демократичності отримання інформації щодо таких питань, контролю розвитку господарської діяльності в атомній енергетиці та на територіях пострадіаційного забруднення, поліпшення економічного розвитку таких територій, встановлення джерел надходження для фінансування таких проектів. Плани наукових досліджень у галузі ядерної енергетики Франції затверджено державними законодавчими органами до 2030 року.

На підставі проведеного аналізу зарубіжного досвіду у сфері подолання наслідків радіаційних катастроф та здійснення господарської діяльності на радіаційно забруднених територіях, можливо створити комплексний підхід до адаптації діючого законодавства

України щодо специфіки впровадження господарювання на радіоактивно забруднених територіях шляхом запозичення й імплементації в українське законодавство такого досвіду, що є кроком до розробки та прийняття Закону України «Про господарську діяльність на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення унаслідок Чорнобильської катастрофи» [259, с.158-159]

Відкриття і практичне використання атомної і термоядерної енергії поставило перед людством проблему захисту всього живого на планеті Земля від небезпечних радіаційних випромінювань. Звичайно, ця проблема насамперед вирішується в рамках боротьби за мир, відвернення термоядерної війни, роззброєння. Досягнуто у цьому питанні чимало, зокрема й у правовому аспекті. Є значна кількість багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів, конвенцій, угод та інших актів, які загалом і стосовно до окремих видів озброєнь обмежують, стримують, забороняють виробництво, випробування і застосування зброї масового знищення, насамперед – термоядерної. Однак, загроза використання атомної і термоядерної енергії у військових цілях не подолана [197, с.200].

Разом із тим, вимагають великої уваги і заходи радіаційної безпеки у випадках мирного використання атомної енергії. Необхідність у цьому привела до розвитку міжнародного співробітництва і відповідного правового регулювання складного комплексу міждержавних відносин у даній сфері. З метою попередження потенційних небезпек у результаті використання ядерного матеріалу зацікавлені держави під егідою МАГАТЕ розробили Конвенцію про фізичний захист ядерних матеріалів та ядерних установок, яка була відкрита для підписання 3 березня 1980 року у Відні. Одними із перших конвенцію підписали Радянський Союз, Австрія, Греція, США і ряд інших країн. Конвенція передбачає, що кожна держава-учасник в рамках свого національного законодавства і згідно з міжнародним правом приймає належні заходи для забезпечення того, щоб під час міжнародних перевезень ядерний матеріал, що знаходиться на її території чи на борту корабля або літака, що діє під її юрисдикцією, захищався [76].

Ще раніше були прийняті Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерний збиток від 21 травня 1963 року [77] і Брюссельська конвенція про цивільну відповідальність у галузі морських перевезень ядерних матеріалів від 17 грудня 1971 року [78]. Згідно Конвенції від 21 травня 1963 р. оператор ядерної установки відповідає за ядерний

збиток, якщо є докази, що такий збиток спричинений інцидентом на установці або пов'язаний з ядерним матеріалом, отриманим з неї чи тим, що використовується в ній.

У зв'язку із цим, концептуально визначальними в цій частині є положення Конвенції ЄС про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища, яка була підписана 21.06.1993 р. у м. Лугано. Метою цієї Конвенції є гарантування відповідних компенсацій за шкоду, заподіяну внаслідок впливів небезпечних видів діяльності для навколишнього середовища. Як відомо, небезпечна діяльність визначається Конвенцією, як будь-яка діяльність, у тому числі і така, що проводиться органами влади, якщо вона пов'язана: із виробництвом, використанням, зберіганням та іншим поводженням або викидом однієї чи більше небезпечних речовин, чи будь-якими іншими операціями із цими речовинами; виробництвом, культивуванням, зберіганням, використанням, знищенням, видаленням, викидами або будь-якими іншими операціями поводження, під впливом яких генетично змінюються організми, спостерігаються генетичні зміни та умови, за яких виявляються такі зміни, або з'являються мікроорганізми як результат властивостей цих дій і виникають умови значного ризику для людини, навколишнього середовища і власності внаслідок їхнього патогенного або токсикологічного впливу. З ціллю відшкодування шкоди пропонується здійснити шляхом впровадження новітніх технологій очищення землі та інших природних компонентів ділянки для досягнення такої якості ґрунту, щоб земельна ділянка була придатна для використання сьогодні і в майбутньому [364].

Необхідно також звернути нашу увагу на те, що важливим інструментом забезпечення гарантій мирного використання атомної енергії і створення режиму, що виключає військове застосування радіоактивних матеріалів, що виникають при експлуатації атомних електростанцій, є Договір про нерозповсюдження ядерної зброї [87], підписантами якого були 112 держав. Договір, що вступив в силу в березні 1970 року, зобов'язує держави використовувати атомну енергію тільки в мирних цілях і спирається на систему гарантій МАГАТЕ з контролю за виконанням цих зобов'язань. Система контролю, здійснювана агентством, повинна слідкувати за використанням матеріалів, що розщеплюються і своєчасно встановлювати можливий перехід їх використання з мирного на військове. Заслуговує на увагу програма МАГАТЕ по створенню міжнародних і регіональних ядерних паливних центрів і

міжнародних сховищ плутонію та опроміненого палива. Ця програма передбачає заходи й контроль щодо того, аби країни з невеликими і середніми програмами розвитку ядерної енергетики будували у себе тільки атомні електростанції, а всі обслуговуючі їх підприємства, включаючи і переробку опроміненого палива, обробку і знищення радіоактивних відходів, виготовлення свіжого палива, зосереджувалися б у багатонаціональних центрах, розміщених в обмеженій кількості міст на планеті [197, с.202].

Поряд із дослідженням міжнародних угод і конвенцій, які містять безпосередні норми щодо територій, які зазнали радіоактивного забруднення, важливою умовою формування належної інституційної та правової бази охорони ґрунтів є наявність достовірної інформації про стан ґрунтового покриву. Так, створення баз даних про ґрунтовий покрив та його стан в окремих країнах, а далі у регіонах, областях і найдрібніших адміністративних утвореннях, що відбувається наразі у Німеччині, Угорщині, Чехії, Словаччині, Румунії, Нідерландах та інших країнах, дає можливість не тільки більш об'єктивно планувати ґрунтоохоронні заходи із залученням місцевих ресурсів, а й виконувати не менш важливу роботу – залучати до ґрунтоохоронної діяльності широкі верстви населення і безпосередніх землекористувачів і землевласників. Найбільш повні програми моніторингу ґрунтів здійснюються в Австрії, Німеччині й Швеції. Важливо підкреслити, що в цих країнах проведення моніторингових робіт здійснюється на підставі міністерських інструкцій, але державних законів про моніторинг ґрунтів немає. А от в Іспанії, де моніторинг розвинений значно гірше, є зразковий закон про моніторинг ґрунтів. На розвиток мережі моніторингу ґрунтів у Європі значно вплинули різні директиви ЄС про допустимі концентрації важких металів, контроль викидів підприємств, застосування стоків і відходів виробництва на сільськогосподарських угіддях [360, с.58].

Так, законодавство Федеративної Республіки Німеччини передбачає можливість обмеження прав власників землі в інтересах суспільства. Зокрема, як зазначає С.І. Герасин, обіг земель сільськогосподарського призначення в цій країні перебуває під адміністративним контролем. Правовою основою для публічно-правового контролю за обігом сільськогосподарських земель є Закон про заходи щодо поліпшення аграрної інфраструктури та захисту сільськогосподарських і лісгосподарських підприємств (Закон про земельний обіг) від 28.07.1961 року. Так, оцінка землі у Німеччині проводиться за системою, введеною ще в

1934 році, коли кращими за якістю землями були визначені угіддя Магдебурга. Цим землям була присвоєна оцінка в 100 балів. Гірші землі мають оцінку в 20 балів. Ціна 1 га землі за 75-бальною оцінкою в західноєвропейських землях складає в середньому 20 тисяч марок. У Східній Німеччині відсутність ринку землі і екологічне забруднення земель призводить до того, що ціна 1 га землі там у 5-10 разів нижча. У зв'язку з цим Правила охорони земель передбачають великі штрафи за їх забруднення [181, с.116].

Закон Федеративної Республіки Німеччини 1961 р. «Про адміністративний контроль за передачею власності сільськогосподарських об'єднань» передбачає отримання дозволу адміністрації на продаж сільськогосподарських земель. Однак у такому дозволі може бути відмовлено, якщо в результаті продажу може з'явитися земельна ділянка розміром менше 1 га або, навпаки, ділянка, що продається, є дуже малою для ведення сільського господарства. Проте закон не вимагає, щоб умовами продажу земельної ділянки зберігалася її сільськогосподарське призначення або щоб покупець мав сільськогосподарську освіту чи досвід роботи у сільському господарстві. Поряд із цим, у країнах Західної Європи, починаючи з 1973 р., розроблено спеціальні програми охорони природи, у яких загальне визнання здобула ідея сталого розвитку, відповідно до якого екологічні та економічні цілі в динаміці збігаються, а на рівні Європейського Союзу розробили принципи та загальні заходи для законодавчих актів у сфері охорони природи.

Так, у законодавстві Німеччини охорону ґрунтів розглядають як спільне завдання держави та її громадян. Головними принципами державної політики в області охорони ґрунтів є: принцип профілактики, який полягає в тому, щоб заздалегідь уникати забруднення ґрунтів; принцип «винного», який базується на умові, що усунення забруднення ґрунтів повинен брати на себе той, хто несе відповідальність за його виникнення; принцип кооперації, за яким держава здійснює свої цілі в області охорони ґрунтів в узгодженні зі всіма громадськими організаціями і громадянами [135, с.211]. Крім того, у Німеччині всі підприємства в обов'язковому порядку проходять екологічний аудит, який здійснюється відповідно до прийнятих національних стандартів, що регулюють даний вид аудиту. Так, у червні 1993 р. прийнято основні принципи і положення екологічного обліку в рамках ЄС, які набули чинності в квітні 1995 року. Привертає увагу той факт, що за оцінками німецького агентства з питань навколишнього середовища в галузі екологічної професійної підготовки і підвищення

кваліфікації спеціалістів, нині професійні екологічні інтереси групуються за ступенем їх пріоритетності для тих, хто навчається, таким чином: переробка відходів; екологічне право; екологічна освіта; екологічна консультація; програми економії води; водне господарство і очистка стічних вод; охорона ґрунтів; енергозбереження; охорона довкілля на підприємствах; регіональне екологічне планування (екологічна програма); екологічна експертиза; екологічна політика; екологічні аспекти сільськогосподарського виробництва; міжнародні аспекти охорони водних ресурсів; охорона біорізноманіття; боротьба із хімічним забрудненням навколишнього середовища [279]. Закон Німеччини «Про відповідальність у галузі охорони навколишнього середовища» від 10.12.1990 р. у ст. 3 регламентує, що шкода може виникнути внаслідок впливу на навколишнє середовище, якщо вона спричиняється небезпечними речовинами, вібраціями, випромінюванням, газами, парами, теплом, які поширюються у ґрунті, повітрі або воді [203, с.84]. У зв'язку з цим у Німеччині фермерам заборонено використовувати ті добрива та хімікати, які завдають шкоди навколишньому середовищу, що стосується власників земель сільськогосподарського призначення, вони повинні здійснювати належний догляд за ними, не допускається, щоб земля була тільки вкладенням капіталу [192]. Так, ми бачимо, що законодавство Німеччини зобов'язує власника сільськогосподарських земель здійснювати заходи щодо охорони земель і не залишати їх без обробки, яка не спричиняє шкоди навколишньому природному середовищу. Однак, по суті, це стосується тільки селянських господарств. Тому в Законі «Про єдину спадщину двора землі Рейнланд-Пфальц» говориться, що власник землі зобов'язаний господарювати на ній належним чином, а також єдиний спадкоємець двору повинен бути здатним до належного господарювання [150, с.108]. Отже, з вище наведеного можна зробити висновок: власник зобов'язаний господарювати належним чином, він повинен здійснювати заходи щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

Аналогічні права й обов'язки землекористувачів щодо збереження і покращення родючості ґрунтів визначені законодавством і в інших європейських країнах. Так, в Угорщині Закон «Про охорону сільськогосподарських земель» від 24.02.1961 року зобов'язує сільськогосподарські підприємства здійснювати всі можливі заходи для збереження і покращення родючості ґрунтів, а також попереджувати їх знищення. Даний Закон також

встановлює юридичну відповідальність землекористувачів, незалежно від форми і юридичного титулу користування землею, за знищення чи зниження родючості ґрунту.

Правова охорона земель в Угорщині розповсюджується на охорону ґрунту, гірських порід і надр землі, що мають корисні копалини, але особливе значення надається саме охороні ґрунтів, а система охорони гірських порід і корисних копалин ще мало розроблена. Так, Закон «Про охорону природи» Угорщини і Закон І «Про землю» 1987 року параграф 59(3) визначають охорону земель у якості загального обов'язку, що вимагає від землевласників і землекористувачів заборону забруднення земель відходами виробництва, викидами та іншими забруднювачами. Відходи виробництва та хімічні матеріали можна розміщувати в землі або накопичувати у ґрунті лише згідно з приписами, що вказані в правових нормах або у відомчих розпорядженнях, однак, окрім загальних розпоряджень, конкретні юридичні норми щодо охорони якості ґрунту ще не розроблені. Необхідно розрізняти забруднення земель відходами і викидами промисловості, транспорту, комунального господарства, з одного боку, і забруднення земель у процесі сільськогосподарського виробництва – з іншого. На даний час, з'ясовуємо, що в Угорщині розроблено ряд правових норм щодо попередження забруднення ґрунту агрохімікатами, а саме правила, якими дозволено використовувати ті засоби, які успішно впливають на підвищення родючості ґрунту. Тому завдяки дотриманню цих правил можливо хоча б зменшити небезпечність мінеральних добрив як загрози якості ґрунту [273, с.174-175].

У Чеській Республіці обов'язок суб'єктів права сільськогосподарського землекористування зберігати і підвищувати родючість ґрунту встановлена рядом спеціальних законів. Так, Закон «Про розвиток рослинництва» 1964 року поклав на сільськогосподарські підприємства обов'язок турбуватися про правильне і науково обґрунтоване господарювання на сільськогосподарських землях і про систематичне підвищення рівня їх врожайності шляхом планового здійснення заходів, які підвищують родючість ґрунту. Закон «Про охорону сільськогосподарського фонду» 1966 року, а також видана в тому ж році постанова про порядок застосування цього закону закріпили широкий перелік обов'язків для всіх користувачів земель сільськогосподарського призначення, включаючи особисті селянські господарства і несільськогосподарських землекористувачів, в користуванні яких перебуває сільськогосподарська земля [302, с.132]. Так, відомо, що Закон «Про охорону

сільськогосподарського фонду» 1966 року, встановлюючи обов'язок землекористувачів зберігати і підвищувати родючість ґрунтів, виходить з того положення, що всі сільськогосподарські земельні ділянки повинні оброблятися і взагалі використовуватися без погіршення родючості ґрунтів. Тому землекористувачі або власники земельних ділянок можуть бути зобов'язані районними комітетами до проведення за свій власний рахунок ряду заходів щодо підвищення родючості ґрунтів і збереження сільськогосподарського земельного фонду, таких, як встановлення правильних сівозмін, обробки земель, осушення чи зрошення земель [302, с.133].

Так, за оцінками Міжнародного валютного фонду, в цих країнах споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції щорічно скорочується в середньому на 1,25 %, що спричиняє суттєвий екологічний ефект, оскільки за таких умов екологізація виробництва є економічно вигідною. Цьому процесу сприяє державна фінансово-економічна політика стимулювання природоохоронної діяльності товаровиробників і підприємств за допомогою ефективної системи екологічного регулювання, яке поєднує адміністративно-законодавчі інструменти з економічними, нормативними і ринковими механізмами.

Далі підкреслюється, що ерозія, засолення, підтоплення спричиняє шкоду не тільки ґрунтам, а й земельним ресурсам взагалі. Це, насамперед, пов'язано із тим, що фінансування з державного бюджету для здійснення заходів від ерозії та інших природоохоронних заходів є обмеженим. Тому існує не основне позабюджетне фінансування для запобігання забрудненню навколишнього середовища і з метою підвищення якості сільськогосподарської продукції. У зв'язку з цим сільськогосподарське виробництво має великий вплив на земельні ресурси. Наприклад, у Туреччині ерозія ґрунтів поширюється на всі регіони країни. Наслідки неналежного фінансування спричинили застосування великої кількості добрив неналежної якості, які нерівномірно розподілені по регіону, що породжує 1 млн. тонн відходів на рік. Однак, виділення вихідних субсидій можливо сприяло б використанню більш ефективних добрив. Крім того, ріки Туреччини, що впадають в Чорне море, є ключовими джерелами забруднення фосфором і азотом. Це передбачається тим, що у Туреччині відбуваються викиди 3 800 тонн азоту на рік і 5 800 тонн фосфату у Чорне море. Ці суми складають приблизно 20 % від загального змісту азоту і 12 % від загального змісту фосфату, виробленого не в акваторії Дунайсько-Чорноморського басейну [361, с.66]

Зауважимо, що Сільськогосподарський земельний закон Японії 1952 р. містить значні обмеження щодо відчуження сільськогосподарських земель. Основна мета цього закону полягає у забезпеченні принципу – власник є користувачем землі. Відповідно до цього закону всі правочини щодо сільськогосподарських земельних ділянок можуть вчинятися в цій країні лише після отримання дозволу від відповідного органу влади, а угоди, які можуть призвести до появи латифундії, мають бути відхилені [206, с.470]. Отже, в Японії Сільськогосподарський земельний закон – основний правовий акт, що регулює контроль, використання і відчуження сільськогосподарських земель, передбачає відмову у дозволі на правочини з передачі землі іноземцям, якщо вони «оцінюються як такі, що потенційно призводять до системи великого землеволодіння» [239, с.221].

За останні роки в Японії спостерігалось зниження природної родючості ґрунтів, а також нераціональне використання хімічних добрив і пестицидів. У зв'язку з цим і виникла необхідність скоротити внесення у ґрунти хімічних добрив та підвищити родючість ґрунтів за рахунок внесення органічних добрив. Основний закон про боротьбу з забрудненням навколишнього природного середовища був прийнятий в 1967 р., а в 1993 р. прийнято Основний закон про довкілля. Слід відзначити, що для Японії характерно при охороні навколишнього природного середовища орієнтуватися, по-перше, на розробку, в першу чергу, стандартів здоров'я, доповнених обмеженнями емісій для окремих галузей промисловості і видів виробництва, по-друге, – на розробку регіональних (поряд з загальнонаціональними) планів соціально-економічного розвитку, яка проводяться з урахуванням сучасних екологічних імперативів. Саме тому масштаби виробництва небезпечних промислових відходів, а також заподіяння реальної і потенційної шкоди навколишньому середовищу при неправильному поводженні з ними зумовили прийняття в Японії Закону про утилізацію відходів (1971 р.), порушення норм якого тягне на рівні з іншими видами відповідальності і кримінальну відповідальність [291]. Але найбільш ефективним вважається впровадження таких технологій, як система управління ґрунтовою родючістю (Good soil management), що включає застосування органічних добрив та боротьбу із бур'янами [321, с.154].

Таким чином, на підставі проведеного аналізу вищевикладеного можна зробити загальний висновок, що правові заходи охорони земель, передбачені законодавством країн, що розглядаються в дисертаційному дослідженні, можна розділити на попереджувальні, які

спрямовані на запобігання негативних наслідків, забезпечення раціонального використання земель, і відновлювальні, пов'язані з обов'язком землекористувачів відшкодовувати правомірно та неправомірно нанесеної земельним ресурсам шкоди в процесі їх використання. Очевидно, що у законодавчій діяльності нашої держави необхідно більш плідно використовувати інтеграційні процеси та врахувати позитивний досвід правового регулювання земельного питання таких демократичних держав, як США, Великобританія і Німеччини, що мають близьке до українського правове регулювання. На нашу думку, позитивні результати дасть впровадження Концепції щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, а також розроблення і прийняття регіональних і загальнодержавних програм, в яких окремим розділом мають розглядатися питання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

3.2. Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами у країнах пострадянського простору: порівняльно-правовий аспект

Проблема охорони навколишнього природного середовища від забруднення і організації раціонального природокористування, як визначає видатний український вчений і академік Ю.С. Шемшученко, за своїм характером є «проблемою глобальною, оскільки вона зачіпає інтереси всіх країн світу» [309, с.4]. У зв'язку з цим, охорона навколишнього середовища – це «сфера, де співпадають інтереси значної більшості країн світу» [169, с.13]. Ідея охорони навколишнього природного середовища реалізується тоді, коли законодавець діє не від імені матеріальних, історичних та інших цінностей, а діє задля збереження і відновлення природних ресурсів з метою створення ідеальних умов проживання у навколишньому природному середовищі [362, с.258].

Не дивлячись на зусилля міжнародного співтовариства на планеті продовжується деградація навколишнього природного середовища. Жахливе ставлення по відношенню до природи і виснаження природних ресурсів, у тому числі і земельних ресурсів, не тільки в Україні, а й на Земній кулі взагалі, поступово створює і окреслює загальну концепцію екологічної безпеки навколишнього природного середовища в окремих країнах і на світовому рівні через спільні зусилля міжнародного співтовариства [362, с.32].

В Україні ще з середини 90-х років XX століття іде процес створення правових та організаційних передумов інтеграції до ЄС. Так, 14.06.1994 р. була підписана Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами – членами (ратифікована 10.11.1994 р., набула чинності 1.03.1998 р.). Вона заклала правову основу для подальших євроінтеграційних процесів України [105, с.96].

Підписавши 27.06.2014 року економічну частину Угоди про асоціацію з ЄС, а також ряд інших міжнародних договорів, які стосуються природоохоронної сфери, Україна докладає чимало зусиль для входження в європейський правовий простір і, як наслідок, підвищення ролі екологічної складової економіки країни. В країнах європейського простору дана проблема усвідомлена належним чином і досить успішно вирішується [74]. Так, наприклад, у Главі 6 Угоди «Навколишнє середовище» міститься цілий ряд положень щодо розвитку співробітництва з питань охорони навколишнього середовища, посилення природоохоронної діяльності, збереження природних ресурсів, підвищення економічної та природоохоронної ефективності, інтеграції екологічної політики в інші сфери політики держави, а також підвищення рівня виробництва завдяки сучасним технологіям. У зв'язку з цим, вивчення зарубіжного досвіду щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами правовими засобами може бути використано для вдосконалення заходів правового характеру в Україні з метою посилення боротьби із забрудненням земель [180, с.43].

Зазначимо, що сучасні екологічні проблеми України в значній мірі обумовлені тим, що протягом радянського періоду розвитку її територія була однією із самих техногенно навантажених. Займаючи лише 3 % території колишнього СРСР, Україна формувала приблизно 23 % загального ВВП, що в цілому призвело до значних регіональних змін ландшафтів, поверхневого стоку і значному погіршенню якості основних ресурсів, які є необхідними для життєдіяльності людини. Негативній екологічній ситуації в країні сприяли і такі фактори, як нераціональне використання природних ресурсів, розвиток екологічно небезпечних галузей промисловості, слабе фінансування природоохоронних заходів [188, с.22-23].

На пострадянському просторі порівняльне правознавство обумовлюється перехідним періодом у розвитку нових незалежних держав, критичним переглядом існуючих державно-правових інститутів і потребою наукового осмислення змін та перетворень, що відбуваються.

На даний час вже ніхто не ставить під сумнів науково-практичну цінність порівняльно-правових досліджень [308, с.8-11]. Одним із найважливіших чинників сьогодення, який сприяв би вдосконаленню правової охорони земель, у тому числі і від забруднення небезпечними речовинами в Україні, є врахування позитивного досвіду тих пострадянських держав, які мають практичні направлення у законодавчому плані та досягнення у правозастосовній діяльності, що стосується охорони земель. Саме тому в цій дисертаційній роботі є необхідним дослідження і узагальнення досвіду шанобливого становлення та розвитку правових норм у сфері охорони земель, у тому числі від забруднення небезпечними речовинами, у країнах пострадянського простору, тому що дана проблема не знає адміністративно-територіальних кордонів і виходить за межі однієї країни.

Зауважимо, що Україна та пострадянські держави Балтійського регіону з огляду на географічний і культурний фактори відносяться до двох різних груп: Східноєвропейські держави та Прибалтика. При цьому протягом багатьох століть між ними зберігається тісний зв'язок, що ґрунтується на спільності історичних, культурних, економічних і географічних факторів. Практично в усіх державах Балтії ґрунт як природний об'єкт і як складова частина землі є предметом регулювання різних галузей законодавства. Переважна частина норм знаходиться у земельному і природоохоронному законодавстві. При цьому, держави, крім тих, котрі зіткнулися з деякими проблемами у використанні природного ресурсу – земля, не ставлять перед собою мети щодо виокремлення правового регулювання охорони земель і ґрунтів у рамках природоохоронного і земельного законодавства [124, с.125].

Аналізуючи та проводячи порівняльний аналіз земельних законів країн радянського простору Балтії щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами з аналогічними земельно-правовими нормами ЗКУ, відмітимо, що за часів СРСР країни Балтії вже мали значні переваги перед іншими радянськими республіками, перш за все у формі інвестицій у високорозвинену економіку, як одну із самих ефективних у державі, а також важливим для нашого дисертаційного дослідження є той факт, що ці країни вже є членами європейського співтовариства [264, с.161]. Як приклад можна навести земельне законодавство однієї із країн Балтії – Естонії. Так, Конституція Естонії від 28.06.1992 року у ст. 53 передбачає обов'язок громадян компенсувати шкоду, завдану навколишньому середовищу, і

встановлює обов'язок кожного дбайливо ставитися до життєвого і природного середовища [200, с.84].

У ст. 40 Земельного кодексу Естонської Республіки було встановлено, що землекористувачі зобов'язані раціонально використовувати надані їм земельні ділянки, не здійснювати на своїй ділянці діянь, що порушують інтереси сусідніх землекористувачів. Також заборонялося використання землі для отримання нетрудових доходів. У ч. 3 ст. 40 даного акту було закріплено, що підприємства, організації та установи, які розробляють родовища корисних копалин відкритим чи підземним способом, проводять геологорозвідувальні, будівельні та інші роботи на виділених їм у тимчасове користування сільськогосподарських землях чи лісових угіддях, зобов'язані за свій рахунок приводити ці земельні ділянки в стан, придатний для використання в сільському, лісовому чи рибному господарстві, а при проведенні вказаних робіт на інших землях – в стан, придатний для використання їх за призначенням. Приведення земельних ділянок в придатний стан проводиться в ході робіт, а при неможливості цього – не пізніше, ніж протягом року після завершення робіт. У ч. 4 ст. 40 цього кодексу було зазначено, що підприємства, організації та установи, які здійснюють промислове чи інше будівництво, розробляють родовища корисних копалин відкритим способом, а також проводять інші роботи, пов'язані з порушенням ґрунтового покриву, зобов'язані знімати та зберігати родючий ґрунтовий шар з метою його використання для рекультивації земель і підвищення родючості малопродуктивних угідь [99].

З метою удосконалення чинного законодавства України, доцільно враховувати позитивний досвід сусідніх держав на прикладі Грузії. Економіка Грузії сильно постраждала в результаті розпаду Радянського Союзу, а озброєні конфлікти, що виникли після здобуття незалежності в 1991 р., стали причиною подальшого погіршення положення у державі [237]. Конституція Грузії, яка прийнята 15.10.2010 року, введена в дію з 1 січня 2011 року, закріплює у ч. 3 ст. 37, що всі мають право жити в нешкідливому для здоров'я навколишньому природному середовищі, а держава з урахуванням інтересів теперішнього і майбутніх поколінь забезпечує охорону навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, сталого розвитку країни для забезпечення безпечного для здоров'я людини середовища у відповідності до екологічних і економічних інтересів суспільства (ч. 4 Конституції Грузії) [363].

Захист земель і ґрунтів від забруднення небезпечними речовинами являється для Республіки Грузії державною проблемою, оскільки правильне і раціональне використання всіх типів ґрунтів, розповсюджених, у тому числі, деградованих, еродованих, засолених, заболочених, перезволожених, включаючи ґрунти із підвищеною кислотністю, – головний і важливий резерв динамічного розвитку сільського господарства та економіки Грузії в цілому [124, с.130]. Проаналізувавши ЗК Грузії, знаходимо, що в ньому виділено окрему главу IV під назвою «Охорона земель і підвищення родючості ґрунтів». У ч. 1 ст. 29 зазначено, що землекористувачі зобов'язані проводити ефективні заходи щодо охорони земель і підвищення родючості ґрунтів, здійснювати комплекс організаційно-господарських, агротехнічних заходів, попередження вітрової та водної ерозії ґрунтів, не допускати забруднень, засолення, заболочення, заростання їх бур'янами, а також інших процесів, що погіршують стан ґрунтів. ЗК Грузії у ч. 2 ст. 29 регламентує, що заходи з меліорації та охорони земель, полезахисного лісонасадження, з боротьби із ерозією ґрунтів, які спрямовані на докорінне покращення земель, передбачені в державних планах розвитку народного господарства і здійснюються відповідними міністерствами та землекористувачами. Згідно з ч. 1 ст. 30 цього нормативно-правового акту, спеціальній охороні підлягають сільськогосподарські угіддя, особливо зрошувані землі [98]. У ч. 2 ст. 30 ЗК Грузії закріплено, що сільськогосподарські угіддя, що зазнають сильної ерозії, можуть бути тимчасово вилучені з інтенсивного використання тільки згідно з постановою Ради Міністрів до відновлення родючості ґрунтів. Крім цього, у ст. 48 зазначеного нормативно-правового акту визначено, що державний контроль за використанням усіх земель має своєю метою забезпечити дотримання міністерствами, відомствами, державними, громадськими підприємствами, організаціями і установами, а також громадянами земельного законодавства, порядку користування землею, правильності ведення земельного кадастру і землеустрою з метою раціонального використання та охорони земель [98].

Найбільшу стурбованість викликають проблеми, які пов'язані зі збиранням і очисткою побутового сміття і промислових стічних вод. У Тбілісі і Руставі (двох із трьох великих міст Грузії) тільки 74 % від загального об'єму стічних вод проходять очистку. Насамперед, у Кутаїсі – третьому за величиною із цих міст очистка стічних вод не проводиться, тому що усі установки для очистки стічних вод знаходяться у незадовільному стані. І, як наслідок, більша

частина підприємств з очистки стічних вод була виведена з експлуатації, і стічні води скидаються без очищення у відкриті водні об'єкти. Єдиним населеним пунктом у Грузії, де проводять очистку стічних вод, є місто Хашурі [237].

На відміну від земельного законодавства Грузії діюче земельне законодавство Абхазії передбачає наявність єдиного кодифікованого земельно-правового акту – ЗК Республіки Абхазії. У ст. 91 діючого ЗК Республіки Абхазії регламентується, що землевласники і землекористувачі, у тому числі орендарі, зобов'язані здійснювати захист земель від водної і вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, забруднення їх відходами виробництва, хімічними і радіоактивними речовинами, а у ст. 92 ЗК Республіки Абхазії передбачено, що охорона земель від забруднення небезпечними речовинами здійснюється землевласниками, у тому числі орендарями, у відповідності до норм і вимог, що встановлені цим Кодексом і законодавством про охорону природи [91]. У ч. 2 ст. 93 цього кодексу закріплено, що введення в експлуатацію об'єктів і застосування технологій, які не забезпечені заходами захисту земель від деградації або порушення, забороняється. Положення ЗК Абхазії є новелою для Земельного кодексу України. У ч. 3 ст. 93 вище зазначеного нормативно-правового акту закріплено, що розміщення об'єктів, які негативно впливають на стан земель, здійснюється не інакше, як з узгодженням із землевласниками, землекористувачами, землевпорядною службою, органами охорони природи та іншими зацікавленими органами [91].

Досліджуючи земельне законодавство Таджикистану, варто порівняти земельні кодекси радянського та сучасного періоду [265, с.659]. Зокрема, у ст. 30 Земельного кодексу Таджицької РСР від 17.12.1970 р. передбачалося, що землекористувачі зобов'язані проводити ефективні заходи щодо охорони земель і підвищення родючості ґрунтів, здійснювати комплекс організаційно-господарських, агротехнічних, лісомеліоративних, гідротехнічних заходів щодо запобігання вітрової та водної ерозії ґрунтів, не допускати засолення, заболочення, забруднення земель, заростання їх бур'янами, а також інших дій, що погіршують стан ґрунтів [95]. Зауважимо, що ч. 2 ст. 52 чинного ЗК Таджикистану закріплює, що охорона земель від забруднення небезпечними речовинами здійснюється на основі комплексного підходу до сільськогосподарських угідь як до складових природних утворень (екосистем) з урахуванням їх зональних і регіональних особливостей, а ст. 53 вище зазначеного нормативно-правового акту засвідчує, що розміщення, проектування, будівництво і введення в експлуатацію нових

об'єктів, будівель та споруд, а також впровадження нових технологій, що негативно впливають на стан земель, повинні передбачати здійснення заходів щодо охорони земель, забезпечення виконання екологічних, санітарно-гігієнічних та інших спеціальних вимог, встановлених законодавством.

В Узбекистані у період входження республіки до складу Союзу РСР процеси ерозії і техногенного порушення за останні 60-70 років набули катастрофічного характеру. Тому простежуючи в історичному ракурсі земельне законодавство Узбекистану, передбачається можливим визначення місця і ролі права в регулюванні суспільних відносин у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами [238, с.43]. Звернемо увагу на той факт, що ЗК Узбецької РСР від 25.09.1970 року не містив окремого розділу щодо правової охорони земель, у тому числі, від забруднення небезпечними речовинами, а норми, що безпосередньо стосуються правової охорони земель, містились у Розділі III, який був присвячений правам та обов'язкам землекористувачів. У зв'язку з цим, у ч. 1 ст. 38 ЗК Узбецької РСР закріплювалося, що промислові та будівельні підприємства, організації та установи зобов'язані не допускати забруднення сільськогосподарських та інших земель виробничими та іншими видами відходів, а ч. 2 ст. 38 зазначеного кодексу регламентувала, що названі підприємства, організації та установи зобов'язані проводити знешкодження чи очищення виробничих відходів і стічних вод у відповідності до вимог діючого тоді законодавства. На той час це стало новелою Земельного кодексу Узбецької РСР [96].

Сьогодні ця країна, вступаючи на шлях соціально-орієнтованої ринкової економіки, докорінним чином змінює форму та стиль правового регулювання земельного права. Так, відповідно до діючої Конституції незалежного Узбекистану, республіка своїми законами та іншими нормативно-правовими актами регулює суспільні відносини у сфері використання й охорони земельних ресурсів у межах свого кордону. Розвиток економіки, – як сказав президент республіки І.А. Карімов, – особливо головного її сектору – сільського господарства, прямо взаємопов'язаний із раціональним використанням і охороною земельних ресурсів, попередженням природних процесів і безгосподарської діяльності людини, а також деградації ґрунтів та їх родючості [238, с.45].

Так, 30 квітня 1998 року був затверджений ЗК незалежної Республіки Узбекистан, а 28 серпня того ж року був прийнятий Закон «Про державний земельний кадастр». Одним із

принципів діючого ЗК Республіки Узбекистан є забезпечення особливої охорони, розширення і суворого використання земель сільськогосподарського призначення, перш за все зрошуваних земель. Норми щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами вищезазначеного нормативно-правового акту містяться в окремій главі 11 із назвою «Охорона земель».

Чинний ЗК Республіки Узбекистан у ч. 1 ст. 81 закріплює, що земельні ділянки, на яких в результаті хімічного чи радіоактивного забруднення не забезпечується отримання продукції, яка відповідає встановленим екологічним і санітарно-гігієнічним вимогам, підлягають виведенню із сільськогосподарського обігу та можуть переводитися у землі запасу для їх консервації. Крім цього, на таких землях забороняється виробництво і реалізація сільськогосподарської продукції [97]. Ч. 2 ст. 81 ЗК Республіки Узбекистан передбачено, що порядок використання земель, які підверглися хімічному або радіоактивному забрудненню, встановлення охоронних зон, збереження на цих землях житлових будинків, об'єктів виробничого та соціально-культурного призначення, проведення на них меліоративних і агротехнічних робіт визначається законодавством [97].

З досвіду цих країн можна зробити висновок, що система раціонального використання земель в Україні повинна мати природоохоронний, ресурсозберігаючий характер та передбачати збереження ґрунтів, обмеження впливу на рослинний та тваринний світ, геологічні породи та інші елементи навколишнього природного середовища.

Далі простежимо і проаналізуємо земельне законодавство Республіки Казахстан і порівняємо його із Земельним кодексом Казахської РСР. Так, ч. 1 ст. 143 чинного ЗК Республіки Казахстан регламентує, що земельні ділянки, які підверглися понад нормативному радіоактивному забрудненню або іншим чином представляють загрозу життю і здоров'ю населення, не можуть передаватися у власність, постійне чи тимчасове землекористування. У ч. 2 ст. 143 вище зазначеного нормативно-правового акту регламентовано, що земельні ділянки, які зазнали радіоактивного забруднення, на яких не забезпечується отримання продукції, що відповідає встановленим законодавством Республіки Казахстан санітарним вимогам та нормативам, виключаються із сільськогосподарського обігу і підлягають консервації [89]. На нашу думку, застосування цього досвіду є позитивним для подальшого удосконалення вітчизняного земельного законодавства у цій сфері.

У ст. 144 діючого ЗК Республіки Казахстан передбачено, що нормативи гранично допустимих небезпечних речовин, шкідливих мікроорганізмів та інших біологічних речовин, що забруднюють ґрунт, встановлюються для оцінки його стану в інтересах охорони здоров'я людини і навколишнього природного середовища. Це положення ЗК Республіки Казахстан є ідентичним до положення, що закріплене у ЗК України [88]. Проте, ст. 42 Земельного кодексу Казахської РСР встановлювався обов'язок промислових і будівельних підприємств, установ та організацій не допускати забруднення сільськогосподарських та інших земель виробничими й іншими відходами, а також стічними водами. У зв'язку із цим, ми бачимо, у ст. 43 ЗК Казахської РСР було визначено, що Законодавством Союзу РСР і Казахської РСР можуть бути встановлені заходи матеріального заохочування землекористувачів, що стимулюють виконання приписів щодо охорони земель, підвищення родючості ґрунтів і залучення в сільськогосподарський обіг невикористовуваних земель [89].

Таким чином, порівнюючи чинний ЗК Республіки Казахстан із ЗК Казахської РСР ми бачимо, що попередній кодекс закріплював не тільки обов'язок промислових і будівельних підприємств, установ та організацій не допускати забруднення сільськогосподарських та інших земель виробничими та іншими відходами, а також встановлював заходи матеріального заохочування землекористувачів, що стимулюють виконання вимог щодо охорони земель і підвищення родючості ґрунтів.

Дослідивши норми у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Земельних кодексах Республіки Таджикистан, Республіки Узбекистан, Республіки Казахстан та Республіки Киргистан, ми дійшли висновку, що на відміну від ЗК України, в цих земельних законах передбачені норми, які пов'язані із радіоактивним забрудненням земель. Далі підкреслимо, що норми ЗК Республіки Киргистан є подібними до норм ЗК Республіки Таджикистан. Крім цього, ст. 98 ЗК Республіки Киргистан передбачається, що розміщення об'єктів, які негативно впливають на стан земель, здійснюється за наявності спеціального, екологічного обґрунтування, яке узгоджується із природоохоронними та іншими органами в порядку, передбаченому законодавством Киргизької Республіки. У ч. 2 ст. 95 ЗК Республіки Киргистан регламентується, що охорона земель здійснюється власниками земельних ділянок і землекористувачами у відповідності до

норм та вимог, що встановлені цим Кодексом і законодавством про охорону навколишнього природного середовища. Крім цього, у ч. 1 ст. 100 ЗК Республіки Киргистан передбачено, що державний контроль за використанням і охороною земель здійснюється уповноваженими органами, а також іншими державними органами, які здійснюють контроль за використанням і охороною земель [93]. У ч. 2 ст. 100 вище зазначеного нормативно-правового акту закріплено, що постанови органів, які здійснюють державний контроль з питань використання і охорони земель в межах їх компетенції, є обов'язковими для всіх власників земельних ділянок і землекористувачів [93].

Правова охорона земель у Російській Федерації закріплюється на конституційному рівні, згідно зі ст. 9 земля та інші природні ресурси використовуються й охороняються у Росії як основа життєдіяльності народів, які проживають на відповідній території. В Конституції РФ йде мова про охорону землі наряду з іншими природними ресурсами, але все ж в силу її особливої цінності законодавець виділяє її в окрему категорію природних ресурсів [154, с.242], а ч. 2 ст. 36 визначено, що володіння, користування і розпорядження землею та іншими природними ресурсами здійснюються їх власниками вільно, якщо це не наносить шкоди довкіллю і не порушує прав і законних інтересів інших осіб [287, с.49-50].

Правовій охороні земель у ЗК РФ присвячений окремий розділ – глава II «Охорона земель». Особливу цінність землі як природного ресурсу, а також важливість заходів правової охорони земель ілюструє навіть саме розташування вказаної глави. Так, дана глава розміщена відразу після загальних положень ЗК РФ. Не дивлячись на вигідне розташування цієї глави у кодифікованому законі, ми з'ясували, що, на відміну від діючого ЗК України, досліджуваний нами вище зазначений нормативно-правовий акт не містить окремої статті щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Однак, даний кодекс містить ст. 14, яка присвячена землям і земельним ділянкам, які піддалися забрудненню хімічними речовинами, у тому числі іншими речовинами та мікроорганізмами, а також розташованими на них спорудами і будівлями, які використовуються у порядку, визначеному Урядом РФ. Звернемо увагу на той факт, що в ЗК України відсутні правові норми щодо використання земель і ґрунтів, що зазнали радіоактивного й хімічного забруднення внаслідок нерационального використання земельних ресурсів. Таким чином, вважаємо за необхідне

доповнити ЗК України окремою статтею 167¹, що буде закріплювати порядок використання земель, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Загалом окремої уваги потребує проблема радіоактивного забруднення земель, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, оскільки через транскордонний характер забруднення ця проблема виходить за межі однієї держави. Відомо, що, за оцінками німецьких експертів на 2014 рік, від наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС у Європі постраждали більше ніж 600 мільйонів населення. Найбільше постраждали ліквідатори Чорнобильської катастрофи: приблизно із 830 тисяч ліквідаторів, з яких 112 тисяч вже померли, 90% страждають від наслідків опромінення [365]. Постраждалими від цієї катастрофи можуть стати представники ще 11 поколінь регіонів, постраждалих внаслідок аварії. У зв'язку з цим виникає проблема правового регулювання довгострокового моніторингу наслідків радіаційного опромінення. Зокрема, цим займається Науковий комітет ООН із дії атомної радіації (UNICEAR), який надає науково обґрунтовані рекомендації міжнародним організаціям і урядам держав із розроблення стандартів і програм у сфері захисту від впливу радіації [140, с.248-249]. Тому у розв'язанні цього завдання істотну допомогу може надати правовий досвід, накопичений пострадянськими країнами, законодавство яких розвивається у доволі подібних до України соціально-економічних умовах [141, с.215].

Так, найбільший обсяг небезпечних наслідків Чорнобильської катастрофи був завданий Україні, Білорусії та Росії. У цих країнах були здійснені структурні зміни в системі правового регулювання суспільних відносин нового типу, що виникли внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції, створені спеціальні органи державної влади та реформовані існуючі. Тому подолання наслідків Чорнобильської катастрофи є системною проблемою, і вирішити її можливо тільки завдяки керівникам більш високого рівня, які будуть володіти новими методами управління і застосовувати їх, і за допомогою створення повномасштабної національної концепції, яка повинна принципово відрізнятися новими поглядами на характер управлінської діяльності, розкривати теоретичні аспекти, а також забезпечувати практичну реалізацію кожного з її базових елементів. Досліджуючи процес правового регулювання на радіаційно забруднених територіях у Росії, слід зауважити, що внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції радіоактивного забруднення зазнало понад 56 тис. кв. км території Російської Федерації, у тому числі близько 2 млн.

гектарів сільськогосподарських угідь і близько 1 млн. гектарів земель лісового фонду. Так, найбільшою мірою радіоактивно забруднено 4 області – Брянська, Калузька, Орловська і Тульська. На радіоактивно забруднених територіях проживає близько 3 млн. осіб [299, с.89].

Зауважимо, що координація робіт з подолання наслідків даної аварії доручена Урядом Російської Федерації Міністерству надзвичайних ситуацій Росії. Важливе значення у цій державі має контроль за наявністю в навколишньому природному середовищі радіоактивних речовин і радіоактивних відходів, який проводиться на федеральному, регіональному і відомчому рівнях у відповідності до Правил організації системи державного обліку і контролю радіоактивних відходів, затверджених постановою Уряду Російської Федерації від 11.10.1997 року за № 1297. У відповідності до названих Правил 11.10.1999 року Міністерством атомної енергетики Російської Федерації було затверджене Положення «Про державний облік і контроль». Тому державний облік і контроль радіоактивних речовин і радіоактивних відходів здійснюються з використанням інформаційних технологій, які забезпечують збір, обробку і передачу інформації, її застереження від несанкціонованого доступу, обмін інформацією з іншими інформаційними системами в електронній формі у відповідності до вимог діючого законодавства Російської Федерації [138, с.152]. Отримані за результатами цього дослідження висновки дають змогу стверджувати, що порівняльний аналіз зарубіжного законодавства щодо діяльності контрольно-інспекційних органів у сфері земельних ресурсів на прикладі Російської Федерації виявив пріоритети для інституційного та правового забезпечення діяльності контрольно-інспекційних органів у сфері земельних ресурсів в Україні.

Необхідно підкреслити, що ефективність здійснення правового регулювання у сфері подолання наслідків Чорнобильської катастрофи у сусідніх державах є значно вищою, ніж в Україні. Це зумовлено реалізацією низки загальнодержавних програм повернення радіаційно забруднених територій до господарського використання. Крім того, слід звернути увагу на функціональні та структурні особливості спеціальних органів у цій сфері. Позитивною характеристикою таких органів у споріднених правових системах виступає збалансованість їх завдань та функцій, а також наявність цілої низки прав, що дають змогу належним чином взаємодіяти з органами влади на місцевому рівні, у тому числі, більш ефективно здійснювати свої виконавчо-розпорядчі й організаційні повноваження [268, с.192]

Отже, аналіз законодавства пострадянських країн надає можливість виявити основні шляхи, якими рухається державне регулювання у сфері раціонального використання і охорони земель. Хоча, на перший погляд, є значна кількість проблем державного управління контрольно-інспекційних органів у сфері земельних ресурсів в Україні, однак вони вирішуються прогресивно, за допомогою використання напрацьовань системи контролю, стимулювання та поліпшення функціонування цих органів на прикладі Російської Федерації. Також слід зазначити, що державний контроль за раціональним використанням та охороною земель в Російській Федерації здійснюється Федеральною службою державної реєстрації, кадастру та картографії при Міністерстві економічного розвитку Російської Федерації, що є федеральним органом виконавчої влади і здійснює функції з вироблення державної політики та нормативно-правового регулювання у сфері аналізу та прогнозування соціально-економічного розвитку підприємницької діяльності, в тому числі середнього та малого бізнесу, захисту права юридичних осіб і індивідуальних підприємців при здійсненні державного і муніципального контролю, ліцензування, оцінної діяльності земельних відносин, за винятком земель сільськогосподарського призначення, а також переведення земель водного фонду та земель особливо охоронюваних територій і об'єктів (у частині, що стосується земель особливо охоронюваних природних територій у землі іншої категорії), державного кадастру нерухомості, здійснення державного кадастрового обліку і кадастрової діяльності, державної кадастрової оцінки, державного моніторингу земель (за винятком земель сільськогосподарського призначення), державної реєстрації прав на нерухоме майно, геодезії та картографії [207, с.20].

Розглядаючи далі практику правового регулювання на радіаційно забруднених землях у Республіці Білорусь, варто відмітити, що територія цієї держави також зазнала значних забруднень радіонуклідами після Чорнобильської катастрофи. Так, основним нормативно-правовим актом, що встановлює режим правового регулювання на радіоактивно забруднених територіях в даній країні, є Закон Республіки Білорусь «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС». Зазначений нормативний акт, як і однойменний український закон, виділяє поняття території радіоактивного забруднення і розуміє під ним частину території Республіки Білорусь, на якій внаслідок катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції виникло довготривале

забруднення навколишнього природного середовища радіоактивними речовинами різного ступеня. Диференціюються зони радіоактивного забруднення, що також в основному відповідають українським аналогам. Зокрема, території залежно від щільності забруднення ґрунтів радіонуклідами і ступеня впливу радіації поділяються на такі зони: 1) зона евакуації (відчуження) – територія навколо Чорнобильської АЕС, з якої з 1986 р. відповідно до існуючих норм варіаційної безпеки було евакуйовано населення (30-кілометрова зона); 2) зона першочергового відселення; 3) зона подальшого відселення; 4) зона з правом на відселення; 5) зона проживання з періодичним радіаційним контролем [100].

Розглядаючи здійснення правового регулювання на територіях радіоактивного забруднення, слід зауважити, що даний процес має певні відмінності від українського. Так, на найвищому рівні управління у цій сфері здійснюється Міністерством з надзвичайних ситуацій Республіки Білорусь, до складу якого входить республіканський орган державного управління з проблем подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції – Департамент з ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС (далі – Департамент), Державне агентство з управління зоною відчуження, а безпосереднє адміністративно-правове регулювання на найбільш забруднених територіях відбувається при реалізації своєї компетенції Спеціальним органом управління зони евакуації (відчуження) – Адміністрацією зон відчуження та відселення у Республіці Білорусь [101].

Тому основну координуючу роль відіграє саме Департамент, що здійснює спеціальні функції у галузі ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції. Основним нормативним актом, що встановлює правовий статус даного органу державної влади, є Положення «Про Департамент з ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС Міністерства з надзвичайних ситуацій Республіки Білорусь». Згідно з цим документом, основними завданнями Департаменту є: протидія наслідкам катастрофи на Чорнобильській АЕС; здійснення державного нагляду в галузі охорони і використання територій, що зазнали радіоактивного забруднення; забезпечення контролю за використанням законодавства з питань ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, цільовим використанням виділених на ці цілі бюджетних коштів [102]. Таким чином, Департамент є основним органом державної влади у сфері протидії наслідкам аварії на Чорнобильській АЕС. Його повноваження є достатньо комплексними та узгодженими з функціями, що і дає змогу стверджувати

ефективність правового статусу даного органу. Вартою уваги для України є ефективна взаємодія Департаменту з органами державної влади на місцях та місцевим самоврядуванням, що дає йому можливість ефективно діяти не лише на загальнодержавному рівні, а й безпосередньо реалізовувати державну політику в даній сфері.

Інституту правової охорони земель, а також здійсненню державного контролю за використанням і охороною земель присвячений розділ XI Кодексу про землю Республіки Білорусь за № 425-3, що був прийнятий 17.06.2008 р., затверджений 28.06.2008 р. і введений в дію 23.07.2008 року, котрий включає у себе главу 29 «Охорона земель» і главу 30 «Державний контроль за використанням і охороною земель». У главі 30 Кодексу про землю державний контроль регулюється правовими нормами, які закріплені у таких статтях: ст. 139 «Задачі державного контролю за використанням і охороною земель» і ст. 140 «Органи, які здійснюють державний контроль за використанням земель». Так, ч. 1 ст. 140 Кодексу про землю Республіки Білорусь визначається, що державний контроль за використанням і охороною земель здійснюється спеціально уповноваженим державним органом із земельних ресурсів і землеустрою, а також місцевими виконавчими і розпорядчими органами. У ч. 2 ст. 140 даного нормативно-правового акту зазначено, що порядок здійснення державного контролю за використанням і охороною земель здійснюється законодавством Республіки Білорусь [92].

Необхідно також звернути увагу ще на той факт, що Кодекс про землю Республіки Білорусь є першим юридичним кодифікованим актом, який в окремому розділі IX у главі 27 «Використання земель, які зазнали радіаційного забруднення» виділяє окрему статтю, що присвячена нормам юридичної відповідальності за порушення встановленого законодавства щодо забруднення земель, які зазнали радіоактивного забруднення. Зауважимо, що у ст. 132 даного Кодексу визначено те, що особи винні в порушенні встановленого порядку використання земель, які зазнали радіоактивного забруднення, несуть кримінальну, адміністративну чи іншу відповідальність у відповідності до чинного законодавства Республіки Білорусь. З цього ми робимо висновок, що дане положення стане для ЗК України значним кроком уперед з вирішення проблеми щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами [92].

Таким чином, структура та завдання регулювання в цій сфері залежать від обсягу радіаційного забруднення, якого зазнали ці держави; якщо в Республіці Білорусь була

створена загальнодержавна система спеціальних органів влади, то в Російській Федерації структурні зміни відбулися лише на рівні місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також у формі соціального забезпечення постраждалих і ліквідаторів.

І насамкінець, розглянемо діючий ЗК Республіки Вірменії і порівняємо його із діючим ЗК України. Так, ЗК Республіки Вірменії у ст. 38 закріплює, що негативний вплив на стан ґрунтів і ефективність передбачених заходів оцінюється як на основі комплексної, так і природоохоронної, санітарно-гігієнічної та іншої експертизи. Земельні ділянки, що зазнали забруднення унаслідок техногенних, епідеміологічних та інших небезпечних явищ, на яких не забезпечується отримання продукції, що відповідає встановленим вимогам (нормам, правилам, нормативам) підлягають виведенню із сільськогосподарського обігу і можуть бути переведені в категорію земель резервного фонду для їх консервації. Крім цього, у ч. 1 ст. 42 ЗК Республіки Вірменії закріплено, що губернатором здійснюється контроль за охороною земель, а у ч. 2 ст. 42 ЗК Республіки Вірменії закріплено, що губернатор попереджує, зупиняє і ліквідує незаконне землекористування на територіях, що знаходяться за межами адміністративних кордонів муніципалітетів, а також виносить адміністративні стягнення у випадках і порядку, встановлених законом. Відмінністю зазначеного вище нормативно-правового акту від земельного законодавства України є те, що управління земельним фондом, у тому числі, контроль за використанням і охороною земель, здійснює сам губернатор [90]. На нашу думку, це положення може бути запозичено до вітчизняного земельного законодавства.

Враховуючи досвід Сполучених Штатів Америки в галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, необхідно зробити висновок – для того, щоб привести землі в Україні в стан, який би відповідав вимогам сьогодення, необхідно: 1) на основі існуючої нормативно-правової бази створити дієву систему заходів з охорони земель; 2) вдосконалити заходи з економічного стимулювання раціонального використання земель; 3) посилити контроль за виконанням природоохоронних заходів щодо правової охорони земель.

З'ясовано, що в Італії було створено ще у 1982 році Національну асоціацію відпрацьованих мастил як об'єднання підприємств, які збирають різні відходи, в тому числі відпрацьовані батареї та рослинні олії. Цей досвід є позитивним для України у зв'язку з тим, що в Україні регенерується тільки 15 % мастил, що приблизно відповідає 3 % від їх загального

обсягу споживання. Це призводить до того, що від 30 % до 50 % відпрацьованих мастил приватних транспортних засобів потрапляють у навколишнє середовище та каналізацію, тим самим забруднюючи землі різними видами небезпечних речовин.

Результати дослідження дозволили дійти висновку, що незалежно від економічного розвитку в країнах пострадянського простору значна увага приділяється правовій охороні земель від забруднення небезпечними речовинами. Так, одні земельні кодекси містять окремі розділи, присвячені правовій охороні земель, а в інших – суспільні відносини охороняються тільки окремими земельно-правовими нормами. Разом із тим кожен із них відображає національний досвід правотворчості, кожен із них відображає принципи міжнародних документів, які регламентують захист земель від забруднення небезпечними речовинами і принципи міжнародного права.

За змістом норми статей 13 і 14 Конституції України є унікальними серед конституцій держав СНД, Балтії, Східної і Центральної Європи, більшості держав Європейського Союзу, Латинської Америки та Південно-Східної Азії. Оригінальність закладених у Конституцію України правових ідей базується на сучасному науковому сприйнятті землі в системному зв'язку земля – людина – суспільство – природа. Таким чином, українським законодавцем в Основному Законі землі приділяється особлива увага. Крім того, необхідно відзначити, що відносини у сфері набуття права власності на землю регулюються виключно законодавством України. Застосування аналогії закону чи аналогії права, як ми бачимо зі змісту ст. 14 Конституції України, не допускається.

5. Встановлено, що Кодекс про землю Республіки Білорусь є першим юридичним кодифікованим актом, який в окремому розділі IX у главі 27 «Використання земель, які зазнали радіаційного забруднення» виділяє окрему статтю, що присвячена нормам юридичної відповідальності за порушення встановленого законодавства щодо забруднення земель, які зазнали радіоактивного забруднення.

Порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного законодавства щодо діяльності контрольно-інспекційних органів у сфері земельних ресурсів на прикладі Російської Федерації виявив пріоритети для інституційного та правового забезпечення діяльності контрольно-інспекційних органів у сфері земельних ресурсів в Україні й ефективного розвитку та удосконалення державного управління цими органами в Україні. Ефективність здійснення

правового регулювання у сфері подолання наслідків Чорнобильської катастрофи у сусідніх державах є значно вищою, ніж в Україні. Це зумовлено реалізацією низки загальнодержавних програм повернення радіоактивно забруднених територій до господарського використання. Крім того, слід звернути увагу на функціональні та структурні особливості спеціальних органів у цій сфері. У тому числі позитивною характеристикою таких органів у споріднених правових системах виступає збалансованість їх завдань та функцій, а також наявність цілої низки прав, що дають змогу належним чином взаємодіяти з органами влади на місцевому рівні, у тому числі, більш ефективно здійснювати свої виконавчо-розпорядчі й організаційні повноваження.

Встановлено, що поряд із розглянутими особливостями у підходах до захисту земель від забруднення небезпечними речовинами, закладених у земельно-правових нормах, безпосередньо спрямованих на такі відносини в різних країнах, значні відмінності у цій сфері виникають через традиції і особливості національних земельно-правових систем в цілому. Тому паралельно з розвитком національних законодавств у регулюванні відносин щодо захисту земель від забруднення, у тому числі небезпечними речовинами, все більше стали включати міжнародне право і різні міжнародні правові інститути, що пов'язані з необхідністю вироблення єдиних стандартів поведінки.

В Україні з метою забезпечення майбутніх дій, потрібно встановити ряд пріоритетів і стратегічних цілей, щоб працювати над виявленими проблемами, у зв'язку із цим, основною метою є прийняття відповідних норм законодавства України – законів, постанов та інших нормативно-правових актів, які регулюють проблемні аспекти невідповідності національного законодавства нормам міжнародного права, що є кроком до розробки та прийняття Закону України «Про господарську діяльність на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення унаслідок Чорнобильської катастрофи».

У рамках окреслених міжнародною спільнотою завдань на шляху до охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є посилення екологічної складової в економічній системі держави. Це потребує, в першу чергу, створення системи економічних і правових механізмів щодо охорони земель. У той же час необхідно посилити примусову соціально-екологічну складову відповідальності щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами шляхом підвищення штрафних санкцій (встановлені розміри

штрафів за порушення норм природоохоронного законодавства мають відповідати економічним збиткам від порушення норм щодо охорони довкілля та перевищувати вартість запобіжних заходів). Пріоритетною умовою забезпечення стабільних темпів виробництва є впровадження нових та удосконалення існуючих екологічно безпечних технологій.

Основна стратегічна спрямованість на принципи охорони довкілля, у тому числі земельних ресурсів, які проголошені законодавством європейського співтовариства, повинні бути покладені в основу адаптації земельного законодавства України щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами до законодавства Європейського Союзу.

Запровадження Концепції щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні обумовлюється тим, що сучасна занедбаність галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, розбалансованість у сфері управління нею, а також складність побудови та ефективного функціонування системи охорони земель від забруднення вимагають створення засадничого документу, який визначав би стратегію охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, окреслював головні напрямки розвитку цієї галузі і встановлював склад та послідовність дій держави у напрямку створення надійної системи охорони земель від забруднення. Першим кроком на шляху до створення цілісної ефективної системи охорони земель від забруднення небезпечними речовинами повинна стати розробка Концепції щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. Згідно з даною Концепцією, охорону земель від забруднення в Україні спрямовано на зниження рівня забруднення земельних ресурсів, підвищення та відтворення родючості еродованих ґрунтів, покращення екологічних та санітарно-гігієнічних умов відповідних регіонів нашої держави, забезпечення стійкого розвитку держави. Крім того, за даною Концепцією охорона земель від забруднення в Україні має відповідати сучасному рівню розвитку цієї галузі в інших державах, або навіть бути зразковою для них, а також забезпечувати проведення єдиної державної політики у цій галузі.

Метою Концепції є збереження і відтворення якості земель, які були забруднені небезпечними речовинами, а також забезпечення екологічної безпеки цих ресурсів у небезпечних регіонах держави. Завдяки здійсненню охорони земель від забруднення, у тому числі небезпечними речовинами, держава реалізує свою функцію у сфері охорони земель – основного національного багатства українського народу. Тому охорона земель від забруднення

небезпечними речовинами має бути зорієнтована на вирішення таких питань: 1) попередження негативного впливу на земельні ресурси; 2) оцінювання екологічного стану територій в ерозійно небезпечних регіонах; 3) розроблення пропозицій з охорони земель від забруднення та поліпшення стану земельних угідь у небезпечно забруднених регіонах; 4) введення в програми підготовки спеціалістів аграрного, земельного та екологічного права юридичної дисципліни (наприклад, «охорона земель», «охорона земель від забруднення небезпечними речовинами»); 5) розроблення й участь у реалізації міжнародних програм з охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 6) ретельного вивчення міжнародного досвіду у галузі охорони земель від забруднення і використання його для удосконалення вітчизняних підходів і методів у цій сфері; 7) розроблення сучасних міжнародних науково-теоретичних і практичних програм у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами шляхом співробітництва українських і іноземних вчених-фахівців у рамках певних міжнародних фондів і організацій; 8) приєднання до європейських і світових програм щодо охорони земель від забруднення.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дисертаційного дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства України в сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами:

1. Запропоновано періодизацію процесу історичного розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: 1) XI-XV ст. – період зародження законодавства, у тому числі перших правових пам'яток, які безпосередньо стосувалися правової охорони земель від забруднення; 2) XVI-XIX ст. – період розвитку законодавства щодо правової охорони земель (переважно сільськогосподарських та мисливських угідь) від забруднення; 3) 1917-1986 рр. – період формування законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, який умовно можна поділити на такі три етапи: 1917-1949 рр. (націоналізація земельного фонду, поділ земель залежно від промислового значення, засекречення даних щодо забруднення земель, відновлення стану земель після Другої світової війни); 1950-1970 рр. (розвиток науково-технічного прогресу, і внаслідок цього посилення антропогенного навантаження на земельні ресурси, техногенний, природоруйнівний тип землекористування без урахування екологічних обмежень); 1970-1986 рр. (зародження ідей збалансованого соціально-економічного та екологічного розвитку, активізація наукових досліджень та законодавчої діяльності у галузі правової охорони земель); 4) 1986-1991 рр. – постчорнобильський період розвитку законодавства, що позначився посиленням вимог екологічної безпеки та розвитком превентивних землеохоронних заходів; 5) 1991 р. – до сьогодні – новітній період розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами за часів існування незалежної України (поширення ідеології екоцентризму, концепції сталого розвитку, екологічна обґрунтованість землекористування).

2. Землі, що забруднені небезпечними речовинами — це землі, що зазнали негативних змін складу і властивостей внаслідок господарської та іншої діяльності шляхом проникнення в землю токсичних, хімічних, вибухових, інфекційних, радіоактивних, легкозаймистих твердих речовин, які суттєво погіршують їх якісний стан.

3. Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами - це встановлена правовими нормами система правових, організаційних, економічних та інших заходів, які спрямовані на збереження, відновлення, поліпшення якісних характеристик земель і захист земель від забруднення важкими металами, пестицидами, мінеральними добривами, агрохімікатами, нафтою і нафтопродуктами, різними видами неорганічних відходів, радіонуклідами, збудниками інфекційних та інвазійних хвороб, що негативно впливають на їх якісний стан та створюють загрозу для життя і здоров'я усього людства.

4. Систему принципів, на яких ґрунтується правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні, складають такі принципи: 1) науково-обґрунтованого, комплексного підходу до правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 2) пріоритетності вимог екологічної безпеки над економічними інтересами землекористувачів; 3) необхідності суворого проведення заходів щодо охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 4) нормування і планомірного обмеження впливу антропогенної діяльності на земельні ресурси; 5) неухильного дотримання вимог законодавства про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами; 6) невідворотності настання юридичної відповідальності у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 7) поєднання заходів економічного стимулювання та юридичної відповідальності у сфері охорони якісного стану земель; 8) відшкодування збитків, заподіяних порушенням законодавства України про охорону земель від забруднення небезпечними речовинами; 9) публічності у вирішенні питань щодо охорони земель, використанні коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів на землеохоронні заходи; 10) міжнародного співробітництва та забезпечення глобальної екологічної безпеки у сфері правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

5. З метою охорони земель від забруднення небезпечними речовинами доцільно здійснювати такі заходи: 1) активізація робіт зі створення єдиного державного реєстру забруднених земель; 2) створення велико- й середньомасштабних електронних картографічних моделей, що відображають як стан земель, що забруднені небезпечними речовинами, так і ризики, пов'язані з їх використанням; 3) забезпечення відображення статусу земель, що забруднені небезпечними речовинами, в системі Державного земельного кадастру; 4) розроблення й прийняття регіональних і загальнодержавних програм, в яких окремим

розділом повинно розглядатися питання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами.

6. Важливим механізмом забезпечення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, направленим на забезпечення ефективного використання земель та обмеження негативного впливу, є стандартизація та нормування. Враховуючи, що в системі стандартів у сфері охорони земель та відтворення родючості ґрунтів наявна висока питома вага стандартів СРСР, що зберігають свою чинність у частині, що не суперечить чинному законодавству України, обстоюється необхідність розробки і прийняття сучасних стандартів, які б відповідали міжнародним.

7. Найбільш ефективними в системі заходів державного примусу, які застосовуються до винних у випадку забруднення земель небезпечними речовинами, є заходи цивільно-правової відповідальності. Специфічними ознаками цивільно-правової відповідальності у галузі охорони земель від забруднення небезпечними речовинами є: а) компенсаційний характер; б) притягнення до цивільної відповідальності юридичних осіб (що особливо актуально у зв'язку з тим, що забруднювачами земель є підприємства транспорту, промисловості, металургії тощо); в) можливість відшкодування збитків у грошовій або натуральній формі (локалізація забруднення та усунення його негативних наслідків, відновлення попереднього стану земель); г) відсутність вини заподіювача збитків не звільняє його від обов'язку відшкодування.

8. На підставі проведеного аналізу зарубіжного досвіду подолання наслідків радіаційних катастроф та ведення господарської діяльності на радіоактивно забруднених територіях запропоновано розробку і прийняття Закону України «Про господарську діяльність на територіях, що зазнали радіоактивного забруднення унаслідок Чорнобильської катастрофи».

9. З метою визначення напрямків, механізмів та строків проведення ефективних заходів збереження і відтворення якості земель, забруднених небезпечними речовинами доцільним є розробка та затвердження Кабінетом Міністрів України Концепції охорони земель від забруднення небезпечними речовинами, в якій повинно бути передбачено створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення проведення зазначених заходів. Основними проблемами, що підлягають розв'язанню і повинні бути закріплені в Концепції, є: 1) попередження негативного впливу на земельні ресурси;

2) оцінювання екологічного стану територій в ерозійно небезпечних регіонах; 3) розроблення пропозицій з охорони земель від забруднення та поліпшення стану земельних угідь у небезпечно забруднених регіонах; 4) введення в програми підготовки спеціалістів аграрного, земельного та екологічного права навчальної дисципліни “Правова охорона земель”; 5) розроблення й участь у реалізації міжнародних програм з охорони земель від забруднення небезпечними речовинами; 6) ретельне вивчення міжнародного досвіду у галузі охорони земель від забруднення і використання його для удосконалення вітчизняних підходів і методів у цій сфері; 7) розроблення сучасних міжнародних науково-теоретичних і практичних програм у сфері охорони земель від забруднення небезпечними речовинами шляхом співробітництва українських і іноземних вчених - фахівців у рамках певних міжнародних фондів і організацій; 8) приєднання до європейських і світових програм щодо охорони земель від забруднення.

10. З метою удосконалення чинного законодавства в частині охорони земель від забруднення небезпечними речовинами та визначення режиму їх використання, доцільно внести такі зміни:

- доповнити Земельний кодекс України окремою статтею 167¹ «Порядок використання земель, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи»;

- доповнити частину п'яту статті 21 Закону України «Про Державний земельний кадастр» абзацом другим наступного змісту: «Відомості щодо земель, забруднених небезпечними речовинами, вносяться до Державного земельного кадастру на підставі результатів, отриманих у процесі проведення екологічної експертизи і моніторингу цих земель».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абыкеева А. Земельное право в первые годы Советской власти (1917-1918 гг.). Москва: Знание, 1960. 59 с.
2. Авер'янов В.Б., Грицяк І.А., Демченко С.Ф. Україна та європейська інтеграція: публічно-правові аспекти: монографія / за ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Преса України, 2010. 632 с.
3. Аксененок Г.А. Земельные правоотношения в СССР. Москва: Госюриздат, 1958. 768 с.
4. Аксененок Г.А., Иконичкая И.А., Краснов Н.И. Общая теория советского права / отв. ред. Г.А. Аксененок. Москва: Наука, 1983. 491 с.
5. Аксененок Г.А., Краснов Н.И. Земельное законодательство зарубежных стран. Москва: Наука, 1982. 575 с.
6. Аксененок Г.А., Краснов Н.И. Право землепользования в СССР и его виды. Москва: Юридическая литература, 1964. 632 с.
7. Алексеев С.С. Общая теория права: курс лекций в 2 т. Москва: Юридическая литература, 1981. Т. 1. 361 с.
8. Алексеев С.С. Теория права. Москва: БЕК, 1995. 320 с.
9. Андрейцев В.І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2011. 372 с.
10. Андрейцев В.І. Земельне право і законодавство суверенної України: Актуальні проблеми практичної теорії. Київ: Знання, 2007. 445 с.
11. Андрейцев В.І. Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: навч.-практ. посіб. Київ: Істина, 1999. 320 с.
12. Аніщенко В.О., Боровий В.О. Моніторинг і охорона земель: навч. посіб. Київ: КНУБА, 2003. 175 с.
13. Бабій Л.А. Міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища від радіоактивного забруднення // Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2005. Вип. 24. С. 261-263.

14. Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням, укладена 5 травня 1992 р.: Ратифікована Законом України від 01.07.1999 р. № 803-XIV // Відомості Верховної Ради України. 2016. № 11. Ст. 122.
15. Бакка М.Т. Основи ведення сільського господарства та охорона земель: навч. посіб. Київ: ЖІТІ, 2000. 366 с.
16. Балюк Г.І. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в діяльності Збройних Сил України: навч. посіб. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка, 2015. 119 с.
17. Балюк Г.І., Кронда О.Ю., Сушик О.В. Цивільно-правова відповідальність за ядерну шкоду: навч. посіб. Чернівці: Кондратьєв А.В., 2012. 143 с.
18. Басай Р.М. Правовий режим техногенно забруднених земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2013. 20 с.
19. Бережнов А.Г., Глебов А.П., Кененов А.А., Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. Москва: Проспект, 1999. 800 с.
20. Беспалько Р.І., Казімір І.І. Рациональне використання і охорона земель: навч. посіб. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. 399 с.
21. Богіра М.С. Можливості використання в Україні досвіду США в галузі охорони і використання земель. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>Vldau>Zem>files> (дата звернення 15.05.2016).
22. Боголюбов С.А., Минина Е.Л. Аграрное и экологическое законодательство в России и СНГ (сравнительно-правовой анализ): монография. Москва: Норма, 1999. 240 с.
23. Бондарук Г.В. Наукові критерії визначення природоохоронної цінності лісових територій України // Лісівництво і агролісомеліорація. Харків. 2010. Вип. 117. С. 22-27.
24. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). Москва: Городец-издат, 2001. 315 с.
25. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. Москва, 1976. 215 с.
26. Бринчук М.М. Экологическое право. Москва, 1998. 688 с.
27. Будзяк О.С. Екологічнобезпечне використання земель: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2011. 326 с.

28. Варкалло В. Об ответственности по гражданскому праву. Москва: Прогресс, 1985. 328 с.
29. Виговська Г.П. Стратегічні пріоритети поводження з відходами в контексті світових тенденцій сталого розвитку // Екологічний вісник. 2009. № 5. С. 29-33.
30. Вівчаренко О.А. Правова охорона земель в Україні: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 333 с.
31. Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду, укладена 21 травня 1963 р.: Ратифікована Законом України від 12.07.1996 р. № 334/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 44. Ст. 222.
32. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 р. № 213/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 24. Ст. 189.
33. Воробець М.М. Джерела забруднення довкілля: навч. посіб. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2012. 79 с.
34. Гавриш Н.С. Використання, відтворення та охорона ґрунтів в Україні: теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. 392 с.
35. Гавриш Н.С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2001. 20 с.
36. Гавриш Н.С. Міжнародний досвід правового регулювання, використання, відтворення та охорони ґрунтів // Вісник Львівського університету: Серія «Міжнародні відносини». 2012. Вип. 31. С. 211-213.
37. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 639 с.
38. Галиновская Е.А., Боголюбов С.А. Земельный кодекс Российской Федерации: науч.-практ. комент. Москва: Проспект, 2005. 459 с.
39. Галятин М.Ю. США: правовое регулирование использования земель. Москва. 1991. 235 с.
40. Гетьман А.П., Лозо В.И. Правовые проблемы экологической политики Европейского Союза и Украины: монография. Харьков: Право, 2014. 279 с.

41. Гиренко І.В. Правова охорона рослинного світу: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2015. 435 с.
42. Годованюк А.Й. Правовий режим земель природно-заповідного фонду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2008. 19 с.
43. Головкін О.В. Організаційно-правові заходи державного контролю і нагляду у галузі охорони довкілля в Україні: монографія. Київ: Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2011. 421 с.
44. Гончаренко Д.В., Святоцький О.Д. Хрестоматія з історії держави і права України. Київ: Ін Юре, 2003. 456 с.
45. Горбуліна В.П., Васюк О.С., Лібанова Е.М., Ляшенко О.М. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія. Київ: НІСД, 2015. 453 с.
46. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18. Ст. 144.
47. Гримайло В. Поняття екологічного злочину // Юридичний вісник України. 2001. № 91. 2 грудня. С. 14-17.
48. Гришко В.М., Сищиков Д.В. Важкі метали: надходження в ґрунти, транслокація у рослинах та екологічна небезпека. Донецьк: Донбас, 2012. 300 с.
49. Давидова Н.О. Вступне слово редактора // Право США. 2012. № 1-2. С. 3-4.
50. Действующее международное право. Москва: Московский независимый ин-т международного права, 1996. Т. 1. 452 с.
51. Декларація щодо забруднення навколишнього середовища, прийнята 01 жовтня 1976 р. в Сан-Паулу. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=990_013 (дата звернення 12.05.2016).
52. Дембо Л.И. Очерки современного аграрного законодательства капиталистических стран. США, Англия, Франция, Италия, ФРГ: учеб. пособ. / отв. ред. Г.А. Аксененок. Москва: Госюриздат, 1962. 248 с.
53. Джавадов Х.А. Гражданско-правовая ответственность за нарушение земельного законодательства (на опыте Украины, Азербайджана и России): монография. Киев: Юридична думка, 2009. 272 с.

54. Джавадов Х.А. Институт правовой охраны земель в Российской Федерации как предмет земельно-правового анализа земельно-правового регулирования в странах СНГ // Вісник Київського університету права. 2010. № 4. С. 242-245.
55. Джавадов Х.А. Цивільно-правова відповідальність за порушення земельного законодавства (на прикладі України, Азербайджану та Росії): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2008. 18 с.
56. Довга Т.М. Впровадження сучасних технологій рециклінгу твердих побутових відходів // Економіка та держава. 2011. № 8. С. 69-72.
57. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, укладений 1 липня 1968 р.: Ратифікований Законом України від 16.11.1994 р. № 248/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 47. Ст. 421.
58. Долгова Т.І. Екологічна безпека ґрунтів у гірничодобувних районах: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2009. 270 с.
59. Дружинина О. О разграничении преступления и административного проступка // Советское государство и право. 1978. № 4. С. 128-134.
60. Дубовик О.Л., Жалинский Е.О. Причины экологической преступности. Москва: Юридическая литература, 1996. 265 с.
61. Дудоров О.О. Вибрані праці з кримінального права. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. Дідоренка, 2010. 952 с.
62. Дутчак В.Ф. Аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання господарської діяльності на територіях радіаційного забруднення // Держава та регіони. Серія: Право. 2013. № 1 (39). С. 215-220.
63. Екологічна токсикологія: навч. посіб. Ч. 1 / упоряд. Т.М. Михайлівська. Чернівці: Рута, 2007. 79 с.
64. Євстігнєєв А. Про пріоритетність вимог екологічної безпеки як принцип земельного законодавства // Юридична Україна. 2011. № 2. С. 64-67.
65. Євсюков Т.О. Охорона особливо цінних земель: досвід зарубіжних країн // Землеустрій, кадастр та моніторинг. 2013. № 1-3. С. 21-24.

- 66.Єрмоленко В.М. Правове забезпечення охорони та раціонального використання земельних ресурсів: навч. посіб. / ред. В.І. Курила. Київ: Магістр – XXI сторіччя, 2007. 248 с.
- 67.Єрмоєнко Г.В. Відповідальність цивільна. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2007. 990 с.
- 68.Жариков Ю.Г. Новый Земельный кодекс РСФСР. Москва: Знание, 1971. 97 с.
- 69.Жариков Ю.Г. Охрана почв – обязанность землепользователей. Москва: Юридическая литература, 1965. 76 с.
- 70.Жебровский заявил об угрозе тотальной экологической катастрофы на Донбассе. URL: <http://strana.ua/news/52002-zhebrivskij-katastrofy-na-donbasse> (дата звернення: 11.03.2017).
- 71.Жевлаков Э.Н. К вопросу об ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений // Уголовное право. 2002. № 1. С. 13-15.
- 72.Жевлаков Э.Н. Разграничение экологических преступлений и административных проступков // Законность. 1993. № 9. С. 11-13.
- 73.Забылышенский А.А. Правовая охрана земель как составной части природного комплекса: учеб. пособ. / Министерство высш. и спец. образов. РСФСР Свердловск: УрГУ, 1979. 79 с.
- 74.Заграй Я.М. Вплив фізичних і хімічних забруднювачів на еко- і біосистеми. Київ: КНУБА, 2009. 276 с.
- 75.Заграй Я.М., Котовенко А.Л., Мірошніченко О.Ю. Інженерні методи захисту біосфери. Захист ґрунтів і літосфери: конспект лекцій / Я.М. Заграй. Київ: КНУБА, 2013. 51 с.
- 76.Заріцька І.М. Виникнення радянського земельного законодавства (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) // Часопис Київського університету права. 2008. № 1. С. 43-48.
- 77.Заріцька І.М. Земельне законодавство Української держави П. Скоропадського // Підприємство, господарство і право. 2005. № 10. С. 87-91.
- 78.Заріцька І.М. Земельний кодекс УРСР у дослідженнях тогочасних науковців // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 77-79.

- 79.Заріцька І.М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2009. 25 с.
- 80.Заріцька І.М. Особливості земельного законодавства владних режимів доби Української революції (1917-1921 рр.) // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право. 2012. Вип. 173 (3). С. 18-21.
- 81.Заріцька І.М. Правове регулювання земельних відносин у західній області Української Народної Республіки // Підприємство, господарство і право. 2007. № 5. С. 117-119.
- 82.Заріцька І.М. Радянське земельне законодавство (грудень 1919 – березень 1921 року) // Часопис Київського університету права. 2010. № 1. С. 28-32.
- 83.Земельне право України: підручник / В.І. Семчик, П.Ф. Кулинич, М.В. Шульга [та ін.]: за ред. В.І. Семчика. Київ: Ін Юре, 2008. 678 с.
- 84.Земельне право: підручник / М.В. Шульга. Харків: Право, 2013. 520 с.
- 85.Земельний кодекс Таджикской ССР: Закон Таджикской ССР от 17.12.1970 г. // Ведомости Верховного Совета Таджикской ССР. 1971. № 23. Ст. 125.
- 86.Земельний кодекс України: Закон України від 13.03.1992 р. № 2196-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 25. Ст. 354.
- 87.Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3. Ст. 27.
- 88.Земельний кодекс Української РСР від 18.12.1990 р. № 562-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 10. Ст. 99.
- 89.Земельний Кодекс УРСР: Закон Української РСР від 08.07.1970 р. № 2874-VII // Відомості Верховної Ради України. 1970. № 29. Ст. 205.
- 90.Земельное право России: ученик / под ред. Б.В. Ерофеева. Москва. 2007. 690 с.
- 91.Земельное право: учебник / под ред. Н.Д. Казанцева, И.В. Павлова. Москва: Юридическая литература, 1971. 679 с.
- 92.Земельные реформы в странах Восточной Европы // Вопросы экономики. 1991. № 6. С. 116-119.
- 93.Земельный кодекс Грузинской ССР: Закон Грузинской ССР от 13.06.1971 г. // Ведомости Верховного Совета Грузинской ССР. 1971. № 35. Ст. 652.

94. Земельный кодекс Казахской ССР: Закон Казахской ССР от 21.07.1971 г. // Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. 1971. № 24. Ст. 456.
95. Земельный кодекс Республики Абхазии: URL: http://abkhazia-pr.org/files/le...on/zemelnyi_kod_eks.doc (дата звернення: 14.05.2016).
96. Земельный кодекс Республики Армении от 02.05.2001 г. URL: <http://newarmenia.net/index/p...=Pages&op=view&id=254> (дата звернення: 15.06.2016).
97. Земельный кодекс Республики Казахстан. URL: http://kodeksy-kz.com/ka/zemelnyi_kodeks.htm (дата звернення: 24.08.2016).
98. Земельный кодекс Республики Кыргызстан. URL: <http://gosreg.kg/index.php?option=tent&view=article&id=89> (дата звернення: 12.07.2016).
99. Земельный кодекс Республики Таджикистан: Закон Таджикистана от 13.12.1996 г. // Ведомости Олий Мажлиса Республики Таджикистан. 1996. № 23. Ст. 351.
100. Земельный кодекс Республики Узбекистан: Закон Узбекистана от 15.04.1998 г. // Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан. 1998. № 5-6. Ст. 350
101. Земельный кодекс Узбекской ССР: Закон Узбекской ССР от 25.09.1970 г. // Ведомости Верховного Совета Узбекской ССР. 1970. № 43. Ст. 678.
102. Земельный кодекс Эстонской ССР: Закон Эстонской ССР от 31.07.1970 г. // Ведомости Верховного Совета Эстонской ССР. 1970. № 25. Ст. 543.
103. Зуев В.А. Принцип розширеної відповідальності виробника та перспективи його впровадження в національне законодавство про відходи // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». Одеса. 2013. Вип. 9-2. С. 43-47.
104. Ибрагимов К.Х. Некоторые особенности первого этапа в истории земельного права России (X–XIX вв.) в контексте охраны и рационального использования земель сельскохозяйственного назначения // Политика и общество. 2006. № 4. С. 132-137.
105. Казанцев Н.Д., Колотинская Е.Н. Правовая охрана природы в СССР: учеб. пособ. Москва: Юридическая литература, 1962. 75 с.
106. Казанчук И. Административно-правовая характеристика правоотношений в сфере окружающей природной среды в условиях европейской интеграции // Legia si Viata. 2015. № 8/2. С. 22-23.

107. Каракаш І.І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса: Юридична література, 2017. 436 с.
108. Каракаш І.І. Становлення та розвиток природноресурсового законодавства і права в Україні. Природноресурсове право України: навч. посіб. / за ред. І.І. Каракаша. Київ: Істина, 2005. 278 с.
109. Каракаш І.І., Харитонов Т.Є. Земельне право України: навч. посіб. Одеса: Юридична література, 2017. 588 с.
110. Карелі К. Земельна реформа та досвід Грузії. URL: <http://ua.racurs.ua/327-zemelna-reforma-ta-dosvid-gruziy/>
111. Ковальчук Т.Г. Проблеми реалізації принципів та норм земельного та екологічного права у сфері охорони земель від забруднення побутовими відходами. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 25-річчю навч.-наук. юр-го ін-ту Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. С. 60-63.
112. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII // Відомості Верховної Ради України. 1971. № 50. Ст. 375.
113. Кодекс Республики Беларусь о земле от 17.06.2008 г. № 425-3. URL: <http://kvadroom.info/code> (дата звернення: 15.06.2016).
114. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X // Відомості Верховної Ради України. 1984. № 51. Ст. 1122.
115. Козырь О.М. Правовые вопросы охраны среды от загрязнения агрохимикатами. Москва. 1989. 56 с.
116. Колбасов О.С. Международно-правовая охрана окружающей среды. Москва: Юридическая литература, 1982. 240 с.
117. Колбасов О.С. Новый земельный закон СССР. Москва: Знание, 1969. 53 с.
118. Колбасов О.С. Правовая охрана природы. Москва: Знание, 1984. 56 с.
119. Комов Н. Земельные отношения и землеустройство в России / В. Алакоза. Москва. 1995. 590 с.

120. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, укладена 25 червня 1998 р.: Ратифікована Законом України від 06.07.1999 р. № 832-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 34. Ст. 296.
121. Конвенція про оцінку впливу на навколишнє природне середовище у транскордонному контексті ООН, укладена 25 лютого 1991 р.: Ратифікована Законом України від 19.03.1999 р. № 534-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 18. Ст. 153.
122. Конвенція про транскордонний вплив промислових аварій, укладена 17 березня 1992 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_262 (дата звернення 15.05.2016).
123. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу і ядерних установок, укладена 26 жовтня 1979 р.: Ратифікована Законом України від 05.05.1993 р. № 3182-XII // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 2. Ст. 262.
124. Конвенція про цивільну відповідальність в галузі морських перевезень ядерних матеріалів, укладена 17 грудня 1971 р. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення 12.05.2016).
125. Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену при перевезенні небезпечних вантажів автомобільним, залізничним і внутрішнім водним транспортом, укладена 10 жовтня 1989 р. URL: http://www.rada.gov.ua/laws/show/995_837 (дата звернення 12.05.2016).
126. Конституція України: станом на 1 верес. 2016 р.: відповідає офіц. тексту. Харків: Право, 2016. 82 с.
127. Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні): монографія. Київ: Український інформаційно-правовий центр, 2001. 390 с.
128. Костицький В.В. Конституційний механізм основ екологічної політики держави // Малий і середній бізнес (Право, держава, економіка). 2001. № 1-2. С. 84-90.
129. Костицький В.В. Проблеми європейської інтеграції України // Малий і середній бізнес (Право, держава, економіка). 2007. № 1. С. 4-15.

130. Красавчиков О.А. Гражданское правоотношение – юридическая форма общественных отношений // Гражданские правоотношения и их структурные особенности. 1975. Вып. 29. С. 5-22.
131. Краснова И.О. Экологическое право и управление в США. Москва: Байкальская академия, 1992. 240 с.
132. Краснова М.В. Компенсація шкоди за екологічним законодавством України (теоретико-правові аспекти): монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 439 с.
133. Крассов О.И. Земельное право. Москва: Юристъ, 2000. 380 с.
134. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник: у 2 т. / за ред.: В.В. Сташис, В.Я. Тацій. 4-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2010. Т. 2. 438 с.
135. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25. Ст. 13.
136. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 687 с.
137. Курило В.І. Порівняльно-правовий аналіз діяльності контрольно-інспекційних органів у сфері земельних ресурсів України та Російської Федерації // Адвокат. 2012. № 11 (146). С. 20-27.
138. Курильців Р.М. Еколого-економічний механізм формування раціонального використання і охорони земельних ресурсів (на прикладі Львівської області): автореф. дис. ... канд. економ. наук: 08.08.01 / Нац. лісотех. ун-т України. Львів, 2006. 20 с.
139. Курильців Р.М. Механізм формування раціонального використання і охорони земель на регіональному рівні: монографія. Львів: Каменяр, 2007. 156 с.
140. Кучер О. Агроекологічна політика й програми в США: досвід для України. URL: <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=2333&number=75>
141. Кучер О. Особливості охорони земель у США // Землевпорядний вісник. 2008. № 1. С. 56-60.
142. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. Теоретические проблемы. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1981. С. 102-103.

143. Лесное законодательство зарубежных стран: учеб. пособ. / под общ. ред. Н.Г. Полянской, П.В. Васильева. Москва: Юридическая литература, 1973. 370 с.
144. Лисицын Е.Н. Государственно-правовое регулирование охраны окружающей среды в США. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Московский государственный ун-т. Москва, 1978. 20 с.
145. Лісовий кодекс України: Закон України від 08.02.2006 р. № 34-04 // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 21. Ст. 170.
146. Логуш Л.В. Фермерство у США: правові аспекти (досвід для України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 1997. 19 с.
147. Лозенко Г.О. Деякі аспекти захисту довкілля та населення від впливу поліетилену в країнах Європи та США // Екологічний вісник. 2007. № 4. С. 19-24.
148. Лойко П.Ф. Землепользование: Россия, мир: в 2 т. Москва: Государственный ун-т по землеустройству, 2009. Т. 1: Землепользование: Россия, мир (взгляд в будущее). 311 с.
149. Малишева Н.Р. Теоретичні аспекти гармонізації екологічного законодавства: у 10 т. / Нац. акад. прав. наук України. Київ: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. Т. 10: Юридична думка незалежної України / за ред. Ю.С. Шемшученка. 761 с.
150. Малишева Н.Р., Тимочко Т.В. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища // Екологічний вісник. 2009. № 4 (56). С. 4-5.
151. Малышева Н.Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе. Киев: Фирма «Кит», 1996. 232 с.
152. Малышева Н.Р. Охрана окружающей среды от шумового воздействия (правовые и организационные вопросы). Киев, 1984. 231 с.
153. Малышева Н.Р. Охрана окружающей среды от шумового воздействия (правовые и организационные вопросы): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Киевский ун-т им. Т.Г. Шевченко. Киев, 1981. 23 с.
154. Малышева Н.Р., Ерофеев Н.И. Эколого-правовые вопросы научно-технического прогресса. Киев: Наукова думка, 1993. 155 с.
155. Мальований М.С. Запобігання забруднення довкілля відпрацьованими моторними мастилами // Екологічний вісник. 2009. № 5. С. 26-31.

156. Матвійчук В.К. Актуальні проблеми кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права: монографія. Київ: Нац. акад. управління, 2015. 537 с.
157. Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія. Київ: Азимут-Україна, 2005. 464 с.
158. Матвійчук В.К. Правова система України в епоху глобалізаційного поступу: монографія. Київ: Національна академія управління, 2014. 491 с.
159. Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства: затв. наказом Мін-ва охорони навколишнього природного середовища України від 27.10.1997 р. № 171 (у ред. наказу від 04.04.2007 р. № 149) // Офіційний вісник України. 2007. № 31. Ст. 1265.
160. Митрофанов І.І., Притула А.М. Злочини проти довкілля: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2010. 206 с.
161. Мірошніченко А.М. Земельне право: навч. посіб. Київ: Алерта, 2012. С. 264-265.
162. Мірошніченко А.М. Нормування як засіб правового регулювання земельних відносин // Земельне право. 2006. № 1. С. 43-47.
163. Мошинський В.О. Моніторинг і охорона земель. Вінниця: Едельвейс і К, 2010. 123 с.
164. Мунтян В.Л. Правова охорона природи Української РСР. Київ: Наукова думка, 1966. 99 с.
165. Мусієнко М.М. Екологія. Охорона природи: словник-довідник. Київ: Знання, 2002. 550 с.
166. На Донбасе – угроза экологической катастрофы. URL: <http://www.segodnya.ua> (дата звернення 12.04.2017).
167. Навроцький В.О. Злочини проти природи. Львів: Юридичний факультет Львівського держ. ун-ту ім. Ів. Франка, 1997. 230 с.
168. Национальные обзоры жилищного сектора. Грузия. URL: http://unece.org/fileadmin/DA..cations/CP_Georgia_ru.pdf

169. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища у 2015 р.
URL: <http://www.menr.gov.ua/index.pdf.dopovidi>
170. Нигматов А.Н. Правовая охрана земель в Узбекистане: вчера, сегодня и завтра // Экологическое право. 2003. № 3. С. 43-47.
171. Носік В.В. Право власності на землю українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.
172. О правовом режиме территорий, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате катастрофы на Чернобыльской АЭС: Закон Республики Беларусь от 12.11.1991 г. № 1227–XII. URL: <http://www.pravo.by/webnpa/text/asp?start=V19101227>
173. Об утверждении Положения об Администрации зон отчуждения и отселения Министерства по чрезвычайным ситуациям Республики Беларусь: постановление Мин-ва по чрезвычайным ситуациям Республики Беларусь от 20.08.2007 г. № 71. URL: <http://www.pravo.by/pdf/2007-214/2007-214%28054-070%29.pdf>
174. Обов'язковий для всіх землекористувачів мінімум заходів по боротьбі з ерозією ґрунтів і по відновленню родючості та продуктивному використанню еродованих земель в УРСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 12.09.1960 р. // ЗП УРСР. 1960. № 9. Ст. 152.
175. Общая теория государства и права: учебник / отв. ред. В.С. Петров, Л.С. Явич. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. Т. 2: Общая теория права. 490 с.
176. Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 20 с.
177. Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 243 с.
178. Оверковська Т.К. Правові засади охорони земель від забруднення та псування в Україні: монографія. Вінниця: Едельвейс і К, 2010. 278 с.
179. Ожидівська аварія сталася через порушення умов перевезення. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukrain/298021-ozhidivska-avaria-stalasya-htrez-porushennya-umov-perevezennya> (дата звернення: 08.10.2017).

180. Орлов М. Проблеми визначення і реалізації правових форм у сфері охорони навколишнього природного середовища // Право України. 2002. № 6. С. 74-77.
181. Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций (аксиологические аспекты). Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. 350 с.
182. Петражицкий Д. О преподавании узаконений о крестьянах. С.-Петербург: Типография Министерства Внутренних Дел, 1905. 27 с.
183. Петров В.В. Экология и право. Москва. 1981. 290 с.
184. Пискун М.В. Інноваційні технології та світовий досвід у переробці твердих побутових відходів // Проблеми науки. 2011. № 9. С. 38-41.
185. Піщенко Д.В. Земля як об'єкт правової охорони. *Права та обов'язки людини та громадянина в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 21 лист. 2014 р).* Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 118-120.
186. Повітряний кодекс України: Закон України від 19.05.2011 р. № 3393-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 48. Ст. 536.
187. Положение о Департаменте по ликвидации последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС: утв. Указом Президента Республики Беларусь от 29.12.2006 г. № 756. URL: <http://www.pravo.by/webnpa/text.asp?RN-P30600756>
188. Положення про громадських інспекторів з охорони довкілля: затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 27.02.2002 р. № 88 (у ред. наказу від 28.05.2012 р. № 272). URL: <http://rada.gov.ua/laws/show/z0276-02>
189. Положення про державний санітарно-епідеміологічний нагляд: постанова Каб. Міністрів України від 22.06.1999 р. № 1109 // Офіційний вісник України. 1999. № 2. Ст. 1178.
190. Положення про Державну екологічну службу України: затв. Указом Президента України від 13.04.2011 р. № 454/2011 // Офіційний вісник України. 2011. № 29. Ст. 272.
191. Положення про умови проведення конкурсу на надання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель: затв. наказом Мін-ва аграрної політики України від 31.07.2002 р. № 216. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0686-02>

192. Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля: затв. наказом М-ва екології та природних ресурсів України від 18.12.2003 р. № 168 (у ред. наказу від 04.12.2004 р. № 155/8754). URL: <http://www.zakon5.rada.gov.ua/laws/showz0155-04>
193. Попова А.А. Ответственность за преступные посягательства, предусмотренные статьями 239 и 239¹ Уголовного кодекса Украины // *Legia si viata*, 2017. № 1. С. 144-148.
194. Попова А.О. Генеза розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в українському законодавстві в XI - XVI століттях. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. конгр., м. Одеса, 2-4 черв. 2017 р. Одеса. 2017. С. 194-197.
195. Попова А.О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види // *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. Вип.73. О. Юрид. л-ра*, 2014. С. 443-450.
196. Попова А.О. Джерела забруднення земель та їх основні види. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 567-570.
197. Попова А.О. Досвід країн ЄС та США в галузі правового забезпечення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні*: Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 6-7 жовт. 2017 р.). Херсон, 2017. С. 32-38.
198. Попова А.О. Еволюція формування правового інституту охорони земель від забруднення в Таджикистані та Узбекистані від радянських часів до сучасності. *Тенденції та новації юридичної науки: минуле, сучасність і майбутнє*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2017. С. 659-661.
199. Попова А.О. Історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // *Науковий вісник*

- Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. Вип. 9-2. Т. 2. О., 2014. С. 46-49.
200. Попова А.О. Моніторинг землі як правова форма охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: матеріали Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наук. проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 194-197.
 201. Попова А.О. Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами: міжнародно-правовий аспект. *Концепція розвитку правової держави в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-14 жовт. 2017 р.). Київ: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 98-102.
 202. Попова А.О. Підстави та умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2016. № 5. С. 173-177 URL: http://www.pap.in.ua/5_2016/52.pdf (дата звернення: 25.01.2017).
 203. Попова А.О. Поняття і юридичні ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони. *Сучасна цивілістика*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27-28 квіт. 2015 р.). Одеса: Юридична література, 2015. С. 504-507.
 204. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони // *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 217-222.
 205. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. статей. Чернівці, 2015. № 1. С. 200-209.
 206. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 12-13 верес. 2014 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2014. С. 54-58.

207. Попова А.О. Порівняльно-правовий аналіз заходів охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в деяких країнах пострадянського простору. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю юрид. ф-ту (м. Київ, 4-5 лист. 2016 р.). Київ: НУБіП України, 2016. С. 160-161.
208. Попова А.О. Правова охорона земель, забруднених внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС в Україні, Росії та Білорусі. *Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. І.М. Сироти (м. Одеса, 31 жовт. 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 190-196.
209. Попова А.О. Правове регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в європейських країнах // *Visegrad Jurnal on Human Rights*. 2017. № 2. С. 154-160.
210. Попова А.О. Правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. статей. Чернівці, 2016. № 4. С. 163-176.
211. Попова А.О. Проблеми забруднення земель небезпечними речовинами та їх охорони на території України у військові та повоєнні роки. *Актуальні проблеми права на сучасному етапі розвитку державності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, 20-21 жовт. 2017 р.), Люблін, 2017, С. 111-114.
212. Попова А.О. Рециклінг як перспективний напрямок охорони земель від забруднення небезпечними речовинами: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 162-164.
213. Порядок використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель: затв. наказом Мін-ва аграрної політики України та Мін-ва фінансів України від 27.02.2002 р. № 58/136.
[URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0411-02](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0411-02)

214. Постанова Вищого господарського суду України від 01 квітня 2013 р., судова справа №41/94. URL: <http://www.revestr.court.gov.ua/Review/30395685> (дата звернення: 02.09.2017).
215. Постанови Пленуму Верховного Суду України в цивільних справах та з загальних питань: 1963-2009 рр.: зб. норм. актів / упоряд. Н.О. Горотова. Харків: Одиссей, 2010. 480 с.
216. Правова доктрина України: у 5 т. / Акад. прав. наук України. Харків: Право, 2013. Т. 4: Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. 846 с.
217. Правовая охрана окружающей природной среды в странах Восточной Европы: учеб. пособ. / под ред. В.В. Петрова. Москва: Высшая школа, 1990. 490 с.
218. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 08.02.1995 р. № 39/95- ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 12. Ст. 81.
219. Про вилучення з обігу, переробку, утилізацію, знищення або подальше використання неякісної та небезпечної продукції: Закон України від 14.01.2000 р. № 1393-XIV // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 12. Ст. 95.
220. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 р. № 187/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 36-37. Ст. 242.
221. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання окремих питань правового режиму території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 14.07.2016 р. № 1472-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2016. № 34. Ст. 592.
222. Про гідрометеорологічну діяльність: Закон України від 18.02.1999 р. № 443-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 16. Ст. 95.
223. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 963-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 350.
224. Про Державну службу України з питань геодезії, картографії та кадастру: постанова Каб. Міністрів України від 14.01.2015 р. № 15. URL: <http://www.rada.gov.ua/laws/show/15-2015-%D0%BF>

225. Про деякі питання виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка реалізації Стратегії національної екологічної політики України»: постанова Каб. Міністрів України від 17.08.2011 р. № 877 // Офіційний вісник України. 2011. № 63. Ст. 2499.
226. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди: Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України від 1 квітня 1994 р. № 02-5/215. URL: http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_215800-94 (дата звернення: 12.09.2015).
227. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням законодавства про охорону навколишнього природного середовища: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 27 червня 2001 р. № 02-5/744. URL: http://www.zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_744800-01 (дата звернення: 18.11.2016).
228. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із створенням, реорганізацією та ліквідацією підприємств: Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України від 12 вересня 1996 р. № 02-5/334. URL: http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_3348200-96 (дата звернення: 20.10.2015).
229. Про екологічний аудит: Закон України від 24.06.2004 р. № 1862-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 45. Ст. 500.
230. Про екологічну мережу: Закон України від 24.06.2004 р. № 1864-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 45. Ст. 502.
231. Про електроенергетику: Закон України від 16.10.1997 р. № 575/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 1. Ст. 1.
232. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 27. Ст. 218.
233. Про залізничний транспорт: Закон України від 04.07.1996 р. № 273/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 40. Ст. 183.
234. Про затвердження Єдиних правил ремонту і утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правил користування ними та охорони: постанова Каб. Міністрів України від 30.03.1994 р. № 198 // Відомості Верховної Ради України. URL: <http://www.rada.gov.ua> (дата звернення: 12.03.2016).

235. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва особливо небезпечних хімічних речовин, перелік яких визначається Каб. Міністрів України: постанова Каб. Міністрів України від 13.07.2016 р. № 445. URL:<http://www.rada.gov.ua/laws/show/445-2016-%D0%BF> (дата звернення 19.05.2016).
236. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з виробництва особливо небезпечних хімічних речовин: наказ М-ва екології та природних ресурсів України від 21.10.2013 р. № 430 (втратив чинність). URL:<http://www.rada.gov.ua/laws/show/z181613>
237. Про затвердження переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку: постанова Каб. Міністрів України від 28.08.2013 р. № 808 // Офіційний вісник України. 2013. № 87. Ст. 322.
238. Про затвердження переліку особливо небезпечних хімічних речовин, виготовлення та реалізація яких підлягає ліцензуванню: постанова Каб. Міністрів України від 17.08.1998 р. № 1287 // Офіційний вісник України. 1998. № 33. Ст. 1235.
239. Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України: постанова Каб. Міністрів України від 19.04.2017 р. № 275. URL:<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/275-2070-%D0%BF> (дата звернення: 15.09.2017).
240. Про затвердження положення про державну систему моніторингу довкілля: постанова Каб. Міністрів України від 30.03.1998 р. № 391 // Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 495.
241. Про затвердження правил охорони ліній електрозв'язку: постанова Каб. Міністрів України від 19.01.1996 р. № 135. URL: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/law/show/135-96-%D0%BF/card4#Current> (дата звернення 11.02.2016).
242. Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання: Закон України від 14.01.1998 р. № 15/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 22. Ст. 115.
243. Про захист рослин: Закон України від 14.10.1998 р. № 180-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 50-51. Ст. 310.
244. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13.07.2000 р. № 1908-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 42. Ст. 348.

245. Про карантин рослин: Закон України від 30.06.1993 р. № 3348-XII // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 34. Ст. 352.
246. Про курорти: Закон України від 05.10.2000 р. № 2026-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 5. Ст. 435.
247. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 23. Ст. 158.
248. Про меліорацію земель: Закон України від 14.01.2000 р. № 1389-XIV // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 11. Ст. 90.
249. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.
250. Про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення: наказ М-ва аграрної політики України від 26.02.2004 р. № 51 // Офіційний вісник України. 2004. № 13. Ст. 922.
251. Про моніторинг земель: постанова Каб. Міністрів України від 20.08.1993 р. № 661 // ЗП Уряду України. 1994. № 1. Ст. 5.
252. Про нафту і газ: Закон України від 12.07.2001 р. № 2665-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 50. Ст. 262.
253. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18.01.2001 р. № 2245-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 15. Ст. 73.
254. Про Основні засади (Стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 26. Ст. 361.
255. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: постанова Верховної Ради України від 05.03. 1998 р. № 188/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 38. Ст. 248.
256. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 р. № 962-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.
257. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.

258. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
259. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2017. № 29. Ст. 315.
260. Про перевезення небезпечних вантажів: Закон України від 06.04.2000 р. № 1644-III // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 28. Ст. 222.
261. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02.03.1995 р. № 86/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 14. Ст. 92.
262. Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: постанова Каб. Міністрів України від 19.04.1993 р. № 284 // ЗП України. 1993. № 10. Ст. 193.
263. Про Порядок збирання, перевезення, зберігання, оброблення (перероблення), утилізації та/або знешкодження відпрацьованих мастил (олив): постанова Каб. Міністрів України від 17.12.2012 р. № 1221 // Офіційний вісник України. 2013. № 44. Ст. 1575.
264. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27.02.1991 р. № 791а-XII // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 16. Ст. 191.
265. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: постанова Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92/page> (дата звернення: 15.06.2016).
266. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.02.1992 р. № 2456-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502.
267. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/1700-18/page> (дата звернення 28.05.2017).
268. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 34. Ст. 343.

269. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22-23. Ст. 198.
270. Про стандартизацію: Закон України від 05.06.2014 р. № 1315-VII // Відомості Верховної Ради України. 2014. № 31. Ст. 1058.
271. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1992 р. № 796-XII // Відомості Верховної Ради України. 1992. № 16. Ст. 200.
272. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 // Вісник Верховного Суду України. 2005. № 1. С. 9-12.
273. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 р. № 1280-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 12. Ст. 155.
274. Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність: Закон України від 23.12.1998 р. № 353-XIV // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 5-6. Ст. 46.
275. Про транспорт: Закон України від 10.11.1994 р. № 232/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 51. Ст. 446.
276. Про трубопровідний транспорт: Закон України від 15.05.1996 р. № 192/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 29. Ст. 139.
277. Про узагальнення практики застосування судами законодавства, що регулює матеріальну відповідальність працівників за шкоду, заподіяну роботодавцю: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України від 11.12.2015 р. № 12 // Вісник Вищого Спеціалізованого Суду України. 2016. № 1. С. 12-18.
278. Про фермерське господарство: Закон України від 19.03.2003 р. № 973-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 45. Ст. 363.
279. Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення: Закон України від 13.12.2001 р. № 2893-III // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 14. Ст. 96.
280. Процан Ю.Г. Правове регулювання питань охорони навколишнього середовища у США // Наше право. 2014. № 9. С. 38-43.

281. Рижий О.В. Правові засади реформування земельних відносин та запровадження ринкового обігу земель в Україні. *Права та обов'язки людини та громадянина в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 21 лист. 2014 р). Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 120-123.
282. Рішення господарського суду Одеської області від 18 серпня 2010 р., судова справа № 20/71-10-2520. Архів господарського суду Одеської області. 2010 р.
283. Рішення господарського суду Одеської області від 21 травня 2010 р., судова справа № 25/31-10-666. Архів господарського суду Одеської області. 2011 р.
284. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 р. № 9-рп/99, судова справа № 1-15/99 // Вісник Конституційного суду України. 1999 р. № 5.
285. Рогожин А.Й., Брик А.Й. Історія держави і права України: у 2 т. Київ: Ін Юре, 1996. Т. 1: Загальна частина. 368 с.
286. Розовский Б.Г. Правовое стимулирование рационального природопользования. Киев: Наукова думка, 1981. 240 с.
287. Роттердамська Конвенція про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжнародній торгівлі, укладена 10 вересня 1998 р.: Ратифікована Законом України від 26.09.2002 р. № 169-IV // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 46. Ст. 341.
288. РФ провоцирует техногенный коллапс на Донбассе. URL: <http://www.dusiness.com.ua> (дата звернення 18.04.2017).
289. Салатюк Н.М. Зарубіжний досвід регулювання природокористування та охорони навколишнього середовища. URL: <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2486/1/333.pdf> (дата звернення: 12.08.2016).
290. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому праву. Москва: Юридическая литература, 1971. 178 с.

291. Саркісова Т.Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 17 с.
292. Світличний О.П. Адміністративні правовідносини у сфері земельних ресурсів України: проблеми теорії та практики правозастосування: монографія. Донецьк: Донбас, 2011. 410 с.
293. Семчик В.І. Земельне право України як галузь науки та навчальна дисципліна // Право України. 2012. № 7. С. 118-144.
294. Семчик В.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України: із змін. та допов. на 12 берез. 2003 р. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Ін Юре, 2003. 676 с.
295. Сенаторов М.В. Об'єкт злочину та його відображення в законі про кримінальну відповідальність // Питання боротьби зі злочинністю. 2003. Вип. 7. С. 133-145.
296. Сергеевич В. Древности русского права: у 3 т. С.-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1908. Т. 2: Вече и князь. Советники князя. 244 с.
297. Сидор В.Д. Новели користування земельними ділянками зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 трав. 2017 р.). Київ, 2017. С. 70-73.
298. Сидор В.Д. Порівняльно-правовий аналіз принципів земельного законодавства України і Російської Федерації // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2010. № 3. С. 48-52.
299. Сидор В.Д. Управління земельним фондом: навч.-метод. посіб. Чернівці: Технодрук, 2014. 135 с.
300. Сіряк В.І. Деякі проблеми правового регулювання державного управління на радіоактивно забруднених територіях та в сфері забезпечення радіоактивної безпеки // Часопис Київського університету права. 2006. № 3. С. 125-128.
301. Совгіра С.В. Порівняльно-правовий аналіз зарубіжного законодавства в галузі охорони навколишнього природного середовища. URL: <http://www.nbu.edu.ua> (дата звернення: 15.02.2016).

302. Сохнич А. Моніторинг земель: підручник. Львів: ННБК «АТБ», 2008. 264 с.
303. Сохнич А. Проблеми використання і охорони земель в умовах ринкової економіки: монографія. Львів: Українські технології, 2002. 252 с.
304. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010)
305. Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі, укладена 22 травня 2001 р.: Ратифікована Законом України від 18.04.2007 р. № 949-V // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 30. Ст. 396.
306. Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: постанова Каб. Міністрів України від 17.06.2017 р. № 413 // Урядовий кур'єр. 2017. 17 черв. № 112 (59810).
307. Титова Н.И. Теоретические проблемы правового регулирования материальной ответственности работников сельскохозяйственных предприятий: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06/ АН СССР; Институт государства и права. Москва, 1980. 308 с.
308. Титова Н.І. Земля як об'єкт правового регулювання // Право України. 1998. № 4. С. 10-11.
309. Толошина А.М. Проблеми моніторингу територій, забруднених непридатними пестицидами // Екологічний вісник. 2007. № 6. С. 13-16.
310. Третьак А.М. Землевпорядне проектування: Теоретичні основи і територіальний землеустрій: навч. посіб. Київ: Вища освіта, 2006. 528 с.
311. Третьак А.М. Проблеми та практика нормування в галузі земельних відносин землекористування // Земельне право. 2006. № 4. С. 47-54.
312. Ухвала господарського суду Одеської області від 02 квітня 2007 р., судова справа № 17/31-07-17-61. Архів господарського суду Одеської області. 2007 р.
313. Ухвала господарського суду Одеської області від 13 жовтня 2011 р., судова справа № 15/17-4095-2011. Архів господарського суду Одеської області. 2011 р.
314. Федевич О.В. Зарубіжний досвід функціонування спеціально уповноважених органів державної влади на радіаційно забруднених територіях // Порівняльно-правові дослідження. 2010. № 2. С. 89-94.

315. Фесенко Е.В. Объект преступления с точки зрения ценностной теории // Уголовное право. 2003. № 3. С. 71-73.
316. Фесенко Є.В. Об'єкт злочину з точки зору реалій // Юридичний вісник України. 1997. № 33. С. 3-5.
317. Фомина Л.П. Право землепользования в европейских социалистических странах. Москва: Наука, 1975. 370 с.
318. Харитоновна Т.Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016. 322 с.
319. Хом'яченко С. Поняття і види земельних правопорушень // Предпринимательство, хозяйство и право. 2000. № 8. С. 65-69.
320. Хронологія української земельної конституції: зб. нормат. актів / упоряд. В.І. Курило. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 324 с.
321. Хуторян Н.М. Відповідальність дисциплінарна. Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Юрид. думка, 2007. 990 с.
322. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356.
323. Чугунников І.І. До питання об'єкта злочину // Актуальні проблеми держави та права. 2006. Вип. 27. С. 208-217.
324. Шемшученко Ю.С. Закон охороняє природу. Київ: Політична література України, 1975. 61 с.
325. Шемшученко Ю.С. Міжнародне співробітництво СРСР у галузі охорони природи. Київ: Знання, 1974. 25 с.
326. Шемшученко Ю.С. Міжнародні аспекти охорони природи. Київ: Вища школа, 1985. 54 с.
327. Шемшученко Ю.С. Охорона навколишнього природного середовища. Юридична енциклопедія / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Укр. енцикл., 2003. 990 с.
328. Шемшученко Ю.С. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку // Порівняльно-правові дослідження. 2007. № 1-2. С. 8-11.

329. Шемшученко Ю.С. Правовая охрана окружающей среды в области промышленного производства: монография. Киев: Наукова думка, 1986. 299 с.
330. Шульга А.М. Злочини проти довкілля. Проблеми кваліфікації: навч. посіб. Харків: НикаНова, 2012. 191 с.
331. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. 312 с.
332. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2004. 20 с.
333. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування: монографія. Харків: НикаНова, 2013. 254 с.
334. Шульга А.М. Сравнительно-правовой анализ преступлений в сфере охраны земельных ресурсов в уголовном законодательстве постсоветских государств. *Legia si viata*. 2015. № 8/2. С. 113-118.
335. Шульга М.В. Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Харьков: Консум, 1998. 248 с.
336. Шумлянський В.О., Івантишина О.М., Артеменко В.М. Малі токсичні елементи в рудах і навколишньому середовищі ртутних, поліметалічних і золоторудних родовищ Донбасу і Закарпаття / за ред. В.О. Шумлянського. Київ: Знання України, 2002. 59 с.
337. Якбухтин Н.Р. Зарубежный опыт правового регулирования использования и охраны земель сельскохозяйственного назначения // Вестник Саратовской государственной академии права. 2011. № 1(11). С. 154-158.
338. Яковлев В.М. Экологическое право. Кишинев: Штиинца, 1988. 230 с.
339. Ярандайкин С.Р. Правовая охрана земель сельскохозяйственного назначения от промышленного загрязнения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Институт законодательства и сравнительного правоведения. Москва, 2001. 205 с.
340. Blacks law dictionary. With pronunciations. Sixth Edition. St. Paul. Minn., 1990. 780 p.
341. The application of the High Nature Value Impact Indicator 207-2013. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/eval/hnv/guidance_en.pdf (Last accessed: 13.03.2017).

342. Pointerau P. Identification of High Nature Value farmland in France through statistical information and farm practice surveys. URL: http://ams.jrc.it/publication/pdfs/JRC_HNV_France.pdf (Last accessed: 15.03.2017).
343. Demalexis T. Identification of High Nature Value agricultural and forestry land /Hellenic Ornithological Society (HOS). URL: <http://www.latsis-foundation.org/files/Programmes2008-2009/Hadjimichalis-final-report.pdf> (Last accessed: 17.03.2017).
344. Definition, Identification and Monitoring of HNV Farmland in Germany. URL: http://www.bfn.de/fileadmin/MDB/documents/themen/monitoring/Conferenc_Vilm_HNV_in_d_final/pdf
345. Hennenberg K. Criteria and indicators to Identifi and Map High Nature Value Areas. URL:http://www.bioenergywiki.net/images/1/1t/OEKO_CI_RSB_2008_Joint_issuePaper_Criteria_WS_Paris_2008_pdf (Last accessed: 19.03.2017).
346. Prime and Unique farmlands. URL: <http://law.justia.com/cfr/title07/7-6.1.3.6/27/html>.
347. UNECE. URL: <http://www.unece.org/env/pp/pubcom12345.html>.
348. UN and UNECE URL: <http://www.unece.org/env/pp/pubcom654378.html>.
349. Draft decision V/9n concerning compliance by Ukraine with it's obligations under the Convention. URL:http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/mop5/Documents/Category_I_documents/ECE.MP.PP.2014.L.23.e.final.pdf (Last accessed: 12.05.2017).
350. Report of the Compliance Committee on it's Second meeting of the Parties. URL: <http://www.unece.org/env/pp/compliance/compliancecommittee/ccimpldocsukraine.html>.
351. Report of the Compliance Committee on it's Third meeting of the Parties Decision II/5b URL:<http://www.unece.org/env/pp/compliance/compliancecommittee/ccimpldocsukrainemop3.html>.
352. UNECE regulation. URL: <http://www.unece.org/env/pp/pubcom.html>.
353. Report of the Compliance Committee on it's Fourth meeting of the Parties IV/9h – Decision IV/9h of the Meeting of the Parties on compliance by Ukraine with it's obligation under the Convention. URL: <http://www.unece.org/environmental-policy/treaties/public->

- participation/aarhus-convention/envpptfwg/envppcc/ envppccimplementation/fourth-meeting-of-parties-2011/ukraine-decision-iv9h.html
354. Kravtsova K.M. International standards and foreign experience of legal regulation of pesticides circulation in the agriculture of Ukraine // Young Scientist. 2016. № 12. P. 592-596.
 355. Gregory Michael. Conservation law in the countryside. London: Southampton Trolley publishing company limited, 1994. 173 p.
 356. List of Acts. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Special:Search/List_of_Acts_of_the_Parliament_of_the_United_Kingdom
 357. Radioactive waste management: situation, analysis and perspectives. URL: http://www.cne.es/cne/doc/publicaciones/libroc_patrocinados/Gestion_Residuos_VolIII.pdf (Last accessed: 12.05.2017).
 358. International Perspective in Radioactive Waste Management. URL: <http://www.nwtrb.gov/meetings/2009/sept/pescatore.pdf> (Last accessed: 12.05.2017).
 359. References. URL: <http://www.french-nuclear-safety.fr/index.php/English-version/References>.
 360. Gentile A.R. Proposal for an European soil monitoring and assessment framework. Copenhagen, 2001. 158 p.
 361. W. Sutton. Integrating environment into agriculture and forestry: progress and prospects in Eastern Europe and Central Asia. Washington: The World Bank, 2014. 66 p.
 362. Yu. Tunytsea. World environmental constitutions. Methodological Foundation. Lviv: Ukrainian Forestry University Press, 2014. 680 p.
 363. The Constitution of Georgia. URL: http://www.constcourt.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=19 (Last accessed: 17.08. 2016).
 364. Convention on Civil Liability for damage resulting from activities dangerous to the environment. Lugano. European Treaty series/150. P. 1993.
 365. Deutsche Welle 18.03.2011. DW-WORLD.DE

ДОДАТКИ

Публікації здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

1. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони // Юридичний вісник. 2014. № 2. С. 217-222.
2. Попова А.О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. Вип. 73. О. Юрид. л-ра, 2014. С. 443-450.
3. Попова А.О. Історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. Вип. 9-2. Т. 2. О., 2014. С. 46-49.
4. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2015. № 1. С. 200-209.
5. Попова А.О. Правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2016. № 4. С. 163-176.
6. Попова А.О. Підстави та умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // *Порівняльно-аналітичне право*: електрон. наук. фахове вид. 2016. № 5. С. 173-177. URL: www.pap.in.ua/5_2016/52.pdf (дата звернення: 25.01.2017).
7. Попова А.А. Ответственность за преступные посягательства, предусмотренные статьями 239 и 239¹ Уголовного кодекса Украины // Legia si viata, 2017. № 1. С. 144-148.
8. Попова А. О. Правове регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в європейських країнах // Visegrad Jurnal on Human Rights. 2017. № 2. С. 154-160.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток*

законодавства та проблеми правозастосування: матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. (м. Київ, 12-13 верес. 2014 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2014. С. 54-58.

10. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони. *Сучасна цивілістика*: матеріали X Міжнар. наук.–практ. конф. (м. Одеса, 27-28 квіт. 2015 р.). Одеса: Юридична література, 2015. С. 504-507.

11. Попова А.О. Джерела забруднення земель та їх основні види. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 567-570.

12. Попова А.О. Моніторинг землі як правова форма охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні: матеріали Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наук. проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України (м. Одеса, 9-10 верес. 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 194-197.

13. Попова А.О. Порівняльно-правовий аналіз заходів охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в деяких країнах пострадянського простору. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю юрид. ф-ту (м. Київ, 4-5 лист. 2016 р.). Київ: НУБіП України, 2016. С. 160-161.

14. Попова А.О. Еволюція формування правового інституту охорони земель від забруднення в Таджикистані та Узбекистані від радянських часів до сучасності. *Тendenції та новації юридичної науки: минуле, сучасність і майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2017. С. 659-661.

15. Попова А.О. Генеза розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в українському законодавстві в XI–XVI століттях. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. конгр., м. Одеса, 2-4 черв. 2017 р. Одеса. 2017. С. 194-197.

16. Попова А.О. Рециклінг як перспективний напрямок охорони земель від забруднення небезпечними речовинами: зарубіжний досвід та вітчизняні реалії. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи*

України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8-10 верес. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С.162-164.

17. Попова А.О. Правова охорона земель, забруднених внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС в Україні, Росії та Білорусі. *Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. І.М. Сироти (м. Одеса, 31 жовт. 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 190-196.

18. Попова А.О. Охорона земель від забруднення небезпечними речовинами: міжнародно-правовий аспект. *Концепція розвитку правової держави в Україні*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-14 жовт. 2017 р.). Київ: Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2017. С. 98-102.

19. Попова А.О. Досвід країн ЄС та США в галузі правового забезпечення охорони земель від забруднення небезпечними речовинами. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 6-7 жовт. 2017 р.). Херсон, 2017. С. 32-38.

20. Попова А.О. Проблеми забруднення земель небезпечними речовинами та їх охорони на території України у військові та повоєнні роки. *Актуальні проблеми права на сучасному етапі розвитку державності*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, 20-21 жовт. 2017 р.). Люблін, 2017. С. 111-114.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися і обговорювалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування» (Київ, 12-13 вересня 2014 р.), Міжнародній науковій цивілістичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Сучасна цивілістика» (Одеса, 27-28 квітня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (Одеса, 20 травня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні тенденції розвитку національного законодавства» (Київ, 4-5 листопада 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Тendenції та новації юридичної науки: минуле, сучасність і майбутнє» (Одеса, 19 травня 2017 р.), Міжнародному Конгресі

«Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції» (Одеса, 2-4 червня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (Херсон, 6-7 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Концепція розвитку правової держави в Україні» (Київ, 13-14 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми права на сучасному етапі розвитку державності» (Люблін, Республіка Польща, 20-21 жовтня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції» (Одеса, 31 жовтня 2017 р.).

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор Національного університету

«Одеська юридична академія»

проф. В.В. Завальнюк

«10» листопада 2017 р.

**про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Попової Анни Олександрівни на тему: «Правова охорона земель від
забруднення небезпечними речовинами в Україні»
в навчальну та науково-дослідну діяльність
Національного університету «Одеська юридична академія»**

Комісія у складі: голови – віце-президента, проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора М.Р. Аракеляна, членів комісії: віце-президента, проректора з наукової роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г.О. Ульянової, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія», доцента А.М. Ізовіти, завідувача кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія», доцента Т.Є. Харитоновой, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Попової Анни Олександрівни на тему: «Правова охорона земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право є цілком обґрунтованими, мають належний науковий рівень та вагоме практичне значення для використання у навчальному процесі. Основні положення наукових публікацій:

1. Попова А.О. Поняття і ознаки земель, що забруднені небезпечними речовинами, як об'єкта правової охорони // Юридичний вісник. 2014. № 2. С.217-222.

2. Попова А.О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. Вип. 73. О. Юрид. л-ра, 2014. С.443-450.

3. Попова А.О. Історичні аспекти розвитку законодавства щодо правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція, Вип. 9-2. Т. 2. О., 2014. С.46-49.

4. Попова А.О. Поняття і принципи правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького

факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2015. № 1. С.200-209.

5. Попова А.О. Правові форми охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»: зб. наук. статей. Чернівці, 2016. № 4. С.163-176.

6. Попова А.О. Підстави та умови правової охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в Україні // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». № 5/2016. С.173-177 www.pap.in.ua/5_2016/52.pdf

7. Попова А.А. Ответственность за преступные посягательства, предусмотренные статьями 239 и 239¹ Уголовного кодекса Украины // Legia si viata. 2017. № 1. С.144-148.

8. Попова А.О. Правове регулювання охорони земель від забруднення небезпечними речовинами в європейських країнах // Visegrad Journal on Human Rights. 2017. № 2. С.154-160.

впроваджено в навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних курсів «Земельне право України», «Аграрне право України», «Управління земельним фондом в Україні», «Міжнародно-правова охорона навколишнього природного середовища», а також у науково-дослідній роботі студентів, аспірантів та викладачів.

Голова комісії:

Члени комісії:

М.Р. Аракелян

Г.О. Ульянова

А.М. Ізовіта

Т.Є. Харитонova